

Сергій Єфремов.

КОРОТКА ІСТОРІЯ

УКРАЇНСЬКОГО

ПИСЬМЕНСТВА.

СТЕПАН КАЛЕДЖ, ПА.

diasporiana.org.ua

1972

Друківано 500 прим.

Д-р Василь Луців, видавець.

Zhyttia i Shkola
Dr. W. O. Luciŭ
418 W. Nittany Ave.
State College, Pa. 16801
USA

*Дарунок Оттавського відділу
Канадського Товариства
Приятелів України*

Вид-во "Життя і Школа"

І. Про письменство

Історія. Широко розкинувся, по всій землі розвійшовся людський рід, велика Людськість. Між усяким живим створінням на першому вона стоїть місці своїм розумом та дотепністю, своєю здатністю йти вперед, набиратись ума, розвиватись Великий та довгий, забарний шлях у своєму житті пройшла людськість. Як у кожної поодинокі людини, був у людського всього роду і свій дитячий вік, коли людськість, як немовля, тільки розплющила очі й починала жити, коли люде мало чим од звірини ріжнилися. Були далі й роки початкового зросту, коли людськість стала вже на власні ноги, виросла над звіриною, але мов недоросток той не розуміла ще, як іде життя в світі, й широко розплющеними очима, з дивом великим дивилася на той світ широкий, навчаючись по троху життя од його. Почалась далі й юнацька пора—пора боротьби за те, щоб кращим, принаднішим і повнішим зробити своє життя. Входить помалу рід людський і в вік дорослий, і певне будуть часи, коли знесилиться людськість і знесилившись умре. Бо все на світі старіється, все минається, все підтоптується—і наш світ, наша земля, на якій живемо.

Все йде, все минає—і краю немає...

Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?—

питає себе людина і шукає відповіді в подіях свого минулого. А в минулому натрапить насамперед на повсякчасний, на безупинний розвиток людського роду, на той повільний його зріст, що про його допіру вгадано. Тільки що для людини ці-

лий вік міряється десятками років і доби вростання—роками, а для роду людського це розтягається на довгі-довгі часи: які-небудь десяти або й сотні тисяч років Бог зна коли, в невідомі для нас часи, в давню-предавню давнину з'явився рід людський на землі і за той довгий час зріс до тієї міри, на якій тепер його бачимо. Як росла людськість, які переміни переходила як ума набірала, та як дійшла до теперішнього свого життя—про те все розповідає наука про минуле—*історія*.

Але людськість не однакова по всій
Народи. землі. Ділиться вона на багато племен та народів. І не однаково жили, не однакову, мовляв, ту історію мали оті племена та народи. Одні ще й досі не вийшли з дитячої, сказати б, пори й живуть несвідомо, дико, у всьому залежні од сили природи. Другі вже юнацьку пору переживають; треті й зовсім дорослі, дійшовши до вершка того, що тепер знають і вміють люди. З багатьох це причин виходило, що рід людський так не однаково в своєму розвитку поступається. Один народ жив у країні достатній та погожий, де не треба було думати тільки про те, як би їжі собі здобути і ввесь на це час витратити: було коли йому думати і вчитись; инший жив або в занадто холодній, бідній, або в занадто гарячій, розкішній, і природа або вбожеством своїм, або занадто великим багатством та розкошами його забивала. Один народ жив по-над морем або шобіля великих річок і легше йому було тими шляхами до инших людей досягнути і з ними усім своїм добром мінятися, розуму набиратись; другий оселився по лісах нескондимих, на горах високих, або на островах далеких—і мов одрізаний був од усього світу, жив самотою, самотужки кращого життя доводив. Про те, чому той або инший народ ріс або не ріс, чому один удався бистрий на розум, а другий так і лишивсь аж до цього часу

недоростком—розповідає історія, наука про минуле, кожного народу.

Але всі народи—і недоростки і широко
Слово і мова. розвинені та вчені, або, як кажуть, культурні—одну мають спільну рису: всі вони говорять. *Мовою, словом* одрізняється людина од усіх інших тварин, які мають голос, та не мають слова, не вміють говорити, тоб-то свої думки, бажання, свою волю передавати иншої того ж самого роду істоті відповідними, твердо усталеними звуками. Ми знаємо, що кожне живе створіння голос подає, що створіння однакового роду одно одного розуміють, навіть порозуміваються, що деякі з них живуть цілими зграями, чередами, ватагами, в гурті—отже мають якийсь лад у себе, а значить—мають розум, щоб лад той завести. Загляньте в улик до бжіл—як у них усе ніби до ладу та гарно впорядковано і як там кожне своє місце знає. Позирніть на оселю бобрів—які вони гарні хатки собі будують та як уміють у гурті жити й миритись між собою. Подивіться на череду диких оленів, що саміпас по безлюдних степах ходять де-небудь в Ані—як вони слухаються найстаршого свого ватажка, що його ніби обрали собі на порядкування. Отже всі живі створіння мають розум, мають здебільшого й голос, мають звуки й рухи, щоб порозумітись. Але мова, але слово є тільки у людини. Тільки людина кожную свою думку може передати відповідними звуками-словами; тільки людина, переставляючи так або инакше ці звуки-слова, беручи їх у найрізноманітніших сплетіннях, виявляє—у нас навіть і кажуть так:—*висловлює* те, що має в розумі, на думці, на мислі. Історія не знає німих народів, які не тмили б говорити, не вміли б свсі думки висловляти, не могли б ними ділитися з иншими людьми свого роду. Слово, тоб-то доцільне сполучення звуків, і мова, себ-то доцільне сполучення слів—це ознака людського роду, це

сама тільки людська прикмета. Більший у людини, ніж у інших тварів, розум зродив слово. А слово знов же, зродивши мову, стало в пригоді самому розумові. Легко ж доміркуватись, що ті створіння, які добре порозуміваються — гуртом або громадою лекше їй доходять до кращого життя, швидче розвиваються, йдуть прудкіше вперед у житті. В слові людина має таку чудодійну зброю, що їй самий розум людський загостила і дала людському родові перевагу на світі, над усім живим його поставила. Виявляючи в слові те, що думає й почуває, людина і своє внутрішнє життя розгортає, багатство свого духа показує. Що слова тільки людської вдачі риса — це дуже гарно одзначив наш народ в одному чудовому повір'ї. Він знає, що інші всі тварини говорити не можуть, мови не мають: то німича, мовляв. Але він вірить, що в найбільше рокове свято, великодньої ночі, всяка німича дістає мову — все-таки *людську* мову, і тоді можна підслухати, як розмовляють між собою всякі живі створіння. Виходить, що німичі мови слугують хіба такої надзвичайної хвилини, як воскресення Христове, коли все живе створіння повинно радіти, а звичайного часу тільки рід людський може промовляти словами.

Як люди мо- Кожно знає, що люди не однаково гово-
вою познани- рять, — не однаковою гутіркою, не однією
ляють. мовою. У нас, на Україні, поміж нашим лю-
дом живуть і такі, напр., люди, що говорять инакше,
ніж ми — руською мовою, інші польською, ще інші
жидівською; цигане, які до нас заходять, говорять по
своєму, татари тож по своєму, знов же і німці по
своєму. Виходить, що кожен народ говорить инак-
ше, своєю мовою, і коли не звикнути або не вл-
вчити чужої мови, то їй не розбереш, що говорять
чоловік. Мов на світі дуже багато — скільки наро-
дів, стільки й мов: не дурно бо в старовину у нас
і народ і мову звали одним словом — *язик*. Мова

вожного народу теж росте з ним разом, розвивається, багатіє на слова й вирази; де-які мови помірають, виводяться або на інші перетворюються. Напр., службу божу по церквах у нас правлять церковно слов'янською, або старо-болгарською мовою: тепер такою мовою ні один народ у світі вже не говорить, це мертва мова і збереглася вона тільки в церковному обиході. З другого боку, з старої латини, якою теж тепер ніхто вже не говорить, а якої тільки по де-яких школах і вчать, виросло кілька мов: французька, італійська, еспанська, то-що.

Колись у старовину, дуже давню і людям докладно неznану, коли таки справді „людей було жменя“ і коли вони жили всі при купі, то й говорили всі однією мовою. Потім яв розійшлись вони по різних сторонах і розбилися на різні породи або раси, то й мовою порізнились. Люде нашої породи—вона зветься *кавказською*—поділялися згодом на племена і від одного з них, *арійського*, і походять теперішні європейські народи, що так між собою різняться мовою. Та колись у них була одна мова. Од тієї старої прадавньої мови,—зветься вона *санскритською*—дійшло до нас чимало вже писаних пам'яток і з них видно, що всі пізніші мови народів білих або європейських од одного пішли власне коріння. Багато є слів—як от: батько, матір, брат, сестра або дім, село, вода то-що,—таких, що на всіх європейських мовах вони схожі *). Видко, витворились вони ще тоді, коли люде нашого роду-плем'я при купі жили й однією мовою розмовляли. Так само багато у різних народів є схожого в повір'ях, казках, то-що, і це знов ж часто свідчить про те, що вони від одного пня народились та й досі живуть у різних народів з де-якими одмінами, немов парости одного дерева, що розкоричилося по всьому світі.

Напр., брат у санскритській мові звався братар, у латинян—фратер, у німців зветься—брудер, у французів—фрер. і т. и.

Наша мова, *українська*, належить до сем'ї європейських або арійських мов, *слов'янського* коріння. До цього коріння, окрім нашої, належать ще мови — великоросійська (руська), білоруська, польська, чеська, сербська, болгарська та інші. Між собою всі вони більш схожі, як до інших європейських мов, напр. до німецької або французької. Видко, слов'янське плем'я давно виділилося з арійської сем'ї, а потім згодом, геть пізніше, й само поділилося нарізно, на окремі народи, які ще не так далеко розійшлися, через те й подібніші одна до одної мають мови.

Початки творчості. Скоро тільки з'явилися у людей слово або мова, хоча б і дуже ще вбога та недолуга, то разом з'являється й потреба вилити нею, висловити, мовляв, те, що лежить на серці, що душа переживає. Хоча б які були дикі люди, а не про самі буденні, звичайні річі вони говорять—не тільки про їжу, скажемо так, або про одягу, а виявляють напр., що почуває мати до дитини або чоловік до коханої, як ставиться людина й що переживає перед такими з'явищами, як смерть, туча, сонце, то-що. Мати любить дитину; людина жахається смерті—це почування, які виливаються в мові. І разом з мовою росте почуття. І разом з почуттям росте уява, фантазія, бо людина ж не знала й не розуміла багато з того, що круг неї діється, а хотіла знати, силкувалась вирозуміти. І от повстають так з почування, з уяви ті перші утвори людського духа, ті виплоди людської творчості, які потім назвали *презією*. Це словесні твори, в яких людина або почуття свої виливає, або творить свій власний світ, такий несхожий з справжнім, хоч і зітканий в основі своїй з того, що людина кругом себе бачила. Так повсталась *віра*, релігія первісної людини з її величезним запасом утворених фантазією істот і подій, уживлених у переказах. Так повсталась *пісня*, в якій сло-

ва розставляються не так, як у розмові, а щоб була рівномірність, музичність у складі, щоб було, як у нас кажуть, „і до ладу і до прикладу“. Первістні люде, як і тепер ще діти, коли бували чим-небудь зворушені, то не могли спокійно всидіти: вони плещуть у долоні, скачуть, вистрибують—звідси пішли *танки*; з тих окликів, які виривались од зворушення, почався *спів*, з оплесків бере свій початок *музика*. Це все було спершу тісно сплетено між собою, як і тепер буває ще найвиразніше у диких людей: разом танцюють, виплескують у долоні й співають. Потім це почало розходитись, одмежовуватись, але люде помітили, що більш утіхи й приємніше танцювати, коли не просто собі скаче чоловік, а робить свої скоки в лад, *ритмично*; так само і співати або бити в бубон, коли знов же є в тому якийсь лад або *темп*, *мелодія*. Так само і у всякому ділі, у кожній роботі: легше її робити, коли вона йде не аби-як, а певним ладом, розмірено. Та й те ще треба сказати, що танці, музика й співи для давніх людей не були просто собі пустою забавкою—тут душа виливала свої почуття, це була поважна, часто свята навіть справа: це велике діло було. З танками, піснями й музикою виражали людей на той світ на похороні; з ними ж ішли люде в бій, коли не знати, чи вихопишся живий; ними ж вітали початок нового життя на весіллі; ними загоджували своїх богів, коли їм молилися. Це була дуже поважна справа і багато дечого з того аж до нашого часу доховалося в наших весільних наприкладях, у всяких забавках, то-що.

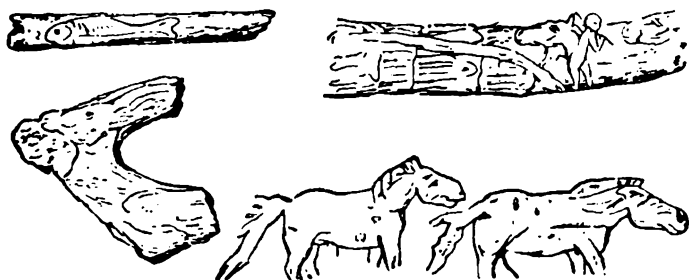
Творчість Таким чином *поезія*, словесна творчість словесна і починається у людей дуже давно, чи не **письменство**. разом з мовою, і разом з нею ж роягортається, міцнішає й дужчає. Спочатку вона повстає устно, в слові, і в слові ж, з уст до уст, і розходить ся між людьми, переходить од батька до сина, од поко-

ління до покоління. Звичайно, що таким способом розходячись, багато і губиться по дорозі та переиначується: свідомо чи не свідомо, помилкою або забувши, або навіть і на те, що „так буде краще“—люде додають або вірають те, що чули, переробляють на ново. Зовсім буває инакше тоді, коли поезія в слові або *словесність* закріплюється на *письмі*, робиться вже *письменством*. „Що написано пером, того не виволочеш і волом“—кажуть наші люде про написане: такий слід воно лишає. Це не те, що слово, про яке теж примівку складено: „слово—не горобець: вилетіло—не впіймаєш.“ З того часу, як почалось письмо, як навчилися люде думки свої записувати, починається вже справжня історія. Люде записують свої закони, свої давні перекази й пісні, свої молитви, шодії й пригоди з життя свого, свої бажання. Багато з того збереглося і дійшло аж до наших часів і ми тепер, читаючи давні ті записи, бачимо, як жили тоді люде, що з ними робилось і що вони самі робили, яку віру мали, яким богам молились, які надії голубили в душі, чого прагнули і сподівались. Отже довідуємось про життя, віру й авичай людські—і справжні і такі, яких бажали собі люде. Оце все, що було записано в свій час, і складається на людське письменство.

Початки Навчилися письма люде, звісно, не вразу, **письма.** а дуже-дуже помалу. Спершу просто ставили значки, карби, то-що, на тому, щò хотіли позначити. Ще й за наших часів неписьменні люде закарбовують на паличці хрещиками або карбами, скільки йому хто винен, або скільки і чого кому продано. По інших сторонах те ж саме означають вузликами на шнурі. Це вже, коли хочете, початок письма. І коли таке „письмо“ знає не тільки той, хто карбує чи вузлики нав'язує, а й інші, тоб-то коли значки, щò кожен означа, відомі багатьом людям, то то вже й буде ніби літери і всякий зна-

очий може їх розібрати, тоб-то прочитати. В старовину у де-яких народів, напр., у перуанців, цілі грамоти складали такими вузликами, як у інших те ж саме зазначалося морськими скольками та черепашками, бо вони були неоднакові кольором, величиною, формою, то-що. То все були знаки, подібні вже до письма. Але наше письмо пішло з малювання.

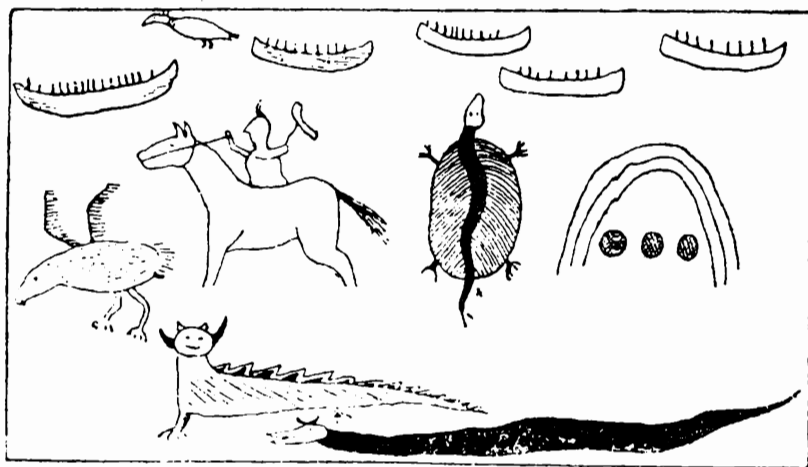
Малювати люде почали дуже давно. Вже на кістках що колись були за зброю людям,—зна-

1. Вирізані прадавніми людьми образи на кістках.

чить, ще до того, як люде вигадали залізо і навіть кам'яне начиння—знаходимо вирізаних коней, риб, навіть людей (див. на малюнку 1), і це зроблено так штучно й гарно, що аж дивуватись треба. Відомо теж, що дикі люде—що для краси, а що й для ознаки вимальовували, та й досі вимальовують у себе на тілі всякі знаки. Ото ж і повстало з того письмо. Спершу люде просто малювали те, про що хотіли розповісти, що хотіли ніби б то написати. Так, напр., коли треба було розповісти, що вовк ухопив ягня, то й малювали вовка, а коло його вбите ягня. Звичайно, що так мало можна розповісти, бо доводилося проминати саме те, що і як зробив вовк; до того ж не кожне й уміє малювати, та є такі речі, що їх і не змалюєш: як напр. змалювати силу, приязнь, вірність? І от потроху з річей видимих почали люде переносити ознаки на речі невидимі. Щоб означити силу, почали ма-

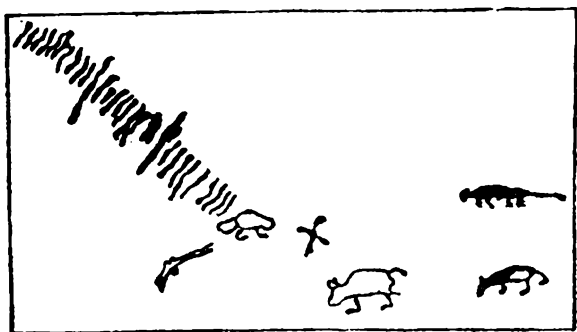
лювати орла або лева, цих найдужчих тварин на світі; приязнь означалася ручканням, вірність — малюнком собаки, цього найвірнішого до людини звіря, війну означали стрілою або сокирою, то-б-то якоюсь зброєю і т. и. Тут малюнок розповідав не те, що змальовано, а був тільки знаком, або — як кажуть — символом для інших річей і вже таким

2. Оповідання про похід.

способом можна розповісти далеко більше, ніж простим малюванням. На *мал. 2-му* й маємо ціле оповідання, висічене на скалі в Америці про військову виправу індієців. Тут бачимо: ватажка на коні, п'ять човнів з 51 паличкою, три сонця під трьома дугами, орла, черепаху, а також хижу пантеру та рогату змію. Це має означати, що 51 індієць з ватажком на п'ятьох човнах якось вибралися були в похід, були вони в поході три дні, бо сонце тричі показувалось під небесною дугою (дуга означає небо) і повернулись додому щасливо (черепаха — ніби-то щастя), бо військо було дуже сміливе, як орел, і сприяли походу боги — пантера й змія. Ще цікавіший, може, другий зразок (*мал. 3*), бо він показує, що й досі ще між інді-

цями уживають такого письма. Це - торговий запис. Хрестик по середині означає, що між двома індіанцями сталася така міньба: один дав 30 бобр'ячих шкурок, які сам сполював (30 рисочок над бобром, проти якого наставлено рушницю — по

В. Торговий запис.

один бік хрестика), а другий — бізона (віл), візцю й видру (змальованих по другий бік од хрестика). Прочитати це треба так. *„Цим свідчу, що за 30 бобр'ячих шкурок я дістав вола, візцю та видру“.*

Азбукове Таке письмо малюванням зветься *гієро-письмо*. *гліфами* і найбільш ним уславились давні єгиптяне, од яких дійшло до нас дуже багато таких малюнків-письмен. Звичайно, усе так малювати — занадто важка й забарна річ. От потроху й почали люде скорочувати малювання і так помалу та потроху й доскорочувалися до того, що тепер лишилися самі значки, або *літери* (букви), які складають *азбуку*. Перші почали так скорочувати таки єгиптяне: вже у них малюнки так спрощено, що вони поробилися тільки схожими до малюнків значками (це так зване *ієратичне* письмо), а інші пішли ще далі. У одних народів, як от у китайців або японців таких значків-літер все-таки багато лишилось (у китайців напр. їх близько 50000), бо кожна літера означає ціле сло-

инших, як і у нас, такі
десятиків, бо кожен озна
самих звуків у людські

Фінікійська азбука	Грецька азбука.		Римська азбука.	Грецька азб. ука новіша	Словянська кирилиця.	Українська азбука.
	Старо- давна.	Піз. іш. часів.				
Α	Α	Α	Α	Α	Α	А
Β	Β	Β	Β	Β	Β	В
Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Г
Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Д
Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Е
Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	У
Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	З
Η	Η	Η	Η	Η	Η	И
Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Ф
Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	І
Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	К
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Л
Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	М
Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Н
Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	О
Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	О
Π	Π	Π	Π	Π	Π	П
Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Р
Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	С
Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Т

блиця перетворення азбук
найдавніших часів.

ців навчилися так писати й інші стародавні народи — євреї, греки, латинці, а од них і ми. В половині IX віку св. Кирило та Методій, слов'янські апостоли, переробили грецьку азбуку на слов'янську, — ту саму, що нею й досі церковні книги друкуються, і ця нова тоді азбука витіснила ті значки, яких певне вживали для письма слов'яне давніше. З цієї кирилівської азбуки вийшла й наша, українська, котрою тепер пишемо і книги друкуємо. На мал. 4-му показано, як потроху фінікійські значки-літери перероблювались на наші. Перший значок, що звався *алеф* (віл) вже у фінікійців означав тільки перший у слові звук А, який і писався мов волова голова з рогами: V. Такої самої азбуки, як у нас, уживають ще в Росії, Болгарії та Сербії, а інші європейські народи переняли здебільшого латинську азбуку, одмітну трохи од нашої.

Писання I Ми вже знаємо, що письменство почидрукарство. нається тоді, коли люди навчилися писма, то-б-то почали тими чи іншими значками записувати свої думки й опісля з тих значків розбірати їх, то-б-то читати. Спершу таке писання робилося од руки. Писали люди усяково: на глиняних дощечках видували клинчиками або цвяшками знаки, а потім дощечки засушували (у Вавилоні); видряпували на воскових дощечках гострою шпичкою (у Римі), писали на папері фарбами (у Китаї), на особливим способом виробленій шкурі, що звалася пергаментом, і т. и. Найдавніше в Єгипті вживали на писання так званого папірусу (од його пішло й наше слово папір), який виробляли з однієї рослини. Згодом почали папір виробляти з ганчірря або з деревини. Писати книги було не аби-якою вмілістю та разом і дуже важкою роботою, бо за одним разом можна було тільки одну книгу писати, і через те таких писаних книг було мало і були вони надзви-

чайно дорогі. Вчитись письма через те могли в старовину тільки дуже багаті люди та духовні, яким треба було церковні служби в книжок одправляти. Освіта не могла тоді дуже ширитись. Инакше стало аж із того часу, як вигадано книги друкувати, то-б-то робити за одним разом багато однакових одбитків. Перший друкувати почав німець Іван Гутенберг (нар. 1400 р., помер 1468), — він р. 1450-го завів у місті Майнці свою першу друкарню, в якій першою книгою надруковано латинську біблію. Наприкінці XV в. ця вигадка перейшла й до нас на Україну, де теж почали друкувати спершу церковні книги, а потім і всякі інші. В старовину у нас дуже кохалися в друкарстві і кожно більше місто мало свою братську або монастирську друкарню. Найславнішими були: Острозська друкарня, заснована заходами князя Костянтина Острозського в Острозі на Волині, печерсько-лаврська у Києві, львівська й ин Пересувні літери для перших друкарень вирізувано з дерева, а потім почали їх лити з якого-небудь метала, найбільше з свинця. Друкарство дуже спричинилось до поширення освіти та й самому письменству стало у великій пригоді. Книг побільшало, вони стали дешеві й помаху та потрохи розійшлися разом з школами по найтемніших кутках. Тепер в Європі краї, напр. Німеччина, Швейцарія, Франція, то-що, де на вдивовижу навіть стрінути неписьменну людину. У нас досі ще мало дбали про освіту і через те вона ще не так дуже поширилась, але все-таки мабуть і в нас немає людини, яка б принаймні не бачила книжки, не чула про письменство, не заздрила письменним людям. Бо кожне розуміє, яка то велика в письменстві сила та як наука розкриває очі темним людям. І треба сподіватись, що й у нас за вільних порядків та доброго ладу хутко теж не стане неписьменних людей.

Історія Письменство—або, як ще кажуть з-ла-
письменства, тинська, література—було не однакове за
всі часи свого існування, од свого початку та аж
до наших днів. Потроху воно міцніло, ширшало,
сили набіралося, нові вигадувало форми, ставало
ближче до життя й задовольняло потреби все шир-
шого та більшого гурту людей. Як це робилось,
оповідає наука, що зветься *історією письмен-*
ства або *літератури*. Вже було попередю зга-
дано, що кожен народ своє має письменство, і істо-
рія кожного такого письменства оповідає тільки
про минулу долю цього письменства. Історія укра-
їнського письменства розповідає про те, як по-
стало у нас на Україні своє письменство, звідки
воно зайшло, якими живилося й годувалося впли-
вами, які письменники були і що вони писали, як
у тих творах письменних людей одбивалося і сучас-
не життя і гадки про будуччину, як само пись-
менство протягом віків переходило од простіших
форм до кращих і багатших, тоб-то росло й розви-
валося само, і як усе більшу громаду людей до
себе прихиляло. Почавшися в старовину, далеку й
темну, з церковного письменства, до того ж пере-
кладного, воно потроху захоплює й інші сторони
життя людського і протягом віків появляє цілу
низку людей, що вже самостійно розробляють усі
парости письменства й дають гарні зразки людсь-
кої на цьому полі творчости. Бували за цей дов-
гий вік нашого письменства такі в йому часи, ко-
ли воно занепадає й переводиться; бували й такі,
коли воно підживає й розгортається. Були часи,
коли воно далі стояло від народа, на потребу тіль-
ки освітнішим гурткам служачи; були й такі,
коли вонс наближалось до народу, його чистою мо-
вою і про його потреби заговоривши. Були часи,
коли воно немов аж до загибелі доходило в тій
неволі, що завело у нас було російське царство;
були й такі часи, коли письменство скидало з се-
бе заліза тяжкі й на повен голос говорило... От

про все це й оповідає історія українського письменства,—про те ж буде мова і в цій книжці.

Поділ історії Отже ми маємо тут розглянути:

українського I. Наше *давнє* письменство, коли Українське. Іна була спільною вільних князівств, аж поки зруйнували її татари, а потім Литва посіла, себ-то з XI до XV віку. В своє письменство найбільш Україна брала тоді од греків та південних слов'ян, які освітою стояли вище за нас, бо давніше почали своє історичне життя.

II. Наше *середуцє* письменство, коли Україна була спершу в спілці з Литвою та Польщею, а опісля стала часткою Московського царства й Російської держави,—з XV до кінця XVIII віку. Найбільш Україна черпала тоді з Польщі та через Польщу з Західної Європи, але почала вже потроху й на власні ноги в письменстві спинатись. Письменство того часу все наближається до народу і навіть позичені думки та форми принатурює до рідного ґрунту, до свого пня прищеплює.

III. Наше *нове* письменство, коли на Україні, наперекір неволі державній, почалося відродження в письменстві, коли кращі й свідоміші люди засвітили зорю нашого народнього воскресення, обертаючись до наших людей з рідним їм словом. Почалося це наприкінці XVIII в. з Котляревського і тягнеться аж до наших часів. З Котляревського почавши, з нашим письменством одбуваються ті самі переміни, що і з иншими письменствами на світі, але найтісніше зв'язано воно з письменствами сусідніх народів російського та польського.

Так наше письменство немов на три частки розпадається і кожна з них своєрідні має риси. Але це—одне письменство, що росло невсипуще й вироблялося невпинно. З давнього письменства князівської доби виросло наше середуцє письменство другої доби і само зродило наше нове письменство. Ці частки в одне письменство еднає

те, що воно раз-у-раз говорило про наш український народ і говорило до нашого українського народу. Спершу говорило неспіливо, церковною мовою, до якої проте домішується вже й добра пайка народньої мови; далі голосніше, коли народня мова починає забивати в письменстві чужу церковщину, і нарешті на повен голос, коли вже чистою і щирою народньою мовою забреніло. Так з первозвіту нашого письменства, огої позиченої з чужини церковщини, за без малого тисячу років виросло велике і справді нашому народові рідне письменство: його нитка снувалася не рвучись через усі тязкі пригоди і дійшла кінцем аж до наших часів, коли народ починає сам своє життя творити. Стежку до цього раз-у-раз проказувало йому наше письменство. В письменстві маємо один з найкращих і найгнівкіших здобутків, що лишило по собі тисячолітнє життя та багата на пригоди історія нашого народу з усіма її великими та славними, соромицькими і темними ділами. До історії письменства й треба обернутись, щоб зрозуміти наше минуле, бо з його ж виросло і теперішнє життя наше, бо там корінням своїм воно загнуздилося.

Теорія словесности. Але попереду, ніж про минуле говорити, треба нам знати, як взагалі складається письменство, які бувають твори, як слово людське народжується з думки і як остання робиться утворм письменства. Про все це оповідає друга, до історії письменства близька, наука, що вветься *теорією словесности*. Ця наука показує, якими бувають і якими повинні бути твори, що складаються в письменство. Коли історія письменства розглядає, як письменство якогось народу розвивалося з часом і як воно доходить до вершків свого розвитку в останньому часі, то теорія словесности, має спинитись як-раз на цих вершках творчости і до того ж не одного якого-небудь

народа, а всього світового письменства. Теорія словесности, немов бжолка в квіток, збирає найкращі зразки в письменстві усього світа й на них показує, які повинні бути твори письменства і якими вони звичайно бувають у найкращих зразках своїх.

Основа духо- Як же складаються твори письменства?
вої творчо- Ми вже знаємо, що од усякого иншого
сти. Речення. створіння на світі людина одрізняється словом. Тільки сама людина в слові виявляє або, як у нас кажуть, висловлює свої думки, почуття та бажання: те, що має на мислі й на волі, що у неї в голові й на серці лежить. Отже в слова не просто собі аби-який звук, але такий, що має певне розуміння і своє призначення, виявляє думку або почуття і волю того, хто говорить, вимовля словами. Вимовляючи слова, ми добіраємо і розставляємо їх так, щоб иншому стало розумно, що ми думаємо, що почуваємо, чого хочемо.

Серце рвалося, смілось,

Виливало мову—

Виливало, як уміло,—

каже напр. Шевченко про ті свої почуття, які потім „стали на папері сумними рядами“—віршами й обернулися в твори письменства. Кожен твір письменства виходить з оцього вміння людини „виливати мову“, виявляти в слові, висловлювати свої думки. Коли я напр. кажу: „стоїть гора“, то я виявляю щό думаю про гору. Мої очі бачуть те, що ми звемо горою, мій досвід каже мені, що вона все на однім місці перебуває, і от народилась думка, яку я висловив так: „стоїть гора“. А той, до кого я в цим словом обертаюсь, знає і розуміє—щό я кажу, бо й він же горою зве те саме, що й я; знає з досвіду, що гора на однім місці перебуває, і через те він так само розуміє оце речення—„стоїть гора“. Коли Шевченко написав: „учіться, брати мої“, то він знов же ви-

словив свою думку, що треба вчитися, і своє бажання, щоб ті, кого він зве братами своїми, вчилися,—і знов же кожному читачеві ясно, що думає і чого хоче письменник. Думка людини, виявлена в слові, висловлена, проречена, мовляв — звється *реченням*. В реченні одбивається таким способом те, що людина думає, що почуває, чого хоче.

В кожній думці, висловленій реченням, маємо те, про що саме в йому говориться, мовляти б — *особу* або *осередок* речення, і те, що про неї говориться—її *ознаки*, як вони склалися в нашому миску. В реченні „стоїть гора“ говоримо ми про гору і зазначаємо її ознаку — непорушність („стоїть“). Можемо означити й ще докладніше те, якою ми собі гору уявляємо, як про неї думаємо, які у неї бачимо ознаки, коли додамо: „стоїть гора *висока*“; тут маємо ще одну нову ознаку. А Глібов описує гору і що круг неї так:

Стоїть гора високая,
По-під горою гаї,
Зелений гаї, густесенький
Неначе справді рай.
Під гаєм в'ється річенька,
Як скло вона блищить;

Долиною зеленою,
Кудись вона біжать.
Край берега у затишку
Прим'язані човни,
А три вербі схилилися,
Мов журяться вони.

Ми бачимо, що письменник надав осередкові свого речення (гора) дуже багато ознак: гора у його високая, знизу оточена гаєм густим та зеленим і дуже гарним („неначе рай“) та ще річкою покрученою й блискучою в зелених берегах, в журливих вербах та човнами на березі. Замість коротенького речення „стоїть гора“, що виявляє дуже просту думку—маємо цілий малюнок, де словами змальовано гарний куточок, який певне кожен бачив на Україні й знає з власних спогадів. З речення—найпростіший твір людської думки, це основа всієї духової творчості. І прикидаючи все нових і нових ознак, додаючи наших почувань—ми з простого речення, яким ділимося своїми думками з іншою людиною, робимо твір поезії, письменства, краси.

Тема, зміст. Але хоч як різняться зверху між собою ідея творів. бою просте речення і найкращий твір письменства, в основі своїй вони однаково стоять на одних підвалинах. Так собі ні про що говорити бити, мовляв, язиком—ми не можемо. І як особа чи осередок повинні бути в кожному реченні, так само вони неодмінно мусять бути і в творі. Цей осередок твору, його головну думку, зведемо *темою*: інакше кажучи, тема це те, про що говорить твір. Тема здебільшого й зазначається *заголовком*: це немов ім'я твору. Отой вірш Глібова, якого частину виписано вгорі, має заголовок „Журба“: так він зветься через те, що той гарний куточок, який Глібов змалював у своєму вірші, нагадав йому, як перебігла й не вернеться, немов ота річка в зелених берегах під горою, молодість поетова, а це на його журбу нагнало. Отже тема віршу „Журба“ така: гарна природа нагонить иноді журбу на людину. Далі, як у реченні повинні бути показані ознаки особи чи осередку, так само в творі конче мусить бути *зміст*, себ-то ті думки, якими тема пояснюється, те, що говориться про осередок твору. Візьмемо той самий вірш Глібова: письменник описує гарний краєвид—гору, зеленим гаєм укриту, річку, що в'ється в зелених берегах, човни і три вербі над нею журно схилені,—і йому приходить на думку, що прийде осінь, повіють холода, опадуть з дерев листя і все те занесе й замулить вода, що невпинно шумить і біжить кудись у незнану далечинь. І ця картина, як міняється все у природі, навіває на письменника сумну думку, що так само біжить у далечинь незнану й життя людське. Тільки, що до природи ще вернеться весна, а в людському житті не буває двічі молодості: не вернеться вона. Оці думки письменника і складають зміст—те, що говориться в „Журбі“ Глібова. Нарешті, в кожному реченні маємо якусь мету: навіщо ж вимовля словами людина те, що го-

ворить. Так само і в творі теж повинна бути мета його — це та головна думка, яка тягнеться-переходить, мов нитка в намисті, через увесь твір і який усі інші думки немов підлягають, служать їй, поясняють. Така провідна думка зветься *ідеєю* твору. Ідеал Глібового віршу та, що не буває вдруге весна в житті людини: а молодість, мовляв, не вернеться. Всі інші думки тільки поясняють цю ідею у віршу „Журба“.

Форма тво- Таким чином у кожному творі повинні **рів.** бути: тема, зміст та ідея. Коли тема цікава, коли людина має щось про неї розказати, коли вона розказує з певною метою — то такий твір може захопити читача. Але в творі повинна ще бути гарна *форма*. Можна дуже цікаві речі розказувати, але так нудно, що просто в сон слухача заженеш. Так і в творі письменства. Треба ще вміти гарно розповісти, щоб захопити читача, викликати у його ті самі думки, які були у письменника. Треба, щоб усі думки стосувалися до теми, були прикладені до ладу, щоб ідея виразно виступала, щоб не стрибали думки одна через одну, мов у довгої лози граючись. Треба, щоб і сама мова була чиста і ясна, щоб аж слухати було любо. Отже форма в творі теж вагу має не абияку, немов та гарна одежа, в яку прибірається людина, щоб кращою бути, і словесній формі письменство повинно велику оддавати увагу. В наведеному віршу Глібова ця форма дуже гарна: чиста, хороша мова плине рівно, думки виходять одна з однієї і всі абігаються в отій, мовляв, ідеї; багато адрібнених слів, („річенька“, „густесенький“), що голублять вухо якимись журливими песотщами; природа і настрої людини одно одному відповідають. От через те, що зміст „Журби“ вложено в такий гарний форми, і справляє таке враження цей віршик на читача, що він і сам перейметься думками й настроєм письменника.

Мова уривчаста й періодична. Коли ми розмовляємо, то в розмові вживаємо здебільшого коротеньких речень. Наприклад:

— Тату, я піймав татарина.

— То води його сюди.

— Не ведеться-бо!

— То держи його

— Не держись-бо!

— То пусти його.

— Так не пускається ж бо!

Обидва розмовники де-що проминають, де-чого не договорюють до краю, проте ми добре розуміємо, про віщо тут мова, у цих надто коротеньких, наче повриваних реченнях. Инакше стелеться мова, коли хтось один оповідає, а інші слухають. От напр. початок відомої казки про Лисичку, Котика та Півника:

„Був собі Котик та Півник, та спляглися жити і поставили собі хатку на курячій ніжці, і сидить Півник удома, а Котик ходить за ковбасами на задобитки“.

Тут маємо вже не коротенькі речення, як у розмові, а одне довге і плаває речення. Але й воно теж складається з самих простих речень, зв'язаних між собою слівцями *і* або *а*. Це мова уривчаста. Такою мовою пишуть і де-які письменники, напр. у Тесленка знайдемо таке:

Немає матусі! У глухій темній могилі вона. Тиха, спокійна лежить. Лежить і не бачить, як сонечко сяє, небо синіє вгорі. Не чує, як турбуються люде, сваряться, їздять, ходять, живуть. Як же це так?

Або от у Шевченка:

Минули літа молодії.

Холодним вітром од надії

Уже повіяло. Зіма!

Сиди один в холодній хаті.

Нема з ким тихо розмовити,

Ані порадитись. Нема,

Анікогісенько нема!

Ми бачимо, що в цих зразках слова і речення аж неначе рвуться, наче письменник обриває свою мову, наче йому тісно в тих межах, що собі поставив. Це один спосіб писати.

Є ще й другий, коли мова плавко плеться довгими, ніби виточеними реченнями, заокругленими в усіх боків і тісно між собою зв'язаними. Такі речення звуться *періодами*, а мова — *періодичною*, по нашому ніби-то заокругленою, до ладу вложеною. І справді, в періоді всі частини приладновано до однієї думки, її розгортають та пояснюють, даючи в цілому немов один невеличкий твір. От приклади таких періодів.

1. Як побили та порозганяли Татари князьків-варяг з їх хвижим дружинами, як повтікали по чужих сторонах та пушках та нетрях непрохідних багаті державці, позабіравши з собою всю рухомість, як осталися на Україні тільки убогі люде, которим нічим гаразд було втікати і нічого по гаях і нетрях кривити; то платючи Орді данину, мусіли вони сами між себе про поле, про риболовство, про бортяні ухажай або пасіки, про спаш чи яку шкоду правуватися. (П. Куліш).

2. Розлилася Рось рукавами і рукавцями поміж зеленими острівцями. розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каміня на камінь, то висинаючи воду, як шпак лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій, легкій, як пух, піні. (Ів. Левицький).

3. Десь за ланами гомонів затихаючи грім, немов той суворий тато, що навідався додому. нашумів, обмив своїм дітам закаляні та заплакані лица, обдарував усіх гостинцями і пішов собі буркотючи геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й осміхалося услід йому.

(С. Васильченко).

4. Коли над нивою мою
Ударить грім та над землею
Стовпи наставить вихор пилу,
Та зрізка блискавка змарнілу
Осьме землю де-не-де
І дощ силенний упаде,—
Радію я: бо знов прогляне
Веселе сонечко, і встане
Умита божою росою
Сповита зовою красою

Стоmlенна нивонька моя.

І чую мир на серці я.

(І. Манжура).

Періоди бувають дуже різноманітні. Але усі вони одним привчтні: кожен період ніби на дві частки розпадається. Читаючи перцу, треба все підіймати голос і, до найвищого пункту дійшовши, зробити ніби коротеньку зупинку, паузу, а тоді вже потроху знов спускати голос до звичайної міри. Оце чергування між підійманням і спусканням голосу надає періодам музичности, доладности, і через те гарно складені періоди великою бувають окрасою словесного твору.

Віршована мова Вже читаючи гарний період, можна вкмітити, що слова в йому так бувають

І прозова. розставлені, що ліються плавко, кладуться мирно, ніби от музика грає-виграває. В звичайній розмові ми про те не думаємо, і через те вона не так плавко виходить, а немов кострюбато. Але найбільшій плавкості й музичности мова доходить у віршованих вразках. У віршах наголос, підіймання голосу, чергується рівно через декілька складів, і через те мова плине ніби по якійсь мірі, неначе в музиці,—ритмично, як кажуть. Напр.

Шарокім помахом крпн дужих своїх
Високо підвісся орел силукрйльїї,
Все вище та вище-- до хмар золотих,
Та й хмарі високі його не синїли.

(Самійленко).

Тут бачимо, що через кожні два склади на третьому голос підноситься, робиться притиск голосом, *наголос*. А от у Гребінки читаємо опис кошовиці:

А як настане кошовиця, то вийдуть наші хлопці у степ. Попереду отаман—заломить брєль на-бакыр, шаркне по косі разів зо два лопаткою—і пішов косять. За ним другий, третій... усі втягнуться, мов стрічка, по степу; ідуть мовчки, тільки коси блискають, тільки травця та квіточки лягають перед ними.

Тут нема вже такої міри, як у попередньому вразку, такого правильного чергування наголосів, а кладуться вони, як випадає з натури кожного слова, і через те мова тут скидається більш на зви-

чайну розмову. Коти в мірність у наголосах, то така мова зветься *віршованою*. або просто *віршем*; коли ж її нема, то мова буде *прозова* або *проза*.

Вірш виходить з того, що слова розставляються так, що природні наголоси сами собою чергуються як виміряні, ритмічно. Коли переставити слова, коли сказати: „сизокрилий орел піднісся високо“ — то ритм зникає, а з тим разом і віршована мена робиться простою, прозовою. Вірш з'явився в людській мові за давньої-предавньої старовини і вийшов з того, що всяку роботу легше робити немов розміреними рухами. Робота дружніше відбувається, коли йде плавким, рівним ходом, і пісня стає тут у дуже великій пригоді. Всяке знає, що коли декілька чоловіка одну роблять роботу, то пісня помагає їм разом, не запізняючись і не поспіпаючись одно проти одного, враз робити однакові рухи. Навіть іти в гурті легше з співом, і потоплені солдати менше і втому почувають, немов підтягуються, коли починається пісня. Така пісня, що помагала дружній роботі в гурті, й була першим віршем. З пісні починається віршування. Нука, що показує, як складається вірш, зветься *метрикою*, або по нашому *віршуванням*.

Який буває Віршування буває не однакове у кожного вірш. ного народу, а як до його мови. У давніх народів були в мові склади довгі й короткі, і віршування виходило з чергування цих довгих і коротких складів. Це — *метричне* віршування. Писали так стародавні греки та латинці. У нас так віршувати не можна, бо мова наша не має ні коротких ані довгих складів. У інших народів наголос у слові завжди буває на одному і тому самому складі, — напр., у французів на останньому, у поляків на перед-останньому. Віршування у таких народів вимагає, щоб у кожному вірші складів було однаково. Такий спосіб віршування зветься *силабичним* або *складовим*. Нашою мовою й сила-

бично віршувати не годиться, бо наголос у нашій мові міняється, буваючи то на початку, то в середині, а то й на кінці слова. Проте в старовину складали у нас і силабичні вірші. Віршування до нас у письменство зайшло з Польщі, а як там було вено силабичне, то й наші письменники пробували, слідом за польськими, і собі так само писати силабичним віршем, починаючи з XVI в. аж до самого Котляревського (в кінці XVIII в.). Ось як напр. писав наш письменник XVII віку Касіян Сакович у своєму „Вірші на жалостний погреб“ гетьмана Сагайдачного:

О Запорозьким війську хто письма чатає,
Тот їм менство і славу хоть не рад признає,
Бо завше в нім такі рипері бивали,
Што менше неприятели ойчистих бивали,
І жадное риперство в нас не єсть так славно,
Як Запорозькое, і неприятелям страшно.

Силабичне віршування, хоч і дуже було у нас поширене й держалось довго, особливо по старих школах, але не дало добрих зразків, бо не приналежало до нашої мови, а через те й виходило важким, кострюбатим та незграбним, держало в кайданах незручної форми саму думку, простору їй не даючи. Найкраще нашою мовою можна вдати вірш тоді, коли в йому чергуються одні склади з наголосами й інші без наголосів, або високі й низькі. Таким віршем—а зветься він *тоничним*—складено вже найдавніші наші пісні народні, а поруч в силабичним віршем його вживають здавна вже й наші письменники, які ближче були до народу, ніж до школярських кругів. Ось, напр., початок „думи“ гетьмана Ів. Мазепи, на зразок народньої пісні віршем тоничним:

Всі покою щиро прагнуть,
Та не в еден гуж всі тягнуть:
Той на право, той на ліво
А всі браття—то-то диво!
Нема любви, нема згоди,

Од Жовтої взявши Води;
През незгоду всі пропали,
Самп себе звоювали.

Тоничним віршем пишуть тепер усі наші поети, починаючи з Котляревського.

Стопа у вірші. Віршований рядок ділиться на *стопи*.

Цезура. Стопа—це склад, на який падає наголос, разом з тими найближчими, що без наголосу. Зветься так тому, що колись, читаючи вірші, одбивали ногою (стопа) міру або такт. Стопи бувають *двоскладові* і *трискладові*.

Стоїть | горá | висó | ка́я--
це стопа двоскладова.

Висóко | підні́сся | орéл си | зокри́лий—
стопа трискладова. А як у двоскладовій стопі наголос може бути і на першому й на другому складі, а в трискладовій—на першому або на другому або й на третьому, то матимемо аж п'ять одмін у стопах. Означаються в стопах склади без наголосу значком $\circ$, а з наголосом $_$, і звуться стопи грецькими назвами

1. Двоскладова стопа з наголосом на першому складі $_ \circ$ зветься *хорей*, напр.

як ум | ру́, то | по́хо | ва́йте
Ме́не | на́ мо | гилі́ |
Се́ред | сте́пу | ші́ро | ко́го
На́ Вкра́ | їні́ | милі́й.

(Шевченко).

2. Двоскладова стопа з наголосом на другому складі $\circ _$ зветься *ямб*:

Не хма́ | ра со́н | це за́ | ступі́ | ла,
Не ві́ | хор по́ | рохо́м | верті́ть,
Не га́ | ліч чо́р | на по́ | ле вкри́ | ла,
Не бу́й | ний ві́ | тер це́ | шумі́ть.

(Котляревський).

3. Трискладова стопа з наголосом на першому складі $_ \circ \circ$ зветься *дактиль*:

Бе́режно́ | зна́в я з вер́ | ста́ту ос | но́ву,
Лю́дам ро́ | бо́ту роз́ | ніс і́ роз́ | дав,—

Тó ж мій спо | чінок; те | пéречки | зя́ову
Бéрда на | пpáвив, нит | кй насау | вав.
(Щоголів).

4. Трискладова стопа з наголосом на другому складі $\circ \text{ } \underline{\circ}$ зветься *амфібрахій*:

Дивлю́ся | на не́бо | та й думку | гада́ю:
Чому́ я | не со́кіл, | чому́ не | літа́ю,
Чому́ ме | ні, Бо́же, | ти кри́лля | не да́в?
Я б зе́млю | поки́нув | і в не́бо | зліта́в.
(Петренко).

5. Трискладова стопа з наголосом на третьому складі $\circ \text{ } \circ \text{ } \underline{\circ}$ зветься *анapest*:

Догора́ | ють полі́ | на в печі́,
Попелі́ | в черво́ | ная гра́нь...
У заду́ | мі сижу́ | я вночі́
І думок | оную́ чо́р | ную тка́нь.
(Франко).

Од того, скільки бував стоп у вірші, вірш зветься — двостопний, тристопний і так далі аж до шестистопного. Напр.

Не забу́дь | ве забу́дь
Юних днів, | днів весні:
Путь життя́ | темчу́ путь
Прояснѣ́ | ють вові́.

(Франко).

Це двостопний вірш А оце шестистопний:

І по́ | ки на́ | землі́ | ще́ є́ | одна́ | слю́зі | на
По́е | зія́ | і́ | наші́д | кам пѣ́ | реда́сть,
І по́ | ки між́ | людьми́ | ще́ вті́ | ха́ є́ | невій́ | на
По́е | зія́ | в і́ | ще́ ра́ | дощів́ | дода́сть
(Самійленко).

Трапляється у віршуванні, що різні стопи переплутуються між собою,---такі вірші звуться *мішаними*. З мішаних віршів треба особливо заважити шестистопний дактилохореїчний вірш або *гекзаметр*: ним бо написано знамениті грецькі поеми „Іліаду“ та „Одисею“ й багато інших, тим самим типом складених. Ось початок перекладу на нашу мову „Одисеї“.

Розсипавшись по дивній ризі неба,
Та дивляються згори на землю, наче
Очей тих невсипущих миріади (Самійленко).

Черідка віршованих рядків, що однаково риму-
ються й дають вдебільшого одну заокруглену
думку, звється *куплетом* або *строфою*. Це немов
віршований період. Найменше в строфі буває два
рядки, але доходить иноді аж до чотирнадцяти.
Найчастіш трапляються строфи по чотири рядки,
як у більшості тих зразків, що тут наведено.

Народній Од літературного віршування одмітний
вірш. буває вірш народній. Він теж тоничний, але
не ділиться на правильні стопи, а ритм у йому за-
лежить тільки од наголосу, який кладеться звичайно
на найважливіше у вірші слово. Це тому, що народне
віршування не до читання складено, а до співу,
і ритм надолужується тут голосом, *мелодією*. От
зразок народнього віршу:

Ой хто журбїй не знає,
Нехай менє спитає.
Ой впріс я в наймах, в неволі,
Ть не знав я дблї ніколи,
Все чужїї воли пасучи,
Все чужїї вози мажучи.

Тут маємо один наголос на рядок. Але може бути
й більше:

Нема краю тихому Дунаю,
Нема впїну вдовиному сїну.

Особливо цікаві серед народнього віршування
українського ті старі пісні, що звуться *думами*: їх
співають звичайно, пригравачи ча кобзі або бан-
дурі, співці-кобзарі. Думи навдивовижу бувають
різноманітні в своєму складі: кожен рядок тут мо-
же мати инше число складів і тільки багато вони
римами приздоблені: буває, що закінчення рядка
римується в серединю. Ось напр. початок думи
про бурю на Чорному морі.

Ой як на Чорному морі
Та на білому камені—
Там сидить ясен соколенько,
Смутно має,
Жалібноенько квилить-проквилляє,
На Чорне море сяє,
Далеко поглядає,
Що на Чорному морі не добре вчивляє:
Противну хвилю з дна моря звимає,
Судна козацькі на три часті розбиває. .
Потопало два брати рідпенські,
Товариші сердешні
Що ні до кого приплинути,
Опущення прийняти.
Ті два брати один до одного припливали,
Опущення приймали
І словами помовляли,
Сльозами ридали.

— Ой не єсть то нас, брате, на Чорному морі супротивна
хвиля потопляє,
А єсть то отцева-матчівна молитов побиває-карає.
Нам отець-мати позволяли одному в військо виступати,
А другому дома хліба пахати.
А то ми, брате, недобре вчпляли—
Обидва коні посідляли,
У військо виступали,
З отцем, з маткою опущення не приймали,
Ще матку стареньку зневажали,
Стременем у груди од коней одпихали.

Не вважаючи на всю простоту свою, українські народні думи уявляють з себе надзвичайно високі твори, в яких народ дійшов немов вершка своєї словесної творчості. Деякі й з наших письменників пробували писати складом дум; найбільш відома і вдатна Шевченкова дума в поемі „Невольник“.

Образна мова. З наведених прикладів та зразків ми вже бачили, що письменник описує те, що думає або почуває, і тим самим і в читачеві викликає подібні ж думки й почуття. Подібні, схожі, але не цілком однакові, бо однаково думати, а надто почувати однаково не можуть дві людині: кож-

на по своєму переживає те, що торкається її з околиць світу та з внутрішніх своїх почувань. Досягає того письменник своєю мовою—тією мистецькою, образною мовою, яка передає найтонші людські переживання. Письменник, що добре орудує мовою і може сам пережити те, про віщо говорить, немов заражає такими ж почуваннями і читача. В руках у письменника мова—то могутче знаряддя, щоб діяти на душі людські. Для цього письменник, майстер рідного слова, уживає образів, порівняннів або прибільшення; набірає обіруч тих гарних пестливих слів, що на їх така багата наша мова гнучка; удається до заміни невідомого видимим—до тих, мовляв, алегорій та символів; приоздоблює тими багатствами, які й народня мова витворила, і які сам у своїй душі викохав—і з усього того творить новий світ—краси та мистецтва. Ось напр. Васильченко пише: „В темряві видно було одне тільки небо, далеко, темне як оксамит, а по йому бовліч золотих жучків—лежали горілиць і перебірали золотими ніжками, не маючи сили рушити з місця.“ Це—зорі. Можна було просто розказати про них, що то за зорі. Але письменник инакше робить. Він описує небо так, яким йому воно здається: розкидає по темному оксамиту золотих жучків, що не рушають з місця і тільки золотими ніжками ворухать—і вийшло і схоже з правдою і так гарно, як і не вдаси, коли б письменник просто описував, яке буває небо вночі. Або ось другий письменник наш, Мирний Панас, описує спеку: „Сонце мов розсердилось на вас... витріщилося, пече, тисячами гарячих голочок вгорується в вашу одіж, добірається до вашого тіла, тече-висмоктує гарячим потом з його всю воду, смажить і сушить почервоніле обличчя“. Знов: сонце—живе немов і чинить, як жива істота, —і знов письменник не описав, а змалював вам, що спека діє з людиною. У Шевченка ось вітер в осоки питає:

„Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі косу?
Хто се, хто се?“ — тихесенько
Спитає-повіє.

Або:

Чума з лопатою ходила
Та гробовища *рила-рила*
Та *трупом-трупом* начпняла
І „со святими“ не співала:
Чи го-о-дом чи то селом
Мете собі, як помелом

Ви бачите, що тут навіть самі згуки мови слугують письменникові. Читаючи перший уривок, ви ніби чуєте, як шелестить осока на вітрі; в другого вивирає на вас понура, страшна примара чуми, що вперто, без ліку („рила-рила“, „трупом-трупом“) косить рід людський. Такого чуда досягає письменник, то добіраючи відповідних самими згуками слів, або проказуючи одне і те саме слово двічі. Справді, як той же Шевченко писав:

Ну, щб б, здавалось, слова?
Слова та голос— більш нічого...
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує...

Такого чуда домагає образна, художня мова, коли орудує нею справжній майстер слова.

Звідки бе- І віршована, і прозова мова однаково
рється образ- може бути такою образною, мистецькою,
ність. мальовничою, живою. Основа її— раз-у-
рав рідна мова письменника, але до тієї основи
може він докидати в потребі і чужих слів („варваризми“);
може черпати і в давньої мови („архаїзми“),
може й сам нові слова творити-кувати („неологізми“);
може нарешті користувалися з усіма вживаних і всім відомих слів, і з таких, що живуть у невеличкому якомусь куточку нашої великої землі („провінціалізмами“). Треба тільки, аби ввесь цей скарб незліченний людської мови письменник ви-

користовував уміючи, досвідченою черпав рукою з багатющого запасу рідного слова. Напр. у Шевченка ж маємо такий опис бенкетування:

І в *термах оргія*. Горять
Чертоги пурпуром і златом,
Куряться *амфори*; дівчата,
Трохи не голії, стоять
Перед *Кипридою* і в лад
Співають *гимн*.

Слова чужі („терми“, „оргія“ і ин.) і старовинні („чертоги“, „злато“) тут зовсім до речі, бо мова мовиться про римлян та ще й про давніх. Але коли б який письменник тими ж словами взявся списувати нашу, скажемо, сільську бесіду, то вийшла б суцзя нісенітниця. Отже сама мова повинна відповідати тому, про що письменник пише. І в цих межах йому широкий простір, аби вміючи та до діла, аби щиро та од серця, аби не вигадано навмисне було, а само напрохалося з великого почуття.

Кожен письменник пише по своєму. У
Стиль. одного хороша мова, у другого гіршенька. Один любить щиро народніх слів та зворотів уживати, иншому подобається чужих домішувати, або занадто „по-книжному“ висловлюватись. Один пише всіма вживаною мовою, ще инший і провінціалізмів („у нас так говорять“) не цурається. Спосіб викладу, якого додержується той чи инший письменник, зветься його *стилем*. Отже стиль буває і хороший і поганий: од одного саме тобі слово плине в душу, а другого ніяк „не вчитаєш“. Багато це залежить од уміння, вдачі, звичок та знання письменника. Треба, насамперед, щоб письменник добре знав свою рідну мову, тямив усіх її таємниць і орудував словом, як добрим начинням, не зблжався на чуже й добірав слів відповідно до того, про що оповідає. Треба далі, щоб письменник так само добре знав і те, про що пише, бо тільки тоді він зможе й иншому добре рос-

казати, коли сам вирозумів добре. Треба, щоб він умів докладно і саме те, що хоче, сказати — щоб слова його думкам відповідали. Треба, щоб мова була як найчистіша, легка, плавка і на вухо приємна та принадна, — така, як у кращих наших письменників; що знали мову, вміли нею орудувати й через те в писаннях своїх добрі дали зразки того, як писати. Вчитися мови можна не тільки і не так з розмови, а ще більше з читання гарних творів, у яких мова доходить вершка виробленості, краси та музичності.

Форма Не тільки стилем або способом викладу викладу. різняться один від одного твори письменства, але й формою викладу. Коли той, хто пише, автор, викладає свої думки од себе самого, ніби він сам розкавує, то така форма викладу зветься *монологичною*. Коли ж не він од себе викладає, а подає розмови виведених людей, то це буде *діалогічна* або *драматична* форма. Коли автор подає свої думки ніби як листування, то це зветься *епістолярною* формою: так писав, наприклад, свої твори в формі листів старий наш письменник Іван Вишенський. Частіше в творах письменства буває так, що означені форми переплітаються, чергуються: автор і од себе дещо оповість, і розмови дієвих людей подає, може й епістолярної форми додати, — така форма зветься *мішаною*.

Елементи Що-до внутрішньої сторони, то в словесних творах ми знайдемо три складових частині або елементи: 1) *опис*, 2) *розповідь* і 3) *розправу*. В описі письменник дає ознаки якої-небудь річі без уваги на одміни, що в нею трапляються й одбуваються. Так напр. Левицького твір „Рибалка Панас Круть“ починається з опису містечка над Россю Розповіддю зветься такий словесний твір, у якому письменник торкається тих одмін, що йдуть одна по одній протягом певного часу. Оповідання про те, як жив той

рибалка Панас Круть, буде вже розповідь. Та людина ніколи не обмежується голим описом річі або самим оповіданням про події — вона ще про них міркує, думає, розправляє. Оці от складені в певному плані думки з приводу річей або подій і звуться розпавою. Такі розправи, міркування часто внаходимо напр. у творах Квітки: — повість „Маруся“ починається міркуванням автора про долю людську на цім світі. З творах цього жменства рідко буває так, щоб тільки й був один із згаданих елементів. Далеко частіше трапляються вони мішма, один по одному, складаючися в одну цілість. Ми вже бачили, що „Рибалка Панас Круть“ в опису починається, а „Маруся“ в розправи, але потім обое в розповідь повертаються.

Опис і розповідь можуть бути як *прозові*, так і *поетичні*. Коли опис чи розповідь мають на меті розказати докладно читачеві, яка з себе та чи инша річ, або як одбувалася та чи инша подія, то це буде прозовий опис, прозова розповідь. Коли ж вони те саме не розказують, а малюють картинно, образно — то матимемо опис чи розповідь поетичні. Візьмімо напр. опис села з читанки: там буде сказано, що саме зветься селом, які в йому вулиці, які хати де село стоїть — у долині чи на взгіррі, яка в селі церква, як люде живуть, коло чого працюють і т. и. І поставмо поруч з цим Шевченкове:

Село! І серце одпочине. .

Село на нашій Україні—

Неначе писанка. Село

Зеленим гаєм поросло;

Ціліють сади, біліють хати,

А на горі стоять палати

Неначе диво, а кругом

Широколисті тополі;

А там і ліс—і ліс, і поле,

І сині гори за Дніпром...

І то опис, і це опис, але різниця між ними величезна, а саме та, що Шевченко малює поетичну картину села, а зовсім не розказує, шб селом зветься та яке воно з себе. Так само і розповідь. В історії ми читаємо напр. про те, як виправлявся в похід проти половців князь Ігорь і що

в ним під час походу сталося. А „Слово о полку Ігоревім“ малює нам цілу картину походу й битви:

Вовки біду ворожать по яругах,
Орли клекотом на кости звірів зовуть,
Лисиці брешуть на червлені щити.

А коли Ігоря побито й у полон забрано, то ніби й природа вся зажурилася-затужила:

Ничеть трава жалощами,
А дерево з тугою к землі приклонилося.

І знов дві маємо про одну й ту саму подію розповіді, але як же вони різняться одна від одної.

Проза і по- Отже проза навчає нас, дає відомости
езія. і вживається в наукових творах, а поезія малює словами картини, дає образи і становить неодмінну ознаку художніх або мистецьких творів. Прозові твори повинні подавати саму правду—те, що є чи було; поетичні—те, що могло бути, хоча б і вигадане; прозові йдуть од розума, поетичні—од почування, або як кажуть—од натхнення, в них головне образи і вражіння, а не сама дійсність. Через те проза й поезія різняться здебільшого й мовою. Не тим, що поезія конче повинна вкладатись у вірші: не кожен бо вірш—поезія, і не всяка поезія віршем висловлюється. А тим, що поезія мусить говорити образами, брати їх з дійсности, але перетворювати в творчій уяві, в фантазії натхненного поета. Пам'ятаєте, як у Шевченкового кобзаря Перебенді:

А думка край світа на хмарі гуля,
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спохине на сонці, його запитає:
Де воно ночує, як воно встає?
Послухає моря, що воно говорить;
Спита чорну гору: чого ти віма?

Перебендя—образ поета. Поет „все знає“, „все чує“, то-б-то творчою фантазією уявляє собі близькі й небилиці, але так їх розповідь, що читач

переживає ті самі враження й по-за вигаданими картинами почуває живу правду дійсного життя. Ми всі знаємо напр., що того Марка Проклятого, якого змалював Олекса Стороженко, ніколи й на світі не було, але в захватом читаємо про його, бо ця вигадана постать ставить перед нами велику загадку нашого буття: про покуту за подіяні злочин тва. І один образ нещасного Марка з його страшною торією за плечима, чудово пояснює людську душу, її невиситіме бажання спокутувати гріх свій і дає нам велику втіху своєю красою. З другого боку, колись у старовину була мода велика на вірші: віршем усе писали — і граматики, і казання, і молитви, і всяку науку. Але то не була поезія, бо не було там серця, не було творчої фантазії, не було палючого натхнення, і не озивалось серце, читаючи иноді пишні, але порожні слова

Прозові твори. Якого більш у прозових творах буває елементу, котрий переважає—од того вони й наз у собі прибирають. Отже бувають вони *описові*, або *розповідні*, або *розправні*.

Опис. З описових творів найширше відомі *подорожі*. Це опис того, що бачив і чув автор подорожуючи. Здавна подорожі дуже подобалися читачам, бо давали їм дуже цікаві описи незнаних країв та людей, побуту їхнього та звичаїв, усяких пригод, то-що. В нашому старовинному письменстві чимала була низка отаких подорожів по святих місцях або тоді вони так звалися „паломників“. Тепер подорожі мають вагу або наукову, як напр. спис подорожі на сівніч славного мандрівця норвезького Фритіофа Нансена, або художню, як „Фрегат Паллада“ російського письменника Гончарова. У нашому письменстві і зрештою подорожів можуть бути Стороженкові „Спомини про Микиту Коржа“ з описом Дніпрових порогів, а в новіших „Листи з чужини“

Я. Окуневського—записки з мандрівки по Європі й Азії. „Злетів би я до вас, земляки, каже автор. — та моря не перелечу, хіба напишу довге довге письмо до вас: розкажу вам, яка вона, тая чужинонька, який тут світ, люде як живуть, як Бога хвалять, і думкою полину на рідний край“. І поміж описами чужих країв повсюди у нашого письменника проступає туга за своїм рідним і оздоблює його писання сумовитими згадками й порівняннями.

З розповідних творів маємо кілька. На-
Розповідь. самперед—*літопис*, се-б-то оповідання з року в рік про події минулого без перевірки. чи так справді було, як оповідається, без внутрішнього зв'язку між подіями. Літописець просто записує. коли що діялось, що чував і видав, не оцінюючи подій, не даючи свого суду над ними, на самому оповіданні обмежуючись. В старовину дуже у нас любили літописи і з них черпали люде відомости про своє минуле. Старий наш літопис дійшов до нас у пізнішій переробці під заголовком „Се повісти временних дій, откуду єсть пішла руськая земля, хто в ній почав первіє княжити і откуду руськая земля стала єсть“. Цогім ще було багато козацьких літописців, як Самовидець, Величко та інші.

З літописів повстала згодом *історія*, то-б-то теж оповідання про минуле, але вже з перевіркою та оцінкою подій, розложене не по рокам, а по внутрішньому зв'язкові між подіями. Історик повинен дбати про всю правду, а для того усі джерела одно одним перевірити, одкинути все віри негодне й пояснити, через віщо саме сталися події та які наслідки вони мали. Історія черпає відомости з тих самих літописів, з старих грамот, з усяких пам'яток старовини, з малюнків, монет то-що. Найбільш одмітна од літопису історія своєю зв'язністю в оповіданні та прагматиз-

мом, то-б-то поясненням внутрішнього зв'язку між подіями. Найширше в нашому письменстві відома „Історія України-Руси“ М. Грушевського (є коротка, а в їй дуже широко розпочата і ще не доведена до краю).

Посередині між літописом та історією стоять *історичні записки* або *мемуари* чи, як у нас у старовину звали їх — *діяріуші*. Мемуари розповідають про те, що сам автор пережив, і часто, як і літопис, провадять оновідання день за днем, що коли трапилось. Але разом з тим такі записки самими подіями не обмежуються, а подають і міркування автора або пояснення подій і цим наближаються до історії. Правдиві, совісні мемуари можуть бути добрим джерелом для історії, тільки що історик має перевірити ваяті з них відомости іншими джерелами. Таких мемуарів або діяріушів у старовину було у нас чимало; напр. записки київського міщанина Балики, мемуари Самійла Зорьки, що був за писаря у гетьмана Хмельницького, діяріуш М. Ханенка, „Дневні записки“ Я. Марковича й ин. З новітніх можемо назвати „Австро-руські спомини“ М. Драгоманова, або згадки Кропивницького та Старицького про український театр і т. и.

До розповідних творів належать і *життєписи* або *біографії*—оповідання про життя якоїсь визначної людини, напр. „Тарас Шевченко-Грушівський“ Ол. Кониського. Коли автор оповідає про своє життя сам, то такий твір зветься *автобіографією*, напр. автобіографія Франка, Антоновича і ин. Коротенький життєпис, написаний з приводу смерті, зветься *некролог* або *посмертна згадка*. До біографій належать і *життя святих*, окрім і в збірниках (Патерик, Пролог, Четь-мінеї).

Розправи. До творів, у яких на перше місце висувається міркування і які звуться розправами, належать насамперед усякі *наукові твори*: „Розправа о язичі южноруськім“ Головацького

може бути зразком такої наукової розправи. Сюди ж таки треба придати і всякі статті *критичні* оцінки творів якого-небудь письменника або навіть художника-артиста, маляра; напр. статті Куліша про Марка Вовчка, Франкова про Лесю Українку і т. и. Поруч стоять *публіцистичні* твори, в приводу всяких подій у громадському житті написані; —напр. Драгоманова „Україна і центри“, „Чудацькі думки“, Грінченка „Листи з Наддніпрянської України“, Грушевського „З біжучої хвили“ і т. и.

Коли розправу призначено не для читання, а промовляють її перед громадою слухачів, то вона зветься *промовою, орацією*. Промовця або оратор має на меті переконати слухачів, се-б-то не тільки на розум їхній подіяти, а й на почування та волю, запалити їх і до якогось діла привернути. Через те не цурається промовця ніякого способу, щоб захопити слухачів: уживає він і опису й розповіді, і доказів од розуму, як у розправі, користується з поетичних картин і зворотів та образів; удається, як до потреби, і до мови стислої, і до обточених періодів. Промовця повинен говорити справді таки промовисто, красно, мові уст своїх додавати сили відповідними рухами та голосом. В старовину між промовцями визначалися у греків Демостен, у римлян Цицерон. До ораторських творів належать церковні казання, парламентські або судові промови, промови на нічах (мітингах) та зібраннях і т. и.

Твори поетичні. Поезія ділиться на три роди творів: *епичні, ліричні й драматичні*.

Епос. *Епичними* творами або просто *епосом* звуться такі твори, в яких маємо поетичне оповідання про події світа зовнішнього, а не про почування самого автора. Саме слово епос значить оповідання, отже розповідь в епосі найбільше займає місця. Поет в епичному творі не

виказує, як він сам ставиться до подій, він ніби стоїть осторонь, з боку, як стороння особа. Епос буває *устний* або *народний* і *письменний* або *літературний*.

Народний епос. *Народним* або *устним* епосом звемо такі епічні твори, що живуть в устах народу і переказом переходять од батька до сина, з роду в рід, з покоління в покоління. Такі твори здебільшого існують здавна, з далекої давнини, складено їх часто ще тоді, коли не було письменства. Хто поскладав ці твори народнього епосу—не знати. Знаємо тільки, що вони мандрують з уст до уст, по дорозі стерши всі особисті ознаки автора, одмінюючись і перероблюючись. Ось у цьому розумінні й говорить, що твори устної словесности належать усьому народові, як твори громадської, народньої творчости, бо справжній автор—той, що зложив твір—невідомий, а почасти автором буває всякий, хто свого додає або переробляє в устному переказі. Поодинокі твори народньої словесности у нас записано ще з XVI віку (пісня про Штефана всеводу), але збирати їх насправжки почали вже аж у XIX в. До епоса народнього належать: казки, історичні пісні та думи, загадки й прислів'я.

Епос літературний. *Письменним* або *літературним* епосом звуться такі епічні твори, які вложила певна особа, письменник або автор, і які розходяться через книжку, а не устно. На цих творах одбивається особа автора і вони зостаються незмінними, як надруковані. До епічних творів належать: байка, поема, балада, ідилія, роман, повість і оповідання.

Байка—це невеличке оповідання алегоричного, мовляв, змісту, то-б-то така притча, в якій переносяться на життя людське події серед звірів чи навіть неживих річей. У теперішній байці буває опріч оповідання ще й висновок—наука або мораль, яка

ще виразніше підкреслює притчу. Напр. Гребінчина байка „Злий кінь“—про те, як чоловік ласкою укоськає норовистого коня, кінчиться таким зворотом: „Пани! чи чули, як Деркач коня піймав?“ Байка народилася в казки про звірів, потроху казка перетворюється на притчу, доточується до неї наука і казкові події принатурюються до людського життя, як приклад, що треба робити, а чого робить не годиться. Перший з байкарів відомий був грецький письменник Езоп (жив у VI віці до Різдва Хр.), далі римський Фредр (коло Різдва Хр.). З інших байкарів найбільшої важили слави-француз Лафонтен та великорос Крилов. У нас багато письменників писало байки, але найкращі з них—то Боровиковський, Гребінка та Глібів.

Поема—оповідання про пригоди та славні вчинки якоїсь визначної людини, героя. Поема буває звичайно велика обсягом, писана здебільшого віршем і визначається рівним, спокійним тоном. У греків поема народилася з народнього епоса, в історичних пісень: обробку їх під заголовком „Іліада“ та „Одисея“ приписано сліпому співцеві Гомерові, що жив ніби в IX в. до Різдва Хр. (на нашу мову „Іліаду“ переклав Руданський, а „Одисею“—Ніщинський). На зразок Гомерових поем написав „Енеїду“ римський поет Вергілій (I вік до Р. Хр.) З інших старовинних поем відома ще „Шах-Наме“ перського поета Фірдовсія (помер р. 1020), відома у нас у перекладі А. Кримського, та „Божественна Комедія“ великого італійця Данте (1265 ~ 1321), яку на нашу мову переклав, хоч і не всеньку, Самійленко. Через те, що старовинна або, як кажуть, класична поема народилася з народніх пісень, то героєм у ній буває мисль народ, а події описуються такі, що мають силу всенародню. На зразок отих класичних поем написано потім у всіх народів чимало таких самих творів, а в них до дрібниць наслідувано Гомера й Вергілія: у італійців „Визволений Єрусалим“ Торквато Тасо (XVI в.), у англійців „Утрачений рай“

Мільтона (XVII в.), у німців „Месіяда“ Клопшток (XVIII в.), у французів Генріяда“ Вольтера (XVIII в.), у росіян „Россіяда“ Хераскова й багато інших. Ці поеми звуться *ніби-класичними*, бо події власного, то-б-то давнього грецького, життя переносили в новітні часи і новітніх людей малювали неначе класичних грецьких героїв. Виходило не до речі, роблено, неправдиво і занадто по чужому. У нас ніби-класичної поеми не було, а зате Котляревський у своїй „Енеїді“ дотепно висміяв оті ніби-класичні зразки і під іменням латинських героїв вижив наших таки людей, „перелицював“ стару поему на український ґтиб. *Новітня* поема позбулася хиб ніби-класичної і, малюючи героїв та великі події, робить це правдиво, хоча звичайно часто прикрашує дійсність. З таких творів найбільш відомі поеми англійського письменника Байрона („Шильонський в'язень“, „Чайльд Гарольд“, „Мазепа“), польського Міцкевича („Пан Тадеуш“, „Конрад Валенрод“, „Дід“), російських—Пушкіна („Полтава“, „Брати-розбійники“ й ин.) та Лермонтова („Мцирі“, „Демон“). У нашому письменстві зразками поем можуть бути: Шевченкові „Гайдамаки“, „Наталя“ Макаровського, „Іван Вишеньський“ Франка і ин.

Баладою зветься такий епічний твір, здебільшого невеликий, в якому переважає вигадка, фантазія, небилиця. В основу балад часто кладуться народні повір'я, забобони, всякі чудовні або страшні пригоди; — відьми, чарівники, дідьки і т. ин. Баладами вславилися: німецькі письменники—Шіллер („Келіх“) та Гете („Лісовий царь“, перекладений і на нашу мову), російські—Жуковський („Светлана“), Пушкін („Біси“, „Втопленик“). У нас балади писали: Боровиковський, переробивши Жуковського „Светлану“ („Маруся“), Шевченко („Тополя“, „Утоплена“), Кулик („Загублені душі“) та ин.

Ідилія — це картинка з тихомирного, близького до природи життя, переважно бувають це твори

п селянського побуту. Ідилії так само зародилися в старовину: ще грецький поет Теокрит (III-ій вік до Різдва Хр.), а потім римський Віргилій у славились ідиліями („Буколики“ останнього в житті пастухів перекладав старий наш письменник XVIII в. Лобисевич). Чудові зразки ідилій у нашому письменстві дав Шевченко в своїх відомих усім поезіях: „Вечір“ („Садок вишневий коло хати“), „І досі сниться“ і ин.; відомі теж „У степу“ Глібова, Куліша „Оріся“ то-що.

Роман—твір, в якому письменник подає все життя свого героя, зовнішнє і внутрішнє, а разом і малює й ту громаду, серед якої він живе й обертається. І роман народився так само ще у греків („Киропедія“ Ксенофонта, „Олександрія“ Калістена й ин.), і вже досить рано зайшов і до нас: згадана допіру „Олександрія“ (про царя Македонського Олександра Великого) або „Варлаам та Іоасаф“ (про індійського царевича Іоасафа—як його Варлаам-пустельник на спасенну путь напутив)—ці й інші романи були найлюбішим нашим давнім предкам читанням. Потім у Європі з'явилися так звані лицарські романи—про цікаві пригоди всяких славних лицарів та вояків, і вони теж перекладалися на нашу мову здавна (напр. про Бову-королевича, про лицаря Тристана й ин.). На початку XVII в. з'явився в Європі один з найкращих романів єспанського письменника Сервантеса „Дон-Кихот“ (є в українській переробці Франка), в якому надзвичайно дотепно висміяно захоплення огими лицарськими романами. Історичними романами вславився англійський письменник XIX в. Вальтер-Скот, потім побутовими Текерей та Дикенс („Давид Коперфільд“, „Домбі і син“, „Записки Піквікського Клубу“ й ин.); у російському письменстві найкращі романи—у Тургенєва, Достоевського та Л. Толстого. Наше письменство має вже також як історичні, так і побутові романи: для перших зразком може бути „Чорна Рада“ Ку-

ліша, для других — „Хіба ревуть воли, як ясла повні“ Мирного і Білика. Сучасний роман малює життя таким, як воно єсть, і розробляє його всіма сторонами. Близько до романа стоїть *повість*, що так само одбиває дійсне життя, тільки в меншому обсягу, напр. „Микола Джеря“ або „Бурлачка“ Левицького, „Соняшний промінь“ і „На розпутьті“ Грінченка, „На дні“ Франка. Коли письменник бере один якийсь випадок із життя, то такий твір зветься *оповіданням* або *нарисом*, чи *новелою*, — напр. „Сестра“ Марка Вовчка, „Рибалка Панас Круть“ Левицького, „До світла“ Франка, „На камені“ Коцюбинського, „Кленові листки“ Стефаника і ин.

Поезія *лірична* або *лірика* одрізняється від епічної тим, що в ній найдужче виявляються особисті почування самого автора, його настрої й переживання, а не околицьній світ. Перші ліричні твори у греків співано, пригравачи на лірі, — од того повстала й назва ліричної поезії. Лірика так само, як і епос, ділиться на *устну* або *народню* і *письменну* або *літературну*.

Народня лірика. Народня лірика це знов же твори про особисті переживання невідомо ким і коли складені, що переходять з уст до уст і таким способом переживають віки і покоління. Ліричні народні твори — це *пісні*, бо їх співають, а не оповідають. Ліричних пісень у нашого народу надзвичайно багато і вони вславилися своєю красою, щирістю й глибиною почування. Такі пісні побутові — про родинне життя, про кохання, веснянки, гагілки, купальські, весільні і т. и. Багато наших письменників, особливо з старших, так були захоплені народньою піснею, що й свої твори складали на зразок, ладом і складом, народніх пісень. З другого боку, багато творів наших письменників, як напр. Гребінки, Шевченка, Глібова, Руданського й ин. перейшли в народ і їх там співають тепер, як свої пісні („Рече та стогне“, „Стоїть гора високая“, „Щоб співати колір чорний“ і ин.)

Лірика літе- *Лірика літературна* складається з творів поодиноких письменників, яких почування виявляє, і розходить ся межи люде через книжки. З ліричних творів у літературі відомі: *ода, сатира й елегія*.

Ода власне й означає по-грецькому пісню; це ліричний твір, у якому поет висловлює свій висхідний настрій або захват перед якимись величними істотами чи подіями. Ода в формі релігійних пісень, що виявляють побожні почування до Бога, цієї найвищої істоти, появилася вже адавно: напр. відомі псалми Давидові—не що инше, як оди; так само одами були власне пісні з приводу яких-небудь величних державних подій. З старовинних поетів одами вславились у греків Піндар та Анакреон (обидва в V віці до Різдва Хр.), а у римлян Горацій (коло Різдва Христового). Згодом, як і инші твори, ода виродилася в напушисте, нещире й роблене наслідування старовинним зразкам, у якому не дух, а сама форма тільки й мала вагу. Такими були напр. оди російського письменника Ломоносова, або численні *панегірики*, тоб-то хвалебні пісні наших старих, до Котляревського, письменників. Разом з тим, як минало захоплення віби-класичними зразками, то й ода робилася простішою, більш життєвою, натуральнішою. Зразками такої оди можуть у нашому письменстві бути -- „Ода до князя Куракина“ Котляревського, „Ода—український селянин“ Пузини, „У кожного люду, у кожній країні“ Лесі Українки, „Іван Котляревській“ М. Вороного й ин.

Сатира—лірична поезія, в якій висміюються вади й хиби чи поодиноких людей чи то цілих громад. З старих письменств найбільш розроблено сатиру у римлян: найвизначнішими сатириками були там — Горацій, що в дотепних жартах висміював, та Ювенал (42—122 р. по Різді Хр.), що вогнем обурення картав вади своїх сучасників. Римських сатириків наслідували здебільшого й пізніші, як

французький письменник Буало (1636—1711), або наш Артемовський-Гулак („До Гараська“, „До Пархома“). Сатирами можна назвати й такі твори, як вгаданий вже „Дон-Кихот“ Сервантеса, твори Рабле, Свіфта („Подорож Гулівера“) й ин.; у росіян сатиру найкраще вдав новітній письменник Салтиков-Шедрин. На Україні люде здавна кохались у сатири. Українець любить висміювати і свої і чужі вади і робить це часто так химерно, що за сміхом слюзови вчуваються, жаль та туга незрима: і смієшся, і плакати хочеться. Така риса гіркою, мовляв, сміху зветься *юмором*. Од старих часів подходило до нас сила всяких, здебільшого невідомих авторів, віршів, у яких виставляються на посміх громадські порядки та вади окремих громадських станів („Супліка або замисл на попа“, „Про отця Негребецького“, різдвяні й великодні вірші і т. и.). З громадської сатири починається і наше нове письменство: в „Енеїді“ Котляревського, в творах Артемовського-Гулака („Пан та собака“ й ин.), Квітки („Салдатський патрет“) маємо багато юмору, висміювання всяких людських вад та обурення проти кривд і неправди в громадських порядках свого часу. В пізніших поетів зразки надзвичайно дотепної та уціпливої сатири дав В. Самійленко в таких своїх творах, як „На печі“, „Ельдорадо“, „Патріотична праця“, і багато інших.

Елегія (з грецького—жалісна пісня)—ліричний вірш, в якому висловлює поет свій журливий, сумний настрій. Першими елегіями у греків були похоронні співви, а потім усякі пісні з виразом туги й журби. Елегія—одна з найбільш поширених форм поезії, бо смуток та вболівання над нещасною долею людини чи не найчастіше охоплюють чуло серце поета. „Українська мелодія“ Гребіняка, „Минають дві, минають ночі“ Шевченка, „Суботи св. Дмитра“ Щоголева, „Журба“ Глібова—це зразки чистої елегії в нашому письменстві.

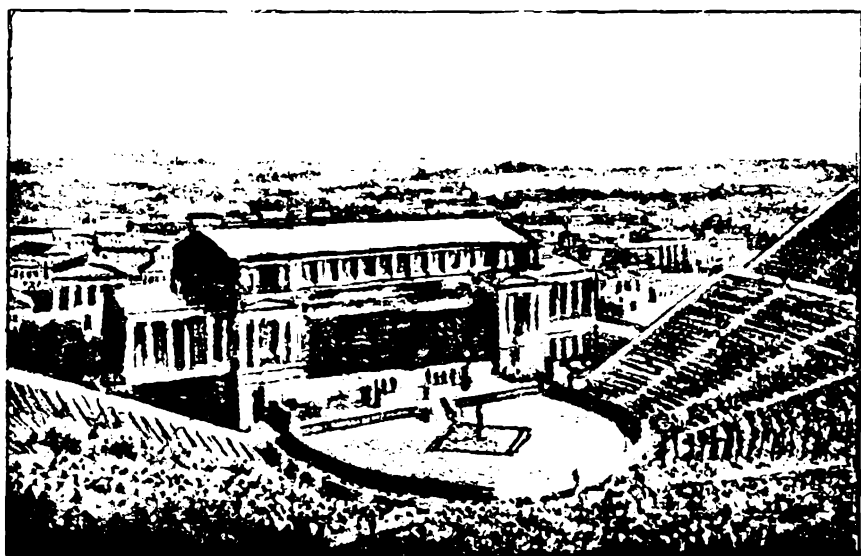
Треба заважати, що в одному й тому самому творі часто бувають змішані різні ліричні і навіть

опишні привмети. Так напр. у відомому вірші Глібова „У степу“ знайдемо—ідилію (картинка в гаю), сатиру (про „кишеню грошовиту“) і елегію (думки про минуле). Те саме буває і мало не в кожному романі, де розповідь часто перемішано з власними думками й настроями автора, а останні з описами і т. и.

Письменство Письменник може не тільки оповідати **драматично** про якісь події й людей, не тільки їхні й свої почування висловлювати, але й ставити нам перед очі дієвих людей, щоб вони сами своїми словами та вчинками за себе говорили. Це дає третя, найскладніша і найбільш довершена, форма в поезії—*драма*, що немов вершить собою всю людську творчість у слові. Отже драма—то показування подій у дії: в драмі події проходять перед нашими очима, показуються живцем, а не в самому тільки оповіданні про них. Тим самим драма неподільно зв'язується з *театром*: люди (актери) не просто читають драму, а показують, як одбувались події, удають тих людей, що виводить перед нас письменник. Показують та удають і зовнішнім виглядом—одежею, хатніми обставинами, рухами (мімікою), і самими вчинками, дією. *Дія*—найперша умова драми, і без дії драми не буває. Так само неминучою умовою драми буває розмовна або *діалогічна* форма, яка через те й зветься *драматичною*. Нарешті в драмі повинно виявлятися внутрішнє життя дієвих людей, *боротьба* їх з самими собою і з оклишніми обставинами. Вважаючи на останню ознаку, в кожній драмі можна вирізнити три головні моменти: *зав'язку*—початок боротьби між інтересами кількох людей, *розвиток* боротьби і нарешті *розв'язку*—кінець її. В драматичній формі пишуться: *трагедія, комедія і драма*.

Трагедія, ко- *Трагедією* зветься такий драматичний подія, драма-твір, у якому показано людей міцних і дужих, великих душою героїв, що виходять на

боротьбу в околишніх обставинах, з долею. Але ці обставини бувають звичайно ще дужчі й доводять героїв до загину, до *катастрофи*. Тим самим, отією безнадійною боротьбою й занепадом героїв, трагедія викликає спочуття й жах перед їхньою долею. Трагедія зародилася знов же в старовинній Греції в службі в честь божка Діоніса, що був богом достатків, плодючости, веселощів і вина. Ця служба складалася з того що приносили божкові жертву, а під час жертвування найстарший

Б. Театр в' Афинах у старовину.

жрець розповідав пригоди Діонісові, а всі присутні, побравшись за руки, ходили кружка коло жертовника й співали хвальних пісень Діонісові та виявляли свої почуття на те, про що розповідав жрець. Виходила з того ніби розмова (діялог) між жерцем та хором. А як саме в той час на жертовнику кололи цапа, а цап по грецькому — траґос, то і вся дія почала зватись *трагедія*, ніби цапина пісня. Цотроху хор розпадається на дві частини, прибуває все більш актерів і діялогів теж більшає. Три великі письменники грецькі. Есхил,

Софокл і Еврипид, особливо розробили трагедію: вони починають показувати вже не богів, а людей, що гинуть у боротьбі в сліпою непереможною долею. Од Есхіла (VI-ий вік до Різдва Хр.) дійшло до нас сім трагедій („Семеро проти Фив“, „Скваний Прометей“, „Перси“ і ин.); од Софокла (V-ий вік до Р. Хр.) теж сім („Царь Едип“, „Антигона“ і ин.); од Еврипида (V-ий вік) — аж сімнадцять (найкращі— „Медея“, „Іполит“, „Финикіянки“, „Іфігенія в Тавриді“, „Іон“). Виставляння в театрі трагедій у греків було ще дуже простацьке: вистави одбувались просто неба: в долині була сцена, де грали актери, а по взгіррі („амфітеатром“) розсідались глядачі, яких було часом по кільканадцять тисяч; а як здалеку актерів не чути було добре і не видно їхнього лица, то вони убірали на себе

6. Машкари—зверху комичні, нижче трагичні.

машкари (трагичні і комичні), щоб посилити голос та виразніше дати обличчя, і ходили на воторнах (на ходулях), щоб усім було видно. Жінок на театрі удавали теж чоловіки. Через те, що лаштунків у

греків ще не було, то драма будувалась просто; дія одбувалась уся в одному місці, за один день і збігалась уся до однієї особи. Про те, чого не можна було показати на сцені, розказували посланці, вістники. Хор виступав ніби суддею дієвим людям, висловлюючи почування як самого автора, так до якоїсь міри й глядачів.

У середні віки драматичне письменство у християнських народів ще нове дістало джерело—це ті вистави, що ними толковано незрозумілу народові латинську службу божу. Спершу це були тільки пантоміми, пояснення служб у дії, ніби на

мигах, потім додано діалог і з цього витворились рідвяні та великодні (пасійні) або з життя святих драми, що звалися *містеріями*, *міракллями*, *мораллями*. З церкви драма перейшла до школи й витворилась у так звану *шкільну драму*, що показувала всякі благочестиві події. Через Польщу ця шкільна драма зайшла була й до нас і протягом XVII та XVIII віків панувала на Україні, потроху наближаючись до життя в так званих *трагедокомедіях* і особливо *інтермедіях*, живих сценах із життя (твори св. Димитрія Ростовського, Прокоповича, Кониського, Лещинського, Довгалевського та ин.). Поруч з церковною драмою, в Європі прокинулось наслідування грецьким зразкам, і трагедія тієї ж самої зазнала долі, що й інші твори. Ніби-класична трагедія попросту переписувала до останніх дрібниць стару грецьку трагедію, закувавши її в непорушні рямці суворих приписів: високі герої, три единства—часу, місця й дії, вістники, конче п'ять актів (дій) і т. и. Такі трагедії писали французи: Корнель, Расин (XVII в.) та Вольтер (XVIII в.), а од них ніби-класична трагедія розійшлась по всій Європі та впливала не помалу й на наших письменників—таких, як Прокопович, Кониський та ин.

Перший, хто зламав приписи ніби-класичної трагедії, був англійський письменник В. Шекспир (1564—1616), але його зрозуміли й оцінили тільки згодом. Шекспир одкинув зовнішні рямці грецької трагедії і звернув увагу на дух її, на те, щоб показати вдачу та духове життя своїх героїв, і дав тим справді невмірущі зразки трагедій („Гамлет“, „Король Лір“, „Макбет“, „Отелло“ й ин.,— всі переклав на нашу мову Куліш). За Шекспиром пішла вже і вся новітня драматургія. У нас зразками трагедії можуть бути „Переяславська ніч“ Костомарова, „Сава Чалий“ Тобілевича.

Поруч трагедії розвивалась і *комедія*, що різниться од тамтої своїми дієвими людьми: це не

герої, а звичайні собі люде, і боротьба їхня не до вагину веде, а тільки на посміх виставляє. Коли трагедію можна рівняти до поеми, то комедія відповідатиме сатирі. Комедія висміює вади і хиби людські, виставляє їх на прилюдне позорище й викликає не спочуття та здивування, а сміх і обурення. Комедія теж зародилась у старих греків од служби тому самому Діонисові, коли греки збирали виноград і тіпились усякими забавками та жартами. Найкращим автором комедій був у греків Аристофан (V вік до Різдва Хр.), од якого дійшло до нас одинадцять комедій („Оси“, „Хмари“ й ин.). Аристофан висміював сутяжництво, занепад віри, шахрайства всякі, дурисвітство та інші хиби своїх земляків. Аристофана наслідували римські комики, як напр. Плавт, а почасти й пізніші, як знаменитий французський письменник XVII в. Мольєр („Тартюф“, „Скупий“ і ин. „Тартюф“ в по-українському в перекладі Самійленка), або російський Фон-Вієн. Той самий Шекспир, що оновив трагедію, поклав початок і справжньої сьогочасної комедії такими творами, як „Багато галасу знечевля“, „Приборкана гоструха“ й інші (на нашу мову переклав Куліш). Вплив європейського письменства з одного боку, а з другого розвиток згаданих уже інтермедій у шкільній драмі довели й у нас кінець-кінцем до справжньої комедії. Комедія, виводючи живих людей за-для їхніх хиб, даючи картину побуту, столла ближче до життя, і через те зразки її, найдавніші навіть, пережили високі трагедії та й досі в більшою уподобою припадають до смаку людям. Зразками комедій можуть бути „Ревизор“ Гоголя, „Мартин Боруля“, „Сто тисяч“, „Чумаки“ Тобілевича.

Але як у житті радощі й смуток раз-у-раз у парі йдуть, то і в драматичних творах нашого часу рідко можна зустріти чисту трагедію або чисту комедію. Частіш буває *драма*, се-б-то такий

драматичний твір, у якому боротьба набирає і трагічних і комічних рис. Такий напр. твір Тобілевича „Наймичка“, де маємо і трагічні й комічні події, і їх стільки, що твору цього не можна ні до трагедій, ні комедій залучити. Отже драма — стоїть немов по середині між трагедією та комедією й однаково торкається і величних, і комедійних подій людського життя.

Світове пись- Перед нами коротенько пройшли твори менство й людського духа, виплоти людської творчості національні. часті — як вони склалися до цього часу. Довгий й важкий пройшло шлях людське письменство. Зародившись разом з людською свідомістю, спершу в простеньких утворах людської думки й почування, дохоплюється воно тепер вершків мистецтва. Замість невідомих творців, яких твори подетили світами з уст до уст, од народу до народу — виступають тепер перед нами вже відомі письменники, а кожен з власним своїм обличчям, кожен з творами, які йому самому належать — йому та його народові, а кращі — то й усецькій людськості, по всій землі розселеній. Бо те добре, що один у себе народ творить, переймають у його інші народи, твори його письменства на свої мови перекладають, один у одного вчать та розуму й краси заповичаються. Великий будинок світового письменства на багато переділяється покоїв і кожному народові свій належить, то більший і пишніший, то меншенький і простіший. Але всі вони тісно один до одного притулені, у кожному немов є двері до всіх інших і крізь них можна з одного до другого переходити. Позичені речі, мандровані думки, перехожі теми кожне письменство по своєму переробляє, по своєму й ті світові справи освітлює, що од віку цікавлять і захоплюють людину. Кожен народ у своєму письменстві одбиває і просто людське, що є у всіх людей, і своє власне, що тільки йому самому

належить. Все це в цілому творить одне велике світове письменство, і до цього величнього будинку все нові добудовування приставляють нові творці слова. І тут скороминуще, слабшеньке одпадає одвалюється, а лишається тільки те, що красою своєю віки перестояє й покоління переживає, вічно чаруючи людей, навчаючи їх добра, до світла ведучи та кращими роблячи.

Придивимося ж, що є в тому покої, який у будинку світового письменства приділено нашому, українському народові — творам українською мовою писаним та духом нашого народу одухотвореним, перенятим і овіяним.

II. Стародавнє письменство на Україні.

Початок на Україні християнства. Письменство на Україні починається дуже давно. Літ із тисячу вже минає коли появилися у нас перші книги. Тоді Україна ще не звалась так; тоді на теперішніх українських землях і кругом поблизу аж до Чорного моря та до ріки Дуная сиділи скрізь слов'яне. Було багато більших і зовсім дрібних слов'янських народів, усі вони жили своїм ладом та звичаями, кожен своєю рідною мовою говорив кожен складав свою державу. По Дунаю жили Болгари та Сербі, далі на захід та північ сиділи Чехи, Мораване та Словенці, близько їх по річці Вислі були Ляхи, що опісля почали Поляками зватися. А по Дніпру, де тепер Україна, сиділо теж багато слов'янських народів, а в осередку їх, коло теперішнього Київа, народ, що звався *Русь* або *Поляне*. Од цієї Русі, коли вона повоювала инші племена, як от Деревляне, Сівера, Дреговичі, Дуліби або Волин'яне, то-що, і вся ця земля і всеняка людність на ній почали зватися *руськи ми*. Тисячі літ тому стала тут велика руська держава, а заправляли нею князі, що сиділи в найбільшому і найкращому тоді місті на Дніпрі—в Київі. І як починається ото руська держава, починається і ній незабаром письменство.

Наші предки, що жили в тій руській стародавній державі, спершу ще не знали були Христової віри, а були погане, то-б-то язичники—молились сонцеві, громові, мали собі таких богів зроз

лених з дерева і ввались вони: Перун, Хорс, Даждь-бог то-що; вірили в домовиків, лісовиків, водяного бога і всякі інші такі вигадки. А далеко на південь, за Чорним морем, сиділи Греки і було в них велике й дуже Грецьке царство з найбільшим городом Костянтинополем або Царегородом. Греки були вже християне і мали здавна своє велике й славне пи ьменство. Як вони сусідували з слов'янськими народами, то часто й схопили ся з ними на всяких справах: торгували, воювали. — і слов'яне багато дечого позичали у своїх ба атих та розумних сусідів Греків. Серед них слов'яне навчались і Христової віри й потроху сами почали вихрещуватись. Спершу це робили тільки поодинові люди, а далі помалу та потроху й цілі народи переймали віру Христову й робились християнами. Найперше поробились християнами ті слов'яне, що сиділи ближче до Греків, як от Болгари та Серби. А за ними прийшла черга і до наших предків, — отих, що сиділи по Дніпру на теперішній Україні. Наші предки бували часто і в Болгарії, і в Греції ходили туди Чорним морем та Дунаєм або в своїм крамом, як от хліб, мед, віск. звірячі шкури то-що, або по здобич, збройною рукою воюючи та грабуючи своїх сусідів. І ходючи крамарі та здобивники придивлялись, як живуть ті народи та й позичали у них, що бачили доброго. Почали ото позичати й віру: кидали своїх богів та вчились вірити в Христа й вихрещувались. І вже за перших київських князів, що порядкували на Русі, було серед наших предків чимало християн і в Київі навіть християнська церква була вже побудована. А р. 88 го великий князь Володимир і сам вихрестився, і всіх своїх людей похрестив.

Першоціт Так і поцпирилась Христова віра серед письменства, наших предків. А як почалось християнство, то треба було комусь службу божу в церквах правити. Треба було й тих книжок, що в них

церковні служби посписувані. І як віру ми взяли од Греків, то від них позичили і книги, і письменних людей, і саме письменство. А сталося це так.

Болгари стали християнами перш од нас, і коли вони похрестились, то їм треба було і тих книжок, що службу божу по них правлять, і письменних людей на священників. У Греків були і письменні люде, і книги, та от лихо, що слов'яне тих книг не розуміли, бо грецька мова на слов'янське вухо зовсім чужа й ані трохи не схожа з слов'янськими, і письменних Греків та грецьких книг слов'яне не розуміли. Треба було грецькі книги по-болгарському лереказати. А переказати було дуже важко, бо у болгар, та й у всіх інших слов'ян, навіть азбуки ще не було, і вони ще не знали, що то справжнє письмо. От і знайшлись серед Греків такі дуже розумні і вчені люде, брати Кирило та Методій, що, серед болгар живучи, і мову болгарську дуже добре розуміли й нею говорили. Ці брати насамперед вигадали слов'янську азбуку, переробивши її з грецької (десь коло 862 року), а тоді й переклали те, що треба було для церковної одправи, з грецької мови на болгарську. А як усі слов'яне в старовину говорили мовами дуже схожими й легко одно одного розуміли, то болгарські книги і нам стали незабаром у пригоді. Як стало у нас ширитись християнство, то разом почали до нас заходити й книги болгарські. З них правили церковну службу, їх читали за-для науки: потім, опріч церковних, повелися і всякі інші книги болгарського роду далі стали у нас їх і складати, як постало вже більше письменних людей. Отак і стало на нашій землі письменство.

Школи. Спи- Але щоб письменству бути, треба писування книг. сьменних людей, а щоб були письменні люде—треба шкіл. Ото ж разом з християнством та з початками письменства, з отими першими церковними книгами, починають у нас заводитись

і школи. Вже перші князі-християне, як згаданий Володимир Святий (помер р. 1015-го), а ще більше сина його Ярослав, прозваний Мудрим (народ. р. 978, помер р. 1054), збирають дітей і заводять перші школи. Ще не звикли були наші люди вчитись, і через те матірки плакали за своїми дітьми, що їх мусіли з князівської волі давати до шкіл, мов за умерлими. Потроху проте звикали люди до науки, й шкіл у нас більшало. Найбільше вони тулились коло церков та по монастирях, бо спершу письменних людей треба було тільки на священників та дяків, і саме духовенство й було вчителями по тих школах. Учили, звісно, тільки по церковному, щоб уміли діти прислужувати в церкві, а потім і сами щоб робились духовними. А як коло церков та монастирів було тоді найбільш письменних, то по монастирях же ченці найбільше сами й книги писали. Тоді ще не вміли книг друкувати, як тепер, що однієї книги можна хоч і сотні тисяч раз одбивати. Тоді книги писали кожен варізно, а це довга дуже й забарна робота: по кілька років сидів отак чоловік над однією книгою, поки її перепише: як мала дитина радіє було, коли вже доведе її до краю. Через те книг було мало, та й дуже були дорогі вони, бо й часу багато на їх ішло, та й матеріял не дешевий був. Писали тоді здебільшого на пергамені, на шкурі тобто ослячій або телячій. Але книги були дуже гарні й чепурні, бо коли вже захожувався чоловік коло такого забарного й спасенного діла, то вже був майстер свого діла і дбав як найпильніше, щоб добре його зробити: книги тоді прикрашали вигадливими червоними літерами, образками та всякими малюночками. З тих ото малюночків ми й довідуємось тепер, як тодішні люди, предки наші, ходили, у що вбірались, як жили, яку мали зброю та начиння господарське, і все таке инше.

Мова старо- Вже згадаю, що перші книги ми взя-
давного пи- ли од наших сусідів та родичів—Болгар
вмєнства. і вони писані були, звісно, мовою болгарською. Тільки як тоді всі слов'янські мови ще не дуже далеко одна від однієї одійшли, то наші предки ту болгарську мову якось розбірали, хоч сами й говорили инакше. Та мова болгарська й досі вдержалась, аж по сей день живе в тих церковних службах, які кожно в нас чує в церкві. Наша теперішня церковна мова—то, виходить, стара болгарська мова, якою тоді не тільки у нас, а й по всій Слов'янщині правили службу божу та писали книги. І так звикли у нас письменні люде до тієї позиченої мови, що думали, ніби инакше й не можна писати, як тільки церковною—святою мов би то—мовою. А ту мову, якою говорив наш народ, уважали тоді за простацьку мову і думали, що по-просту й не можна ні Бога хвалити, ні науки слухати, ні книги писати. Тим-то оті старі книги, що подоходили до нас аж од того часу, всі писано старою церковною мовою. Подоходило їх дуже мало, бо одно те, що і всіх книг тоді було, як ми вже знаємо, не багато, а друге—попропадало їх більше, ніж доховалось. Жити тоді було не так безпечно, як у наші часи. Часто набігали на нашу землю степовики - комишники, палили й руйнували городи з церквами та монастирями, а заразом в димом ішли й ті книги, що там переховувались. Через те й не багато з стародавнього нашого письменства дійшло до нашого часу. Найбільш попропадало було у нас усякого добра, як татари в половині XIII в. заняли були всю нашу землю, зруйнували Київ та инші великі міста й на довго спустошили ввесь край. Добре, що тоді вже просвіта з Київа розійшлась далеко навкруги, між иншим і на Московщину, і там наших книг збереглося навіть більше, ніж у нас самих. Трохи їх переробляли там, бо инший то був народ, і вже тоді инакше він розмовляв, але як церков-

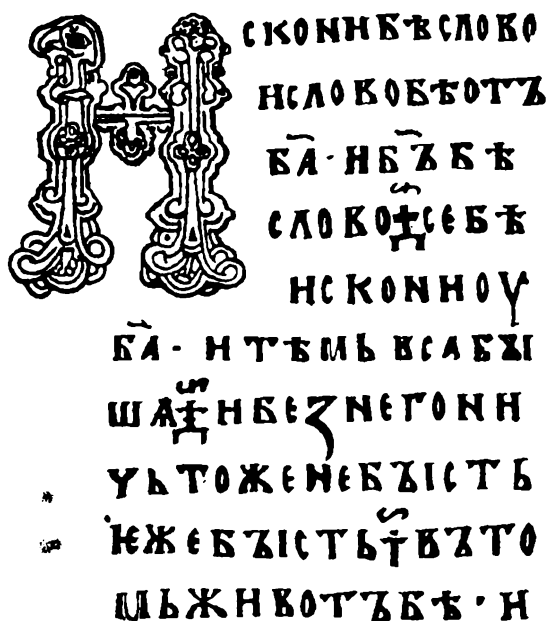
на мова була у їх і у нас однакова, то не дуже наші книги перероблювано, і тепер ми можемо вважати, що вони за малим такі самі були й у наших предків, якими дійшли до нас через Мссющину.

Хоч церковна мова у нас була болгарська і хоч письменні люде думали, що тільки по церковному, то-б-то по болгарському й можна писати, але — живучи між людьми — як же його встерегтися, щоб і „по простому“, мовляв, иноді не прохопитись? Ото ж і в тих старих, церковних книгах знайдемо чимало такого, що тільки у нашого народу було — і в мові, і в повіррі та звичаях. Письменні люде дуже з тим боролись, скося на все те поглядали, бо думали, що не годиться християнам позичати що-небудь у простого народу, який ще недавно вірив по-поганському та за бога мав сонце чи домовика. Але як тодішні письменні люде й сами не дуже то були вчені, то не розбірали вони гаразд, що по-християнському буде, а що не по-християнському. Через те в їхні книги багато пробіралось не церковного, не болгарського, а таки нашого — того, що жило кругом серед простого народу. Напр. вже тоді наші люде вірили в пристріт, сподівались нещастя, як стрінеться заець і т. и. Ото ж ми з старих книжок, з отих слідів нашого давнього життя, і тепер можемо дізнатись, як наші предки говорили та як жили й яку мали віру. І виходить, що багато дечого у нас і тепер так само, як колись було, тієї далекої старовини, що про неї ніби й пам'ять людська усякий слід погубила. Аж воно по книжках зовсім инше виходить.

Парекладне Яке ж письменство було у нас тоді, на письменство. світанку нашого народнього життя?

Ми вже знаємо, що перші книги зайшли до нас од Греків через Болгарію і то були книги церковні або божественні. Найдавніша з книг, які

в того часу доховались до нас, це—євангелія, що зветься *Остромировою*, бо переписано її для нов-

7. Зразок письма в Остромировій євангелії.

городського пана одного—Остромира, та житія святих (*Супрасльський рукопис*),—обидві з XI віку. З цього бачимо, що перші книги у нас були—то переклади *св. письма*, *служби церковні* та всякі інші божественні книги: євангелія, псалтирь, мінеї, церковні казання то-що. Разом доходять до нас усе звідти ж такі *твори святих отців церкви*, як Іван Злотоустий, Василій Великий, Григорій Богослов, Іван Дамаскин і ин. Надто любили наші предки оповдання про святих—оті житія, що й тепер залюбки їх читають старі люде, і тих житій перекладено було дуже багато і нарізно кожного святого, і цілими збірками, що звались *мінеї-четьї*, *патерики* та *прологи*. Цікавилися наші предки й тим, що робиться в світі, звідки пішло все явне на землі, та як сама земля збудована. Цього можна було дізнатися з таких книг: „*Шесто-*

днів"—про те, як сотворено світ, „Фізіолог"—як життя йде на світі, „Християнська топографія" Козьми Індикоплова—про землю. Звичайно, що тоді люди були ще не дуже вчені й мало знали, а через те по цих та інших таких книгах дуже було багато байок та вигадок. Цікаво було теж знати нашим предкам, які де люди живуть та як вони колись жили в старовину, -- от і перекладали в грецької мови твори про старі часи—*хроніки, хронографи, історичні палії* та всякі „сказання". А то ще кортіло читати й не з божественного, а просто ці аві повісти й оповідання, особливо про всякі чудеса на світі, байки, то-що. Так появились і у нас всякі „отреченні," або *апокрифичні, заборонені то-б-то, книги*—байки про святих, сонники, чаровники, громники та інші ворожбитські книги, з яких ніби-то можна було дізнатись про те, що буде, або виворожити собі долю. Дуже любили наші предки читати про всякі пригоди великих людей, ото й перекладено повісти: „*Александрія*" — про великого войовника Олександра Македонського, „*О Троянській війні*" — про війну давніх Греків з Троянцями, „*О Соломоні і Китоврасі*" — про мудрого Соломона, „*О Іоасафі й Варлаамі*" — про мудрого ченця Варлаама та царевича Іоасафа, *про Індійське царство* оповідання і багато інших. Всі ці повісти й оповідання подавали всякі цікаві пригоди і приваблювали наших предків ними так само, як дітей цікаві казки або й теперішніх дорослих людей усякі повісти й оповідання. Було тоді й багато збірників, що звались: „*Маргарит*" (перли), „*Златая Матиця*", „*Златоструй*", „*Златоуст*", „*Ізмарагд*" (самоцвіт), „*Ічоло*", то-що. В цих збірниках містились коротенькі оповідання, притчі, казочки, приказки і всяка наука та приклади, як треба жити. До нас теж дійшло чимало таких збірників, а найдавніші з них—то два „*Ізборники Святослава*", переписані р. 1073 і 1076 для князя київського Святослава.

Самостійне Так ото спершу, як бачимо, заходили **письменство** до нас чужі книги—грецькі а то й арабсь-
церковне. кі, перекладені на болгарську мову, далі й власне болгарські. А вже як намножилось у нас свого письменного люду, як стало шкіл більше та як начитались у нас тих захожих книг, то почалось у нас і своє власне, непозичене письменство. Вже й з нашого народу, котрі були розумніші та письменніші, починають і сами складати книги, а не тільки переписувати їх з того, що заходило з чужих країв. Спершу, звичайно, складають вони і свої власні твори з чужих таки зразків, оглядаються дуже на те, що було у нас готового, а далі—то все більш одбігають од них, усе більш по своєму, все дотепніше одбивають наше власне життя—і потроху, помалу нарождається у нас своє самостійне письменство. Не все, як сказано, воно до нас дійшло, багато дечого загинуло; але й те, що дійшло, показує, що чимало у нас було вже таких людей, які хотіли, щоб думки їхні ширились людям на розвагу та добру науку. Теж небагато ми й про тих людей знаємо, бо тоді не було ще такого звичаю, як тепер, що письменник свої твори підписує, але дещо таки пощастило про них позбирати з старих знов же таки книг. І от ми бачимо, що насамперед у нас тоді дбали про божественні речі і письменними були здебільшого духовні, а через те було у нас найбільше таких письменників, що про божественне й писали. Такий був у нас митрополіт київський *Ларіон* (помер р. 1054),—од його дійшло до нас „Слово о законі і благодаті“—казання про те, як Володимир Святий охрестив свій народ і у віру християнську його ввів. Такий був ще другий митрополіт *Клим Смолятич* (помер коло р. 1154), дуже розумний і вчений чоловік, як видно з одного його „послання“, що дійшло до нас. Такий був і єпископ *Кирило Туровський* (помер коло 1182 р.), що лишив по собі кілька гарних казаннів. Це були вчені люде, які

добре знали грецьке письменство й силувались писати так, як писали тоді греки звисока, пишними словами, на грецьких письменників посиляючись. Через те мабуть їх не розуміли наші прості люде, а тільки самі духовні та князі, та й то певне не всі. Далеко розбірливіші були такі з тогочасних письменників, що писали по-просту, не заганняючись у велику науку. Такий був св. *Тодосій Печерський* (помер р. 1074), чернець *Яків*, преподобний *Нестор* (народився 1057 р.) і чимало інших. Ці письменники по-просту навчали людей, як їм вірити, як по-християнському жити та Бога хвалити, щоб царствія божого досягнути. Склали вони і житія наших святців (князів-Володимира, Бориса та Гліба, печерських святих, то-що), а в них і показували зразки такого християнського життя. Згадували вони часом і про ті неправди, що терпів простий народ—про хабарництво та вдирство, про суди несправедливі, що чинили народові князі та їхні слуги-тіуни. Видко з тих творів, що ці неправди й тоді допікали людям не згірш, як і за наших часів.

Данило Паломник та Володимир Мономах. Дуже цікаві були в старовину так звані „паломники“, то-б-то оповідання про по-дорожі на прощу до святої землі. Їх було тоді багато, але найдавніше і найкраще належить *Данилові*, ігуменові що їздив в Україні на прощу до Єрусалиму на початку XII віку, а погім свою подорож списав докладно. Данило всю святу землю сходяв своїми ногами, все роздивився там і по-просту розказав у своїй книзі: і про те, з ким він їздив, і кого стрівав, і що бачив коло гробу Хрестового в Єрусалимі, і яка там сгорона, і як він на чужині згадував свою рідну землю та нудився за нею. І так щиро та цікаво у Данила це розказано, що наші предки дуже улюбляли були його книгу і багато й потім паломників прочан силувались так, як він, свої подо-

рожі списувати. Гарно теж списав своє життя славний князь Володимир Мономах (народ. 1053, помер 1125 р.) у своїй духовниці або, як він каже, „грамотиці“ до дітей. Бувши в далекому поході, князь надумав дати науку своїм дітям, як їм жити та як у князівстві лад давати. Ото й розказує князь, як він сам жив, та навчав бути добрими й милосердними, дбати про людей, не кривдити нікого, вбогим помагати та сиротам, усе самим робити, а не здаватись тільки на слуг. Воювак добрий, Володимир Мономах був і розумним та людським чоловіком, і його грамотиця подає гарну науку не тільки самими словами, а й прикладом. З неї ми бачимо, як жили тоді і князі, і прості люди, про що дбали й яке життя за справедливе мали.

Одним з найкращих у старовину творів був *літопис*. Це повість про те, що діялось на Русі в старовину, звідки пішла земля руська, хто почав у Києві княжувати та як жили наші предки. По теперішньому кажучи, це була історія рідного краю, тільки що розписана по роках, що і якого року у нас діялось. Хто написав цю „повість“, докладно невідомо. Спершу думали були, що її написав чернець з Печерського монастиря *Нестор*, тим-то й прозваний літописцем. Але потім, коли почали рівняти один до одного ті списки літопису, що до нас доходили, то й виявилось, що не одна то людина писала, а було багато літописців; кожен дальший літописець їх переробляв по-своєму: одно додавав, друге вкорочував, переіначував — і таким способом, літопис — праця багатьох людей, а між ними був мабуть і згаданий Нестор. Літопис так званий Початковий починає од сотворення світа, далі розказує, як жили перші люди (це все з біблії взято), потім потроху переходить до слов'ян, розповідає які й де слов'янські народи жили, і нарешті доходить

до наших предків, слов'ян руських, найбільше спинаючись на полянах, що залужили Київське князівство Дійшовши до того, як новгородці покликали князювати до себе варягів із-за моря, літопис оповідає потім про кожного князя окреме: про князя Олега, про Ігоря та його дружину Ольгу, про Святослава та синів його, з яких Володимир охрестив свій народ; про синів Володимира, а з них найбільш спинається на Ярославі Мудрому; про те, як поділено всю землю руську між синами та внуками Ярославовими і як з того усобиці й чвари повстали. Далі вже оповідає про події на рідній землі Київський літопис (до р. 1201), а з того року Галицько-Волинський (до р. 1292).

Ті, що писали цю історію рідного краю, були, як на свій час учені люде, бо вибірали з писаного що було про руське тогочасне царство, пододавали також що чули з усяких переказів, дещо з народнього повір'я й дали гарно змальований образ бувальщини свого рідного народу. Таких гарних літописів жаде нинішній народ не має, і з них ми тепер докладно знаємо, що робилось у нас за старих часів, як жили наші давні предки, як свою державу будували та боронили її, як боролися з дикими здобичниками степовими, як потроху в силу вбивались, як просвітілись Христовою вірою і т. и. І розказано все це так гарно та докладно, що стародавні люде часто мов живі встають перед нами, а давно минулі події неначе просто перед нашими очима одбуваються. Як би не було цих літописів, то вся минувшина наша пішла б у непам'ять і ми тепер мов по-ночі блукали б по тих давніх часах, не знаючи, що діялось тоді й як люде жили. Багато подій і люд'я і навіть старих творів письменства нашого зберегли од загибелі наші літописи. І не дурно вчені люде й тепер їх читають, з них учаться та вибірають усяку найдрібнішу звістку про життя наших предків. Коли б навіть із тих давніх часів до нас нічого

більш не дійшло було, окріч літопису, то й з його самого ми багато могли б дізнатися про старовину днедавню. Та й мова літопису, хоча ніби й та сама церковно-слон'янська, але вона живіша й ближча до тієї, якою тоді люди говорили, ніж інші, чисто церковні твори. Видко, що коли про живі речі доводилось писати то мимоволі виходило так, як живі люди тоді говорили.

„Слово о полку Ігоревім“. Вже в літопису маємо посписуваних чимало творів тогочасного письменства: то переказ народній, то уривок з пісні, то якась приказка, а то й ціла писана річ, як от згадана вже „грамотиця“ Володимира Мономаха. Але й по-за літописом один такий твір дійшов до нас цілий. Це *„Слово о полку Ігоревім“*, або пісня про похід р. 1185-го Новгород-Сіверського князя Ігоря з військом проти степової орди половецької. Хто цю пісню склав—на ім'я не звісно, видко тільки, що то був чоловік, який сам ходив з князем у похід, і склав він свою пісню зараз же по тому, як той нещасливий похід відбувся. Складено слово надзвичайно гарно. Описується в йому, як виправлялось військо Ігореве в похід, як рушало степом, як стрілося з Половцями. Почалась велика січа: військо Ігореве усе полягло, а самого князя та його слугу Овлура з декількома із товариства в полон увято,—і вся природа ніби тужить за ними, як тужить-побивається вдома вірна дружина Ігорова, виглядаючи свого чоловіка-князя. На прикінці Ігорь з Овлурем тікають з неволі половецької й прибувають у рідну сторону, у край веселий, між люд хрещений, у городи християнські.

Все це переказано так гарно і з таким почуттям, великим, що й тепер читаючи переживаєш пригоди бідолошного князя Ігоря і ждеш-не-діждешся, коли то він у рідну сторону дістанеться. Коли січа скінчилась для наших нещасливо, то ніби справді бачимо і відчуваємо, як

Ничетъ трава жалощами,
А дерево з тугою к землі приклонилося;
як сд тієї кривавої пригоди
Тоска розліяся по руській землі,
Печаль жирна тече середь землі руськія.

Невідомий автор уміє, мовляв, додати жалощів, уміє захопити ними й читача, — видно, великого то був хисту цей чоловік що з далечі віків промовляє так до серця й зворушує його. Писав він уже простіше, ніж звичайно тоді писали, складом наших народніх пісень, тим-то чимсь рідним оживається його пісня навіть у старій одежі тодішньої мови. Досить тільки одмінити деякі старі слова на налі теперішні — і вже легко буде не то зрозуміти, а й цілим серцем ошатись на цю стару думу.

Чим визнача- „Слово о полку Ігоревім“ це найкра-
ється давн- щий твір нашого старого письменства. З
письменство. його, та ще з кількох уривків таких са-
мих дум, ми бачимо, що наші предки потроху дій-
шли були вже до найвищого мистецтва, до справж-
ньої вмілості малювати життя своє рідним словом.
Як ми вже знаємо, письменство спершу було у нас
чуже, позичене і про божественні речі, бо християнство перейшло до нас од чужих людей і першими письменними людьми були сами за себе духовні. Отже не диво, що й писали вони найбільш про божественні речі, потрібні для душі спасення. Але людина про людське й думає. І воли грамота у нас трохи поширилась, а письменних людей прибуло і не тільки між духовними, то починають вони писати й про всякі земні і звичайні речі. Бачимо ми те в літопису, а надто в „Слові о полку Ігоревім:“ цю думу написав, видимо, не з духовних а хтось з князевого війська, — видно, і між військовими були вже добре вчені й освічені люди, що вміли вже так прегарно писати. Серед простого ж люду, серед народу, таких тоді ще не було, тим-то в старому нашому письменстві й мало ще вгадується про простих людей, а більше про духо-

венство та князів з їхнім військом. Але з того, як швидко наші люди зникали до письменства та як щиро до його брались, можна думати, що воно далі ще в більшу вбилося б силу і стало б зовсім народнім, як би не сталось тоді на нашім землі великого лиха.

А саме—року 1224 прийшли нагло Татари, новий і незнаний до того народ, що проявився в степу; побили вони наших князів з військом, потім р. 1240 зруйнували Київ і всі міста на Україні, силу людей понищили, інших у полон забрали й повернули у нечолу, а всю землю нашу повоювали. Багато всякого добра тоді пропало, земля наша спустіла і народові було вже не до шкіль, не до освіти та письменства. Усі, хто міг, тікали од Татар далі на захід та північ; на півночі повстало незабаром нове, Московське, царство в своєю мовою й своїм письменством. А наші люди поки ще то скинули ярмо татарське та зібрались знов своє життя одбудовувати, то багато згинуло часу марно. Але таки потроху почали вони знов доходити свого, та вже за інших обставин, то й письменство стало иншим.

III. Середуще письменство.

Спілка з Лит- Року 1321-го Київ і земля Київська—ота
вою та Поль- давня Русь—скинувши з себе неволю
щею. татарську, пристає в прийми до великого
князівства Литовського. Року 1386-го Литва й
Русь беруть спілку з Польщею, як рівні з рівними
в одну державу еднаються. А тим часом на пів-
нічному сході виростає і в колодочки вбивається
Московщина, дуже й міцне царство Московське.
Давня земля Руська, як бачимо, розбілася на два
царства: наші землі та білоруські були в одній
державі з Литвою й Польщею; великоруські ж об'єд-
валися кругом Москви. Ото ж і перше були між
нами та північною державою ріжниці, а вже тепер і
зовсім колишній народ руський поділився на три
народи—з своєю мовою кожен, з своїми звичаями,
з своїм укладом усього життя. Стали таким чином:
великороси або москалі, українці, тобто ми, та бі-
лоруси, яких у нас литвинами звали. Ми прозивали
великоросів московитами або москалями, вони
нас черкасами, а то навіть чубами. Наша земля
для них була земля литовська або черкаська, на-
ша віра їм здавалась не такою, як у них, наша
мова—чужою. І дальша історія все більш розво-
дить колишніх братів, усе далі вони стають один
од одного, привчаючись кожен своїм життям жиги.
Для українського народу спілка з Литвою та
Польщею мала величезні наслідки і поклала свої
сліди на всю нашу історію і на письменство
наше.

Коли Русь приставала до Литви, то наші
люде були далеко освітніші од справжніх литви-

нів: ці не були ще навіть християне й не мали ні письменства свого, ні інших здобутків освітнього людського життя, або тієї, мовляв, культури, а жили мало не дико. Ото ж як поєднались вони з українцями, то й почала у нас Литва заповичатись усякими здобутками: переняли у нас християнську віру, переняли—хто освіти хотів—мову нашу, почали й звичай наші засвоювати. Наша мова зробилась мовою ніби-то панською, мовою освіти на Литві. Нею говорили князі литовські, нею закони та книги писано, нею по школах учено, як і в деяких інших сусідів, напр. у молдаван. Багато з того часу підходило до нас князівських „грамот“, а то й цілі збірники законів, як от „Судебник“ великого князя Казимира (1468 р.) або „Статут Литовський“ (1522 -1529 р.), а в законі так і прописано було, що по судах та інших урядах писарі мають тільки по нашому, по-українському, писати, а „не иншим язиком і словами“. Жили Литва та Русь у добрій згоді і лиха одно одному не чинили. І так би й ішло все добре, жили б собі народи литовський, білоруський та український укупі, як рівні, як би не сталося було великого лиха, як би Польща не почала вазіхати на те, щоб обох співликив своїх під ноги собі підбити. Сталося це року 1569-го, по новій умові або—як тоді казали—унії в Любліні. Ця унія дала Польщі великі права, а наші землі немов би підбила полякам у підданство та посідання. Не стало вже рівности, а разом і добра не стало. А надто як почалася ще й боротьба за віру.

Боротьба за У Польщі дуже велику силу взяли то-
віру і народ- ді пани-магвати, що повернули в крі-
стість. Школи. пацтво простий люд і кружили держа-
вою — Річчю Посполитою, тобто республікою поль-
ською — як сами хотіли. Король не мав там сили,
бо його обірали ті ж таки пани, шляхта, і обірали

тільки таких на королів, що слухали шляхти. Ото підбивши під себе нашу Україну, посунула пани-шляхта до нас та й ну свої порядки заводити, а наш лад стародавній ламати. Постало й у нас кріпацтво, якого вроду не було, про яке й не чували у нас люде. Простий народ, селяне почали павщину робити. А родимі пани наші, побачивши, що польським панам краще жити, й собі за ними пішли, почали католицьку віру переймати та мову польську—словом і собі стали по-троху од свого народу одбиватись і до поляків приставати. За шляхтою по унули на Україну ксендзи та ченці-езуїти і надумали, щоб увесь народ український у католицизм повернути, щоб по всій Польщі тільки одна віра була—католицька та один народ—польський. А народ наш міцно державсь своєї предківської—благочестивої, мовляли тсді—віри і не хотів разом з вірою міняти й народність, тоб-то на поляків перевертатись. І стала велика на нашії Україні з того заверюха та боротьба. Повстало у нас козацтво, що збройною рукою свій край та віру боронило. Повстали й школи та письменство, що вже самим розумом та освітою од насильства польського одбивались. Наші люде по містах, міщане тоб-то, почали такі заводити спілки, що звались *брацтвами*, і ці спілки гуртом заводили школи, друкарні, помагали своїм людям, як брати, і боролись за своє право. І незабаром укрилась Україна брацтвами, процвіла школами: коло кожної церкви була своя школа та шпиталь, тоб-то притулок для сиріт, удовиць та вбогих, аж чужинці тому дивувались, як високо стояла просвіта в „козацькій землі“. Разом з тим і письменство поширилось і книг намножилось, бо тепер не треба вже було, як колись, кожному книгу нарізно переписувати, а можна стало вже багато книг одразу друкувати. Стало на Україні багато й друкарень.

Друкарство на Україні. Друкарство почалося на світі в половині XV віку, коли *Іван Гутенберг* прилагодив до друкування книг пересувні літери. Вже вгадано попередю, яку велику послугу зробило друкування книг просвіті, школі та письменству. З книгами тепер стало дажеко легше, бо замість списування однієї книги можна було враз багато їх одбивати, їх побільшало дуже, вони дешевіші зробились, так що вже не сами лишень багаті люди могли їх собі набувати. Просвіта справді пішла в народ, поширилась і перестала тільки вельможним слугувати. А це вже просто весь світ перевернуло, зрівняло людей між собою, бо й убогий та незначний чоловік наукою міг доходити вершків людського знання та порівнятися з найвищими людьми. Тому, що на Україні так поширилась була тоді просвіта, найдужче допомогло друкарство, бо наші предки добре бачили і розуміли, яка в йому сила, і почали скрізь разом з школами й друкарні ставити. І тоді, як у Московщині не було жадної друкарні, а як завелась була одна в Москві, то темний народ її побив і поруйнував, а друкарів розігнав—у нас були вже десятки друкарень. Перший, хто почав на Україну книги друкувати, був німець *Швайпольт Фіоль*, що р. 1491-го надрукував у Кракові кілька божественних, церковних книг, — часловець, псалтирь та інші. За ним пішов учений лікар *Скорина*, що заходився коло друкування біблії та інших теж церковних книг. поправивши в них мову так, щоб могли їх вже й прості люди розуміти. А як у Москві народ розбив першу і єдину друкарню, то друкарі звідти, *Федорович* та *Мстиславець*, повтікали теж на Україну і як тут їм ніхто на перешкоді не стояв і їхньому ділу не боронив, то вони й осілись на Україні та своє діло друкарське почали безборонно справляти і знов ж чимало надрукували книг. Через те, що на Україні кожному була тоді воля друкарні ставити і того ніхто не боронив

і можна було все писати, не боючись кари, як те водилось по інших царствах, то брацтва, манастирі, а то й просто до науки прихильні люди заводять свої друкарні. Найбільшої за тих часів слави важили друкарні: братів *Мамоничів* у Вильні, князя *Костянтина Острозського* в Острозі, брацькі друкарні у Львові та в Києві, а згодом київська лаврська друкарня та інші. І багато ці друкарні пустили між люди коштовних книг, — так у 1581-го вгаданий князь Острозський, що мало не сам з великого панства ще держався рідної старовини, надрукував першу повну *Біблію* церковною мовою, — доти ще такої книги і в світі не було, бо тільки уривки з святого письма друковано слов'янською мовою.

Перекладне письменство. Вже ми знаємо як допомогла письменству друкарська вмідість. І от як стали у нас друкарні й почали книги друкувати, то й письменство дуже поширилось, коли рівняти до давніших часів, як було за київської держави. Та не тільки поширилось письменство, але й змістом стало инше багатше і з новими думками, що тепер стали до нас заходити просто з Європи. За давніших часів, як сказано вже було, письменство йшло до нас од Греків та наших родичів, південних слов'ян. Тепер ж, як поєднались ми в Польщею то через неї стали ближче до Західньої Європи, де живуть і тоді жили найосвітніші народи в світі, як от німці, французи, італійці, то-що. Тим часом грецька держава впала, її повоював Турчин, освіта там у турецькій неволі зменшилась і пригасла, а ми почали вчитись од західних народів, німців то-що, які саме тоді дуже почали за наукою упадати. А ця наука та письменство, які ми звідси брали, вже були вищі й кращі, ніж ті, що заходили до нас од Греків. Не тільки самі церковні книги, як було за старих часів, а й усякі інші шшли до нас із

Європи через Польщу. У нас їх перекладали на нашу мову і з них учились тому, як і своє рідне письменство на кращу доріжку вивести. Багато тоді подходило до нас так званих лицарських повістей, як ото про *Бову-королезича*, або *Тристана-лицаря*; багато інших творів і навіть наукові збірники того часу, як „*Луцидарій*“, то-що. Але ще більшу мало вагу, що разом з західними книжками доходили до нас і новочасні думки про те, що письменство повинно бути на користь народові і тому-то його мовою треба писати. От під впливом таких думок починають у нас вчені та письменні люди кидати церковну мову, що нею перше книжки писали, та все більш наближатися до тієї, якою народ говорить. І найперше сталось це з тими самими церковними та божественними книгами: їх почали перекладати на наше, щоб народ зміг краще розуміти Христову науку.

Духовне пись- Йдучи слідом за німцями, що саме то-
менство і ви- ді переклали св. письмо на просту свою
ща наука. мову, почали й у нас письменні люди про-
стою мовою витолковувати істини християнської віри для простих людей. Так понапи увано було багато так званих тоді „*Учительних Євангелій*“, збірок з казаннями та поясненнями, як повинен вірувати добрий християнин. За цими збірками пішли незабаром і переклади святого письма на народню мову, щоб, як тоді казали, і найпростіший чоловік міг би його зрозуміти. Так переклав по нашому євангелію *Григорій архимандрит* з Пересопниці („*Пересопницька євангелія*“, р. 1556—1561), потім другий переклад зробив *Василь Тяпинський* (1580 р.), а за ним і ще один учений чоловік, *Негалецький*, і багато інших над тим працювало. Інші люди, яких більш рідна старовина захоплювала, починають писати й обробляти літописи, що звались тоді „*кроничками*“; ще інші беруться до науки, до письменства віршового та драматичного.

І вже на прикінці XVI-го віку народились були у нас цілі гуртки письменників, які торкаються в своїх творах усіх тих справ, що ними жив тоді наш народ. Був напр. такий острозьський гурток, що вібрався був коло найвищої школи або академії в Острові; згодом перед вів у письменстві гурток київський, що складався з учених Київської академії. Ці школи високі багато пустили вчених людей, а вони високо підняли просвіту й письменство не тільки у нас на Україні, а й по сусідніх землях пішла добра про них слава і їхньою працею живились люде у Московщині, в Молдавії, в Сербії, то-що. Особливо багато таких учених людей вийшло з допіру згаданої *Київської академії* (засновано її р. 1615-го), що довго була єдиною вищою школою на всю східню Слов'янщину і своє сяйво наукове донесла до XIX-го віку. З отих вищих шкіл і вийшло найбільше наших письменників того часу, то-б-то XVI—XVIII віків.

Упа. Найдужче розгорнулось наше письменство, починаючи з кінця XVI-го в. Тоді особливо католики та єзуїти почали на віру православну, а польські пани—на наш народ напосідати, щоб підбити його в ярмо неволі та з нащадками викоринити, на поляків перевернувши. На це наш варод не тільки у кріпацтво вони повертали, одбіраючи у його всі людські права, а заходились були нищити і касувати й старі наші звичаї, особливо що-до віри, щоб тим лекше було потім наших людей у католицтво та польщизну повернути. Так, з папського наказу заходились на Україні католицький календарь заводити; так, потім і навсправжки таки завели унію, то-б-то добились, що де-хто з православних владик згодився признати над собою зверхність римського папи, а не царгородського патріярха. Таким ото способом инув, удруге, розкололи наш народ: перше розкололи на панів та мужиків і панів усяким „лаком-

ством нещасним" до себе переманили; тепер же розкололи й ще на уніятів та православних і перших знов же легко до себе перетягали—що прозьбою, а що грозьбою, що високими чинами та грішми, а що всякими иншими привадами. Надто розколина ця позначилася р. 1596-го на так званому Соборі Берестейському де зібрались наші люде, духовні й світські, щоб у справах віри порозумітись. Замість порозуміння—самий розбрат вийшов. Частина бо їх пристала тоді до унії, частина ж лишилась при давній предківській вірі та при старих звичаях. І завелася з того часу колотнеча на Україні зірвалась боротьба велика в середині самого нашого нарсду. За давніми звичаями стали згадані вже брацтва та козацтво. Та не самою зброєю треба було оборонятись. Проти шкіл, проти науки та письменства, якими добре орудували католики та уніяти, так само тільки школами, наукою та письменством і можна було гаразд воювати. Повстало тоді у нас чимало гарних творів письменства, а в них наші письменники збивали ту неправду, що точили вороги на віру та народ український. Це зветься *по-лемичним* письменством, по нашому так сказати б—ніби *войовничим*, бо в йому наші письменники словом та книжкою в ворогом воювали, свою правду на люде виносили.

Полемичне Багато з'явилось тоді таких полемич-
письменство. них, на оборону віри і народу нашого, й по вашому написаних книг. Краші в них були такі: „Ключ царствія небесного“ (1587) що написав учений з острозького гуртка *Гарасим Смотрицький*; „О єдиній истинній православній вірі“ (1588) *Василя Суражського* з того ж таки гуртка; „Апокрісіс“ або по вашому *одповідь* (1598) *Христофора Бронського*, дуже ровумної та вченої людини; „Пересторога“ невідомо чия, — гадають так, що одного з львівських братчиків, *Юрка Рогатинця*;

„Тренос“ або плач (1610) Гарасимового сина *Мелетія Смотрицького* (писана польською мовою); „Палінодія“— докладна оборона православної віри од усяких вигадок *Захарія Копистенського*, чимало „посланій“ ченця з Афону *Івана Вишенського* і багато інших. Проти цих творів уніяти та католики і свої писали, теж здебільшого по нашому, і між уніятськими письменниками найбільш визначались: *Петро Скарга*— „Описанье і оборона собору руского берестейского“ (1597), *Іпатій Потій*— „Унія“, „Гармонія“, та „Антіррізіс“, то-б-то оборона унії, *Веніямин Рутський*, то-що.

Всі ці книги, що складають разом великий набуток у нашому письменстві, понаписувані були ніби про речі церковні, божественні. Всі вони насамперед дбали, щоб вияснити питання про те, чия віра й чий обряд церковний кращі та правдивіші— православні чи католицькі. Православні письменники доводили, що правда на їхньому боці, а католики та уніяти своє вихвалювали. Але боротьба словом, оте змагання завзяте, провадилась не за самі церковні справи. Церквою тут тільки зверху пахло, а насправжки, в середині було инше. Наші письменники разом з благочестивою вірою обстоювали і свою народність, то-б-то хотіли, щоб народ наш не тільки своїми церковними справами порядкував, але й далі самим собою був та жив по-своєму, і щоб його не кривдили чужинці ні в церкві, ні в усьому иншому житті. Католики й уніяти, навпаки, хотіли, щоб народ не втручався зовсім у церковні і всякі инші справи, то-б-то бажали в його зробити гній для польського панства і вічно в ярмі держати. Через те, хоча ніби-то змагання було найбільше про церковні речі, але всі розуміли, що тут мова мовилась про все життя нашого народу, і залюбки читали цю часом гостру й дошкульну та ущипливу опірку. Тим більш вона була цікава, бо писали її вчені та розумні люде, які вміли гарно і до

ладу писати. Так Хр. Бронський, великої науки людина, од науки ж і побивав своїх супротивників і пророкував, що й уся Польща загине, як що не перестане напастувати й кривдити українців. Автор „Перестороги“ вияснює, чому на Україні стало тоді так гірко жити, — це тому, каже він, що наші предки мало про освіту й школи дбали і дали иншим себе випередити в науці. Мелетій Смотрицький у своєму „Треносі“ од імени нещасної матері - України ніби плаче-тужить за тими синами рідної землі, що поквинули її за-ради панства великого, за-ддя лакомства нещасного. А вже з усіх найзапальніше писав Іван Вишенський. У своїх посланіях він картає панів та багатирів та владик церковних, і самого короля не милуючи, за те, що живуть вони у розкошах, а своїх братів, простий народ, за ніщо мають, глузують з його, ображають і кривдять, хоча його працею тільки й держаться на світі. Всюди Вишенський наперед виставляє тих, що „з одної мисочки поливку альбо борщик хлебчуть“, „що одним германом (свитою) укриваються“ і „сами собі господа і слуги суть“, то-б-то трудящих простих людей. Виходить, що Вишенський вже тоді додумався до того, що аж згодом усі розумні та вчені люди ухвалили—що всі люди рівні і що найбільшої на світі пошани варта—проста, але трудяща людина.

Мелетій Не вважаючи на такі розумні думки **наши** і та на великий хист, важко тоді було пись-
наша. менникам нашим сперечатись з польськими. У тих була сила, за ними тягло руку вельможне все панство, та й наукою вони здебільшого наших переважали, так що де-які й наші не видержували та перекидались згодом до них. Так зробив напр. згаданий вже Мелетій Смотрицький, що написав був такий гарний плач од імени нещасної удовиці-України. Згодом він перекинувся на унію і вже сам до плачу доводив матір, свою рід-

ну землю, неправдивими своїми писаннями. Ото ж розуміли тоді наші люди, що треба нам насамперед наукою порівнятись з ворогом, бо годі, мовляв Гарасим Смотрицький, „плохому і голому за збройного лицаря воювати, а простаку неученому за мудрого оратора відповідати“. Вже ми згадували, як наші предки дбали про школи. Але для шкіл, на потребу школярам, найперше всяких книжок повинно наставити, що по них вчатися. Ото ж довелося тій книжці шкільні складати і коло цього діла знов же заходяться вчені люди. Треба було граматик та словарів — учитись мови, і такі граматики складають *Лаврентій Зизаній-Тустановський* (1596 р.) та згаданий вже *Мелетій Смотрицький* (1619 р.), а словарь *Памва Беринда* (1627 р.). Треба було про рідну старовину знати, і от *Інокентій Гізель* написав історію рідного краю, назвавши її „Сінопсис“, то-б-то переказ літописних творів (1674). Треба було книжок і про словесні твори та як їх складати — і от з'являються всякі „реторики“ та „піітики“ про те, як орації складати та вірші, „Наука альбо способ зложення казання“ *Іоаннікія Галятовського* (1659 р.) про те, як у церкві казання чи то проповіді говорити. Багато й інших було учених людей (*Петро Могила, Лазарь Баранович, Антін Радивилівський*, то-що), які своїми науковими творами працювали на користь школі вашій та письменству.

Як високо стояла вже тоді у нас наука, бачимо з того, що наших людей закликають і в Московщину, і там вони теж заводять школи, пишуть книги або виправляють старі, несуть світло науки та знання. Багато наших земляків оддало свої сили й хист на цю роботу, щоб і Москву привчити до науки (*Епифаній Славинецький, Семен Полоцький св. Димитрій Туптало-Ростовський, Степан Яворський, Теофан Прокопович* і багато інших). Коли на Москві настав царь Петро I і заходився у себе і царстві нові порядки заводити, просвіту й науку

ширити, то найпершими і найщирішими в тому помішниками у його були наші ж такі земляки. Хоча проти західньої Європи у нас ще була наука невелика, але все ж проти Москви наші люде були далеко освітніші, а через те й стали вони для неї вчителями та просвітниками. Треба ще додати, що темні люде на Московщині не дуже то прихильно стрівали наших, бо через свою темноту думали, що українці не додержують православної віри і всі чисто поеретичили. З страху перед гріхом багато наших книжок на Москві попалено, а трохи згодом, як увійшла Москва в силу, то й почала книжки по нашому писані й зовсім забороняти. Та про це ще буде докладніше мова.

Віршове Поруч полемичного, про всякі життєві ~~письменство~~ справи, письменства та шкільного повстає у нас і справжнє *красне* письменство або поезія, здобуваючи собі велику прихильність і серед освічених, і серед простих людей. Це насамперед — *вірша* або віршове письменство. Перші на Україні вірші з'являються з кінця XVI-го віку, а як занесено вірші з Польщі, де віршовано силабичним віршем, то й наші письменники теж на цей спосіб свої вірші складали. Так віршували: *Гарасим Смотрицький* (вірші на герб князів Острозських), *Андрій Римша* (на герб Сапіги), *Касіян Сакович* (вірші на похорон гетьмана Петра Сагайдачного), *Кирило Транквільон-Ставровецький* („Перло многоцінное“ 1846 р.) і дуже багато інших. Взагалі кажучи, віршування так припало було до смаку тодішнім письменникам, що рідко яка книга обходилась тоді без віршованої посвяти або передмови. У віршах звичайно вихваляли всяких панів вельможних (ці хвалебні вірші звались „панегіриками“ або згодом „одами“), у віршах розказували про всякі життєві події, особливо жалістні (це „ляменти“), віршем викладали науку, у вірші переробляли молитви і таке инше. Найбільш поширено було віршування

по тодішніх школах і навіть ціла наука вироблялась, як складати вірші („піїтика“), і ті, що цієї науки вчилися, повинні були на зразок сами й вірші складати. На жаль, ці шкільні вірші здебільшого не велику ціну мали. Гарно складати вірші, як і взагалі гарно писати, може не кожен, а тільки той, у кого є хист до цього. Зробитись поетом через науку не можна, і школи з своїми піїтиками розплодили тільки силу силенну віршомазів, але вони мало що путнього писали, бо силкувались писати пишно, звисока, не по-просту і не те, що сами почували, а як піїтика їм веліла. Піїтика й школа забивали, таким чином, щирість почування й простоту вислову, ці дві найперші умови поезії, а натомість давали саму техніку віршування, якої зовсім не досить для справжньої поезії. Ось наприклад один ще з кращих зразків тодішньої поезії, уривок про смерть з „пісні вдячної“ Транквιλіона-Ставровецького, надрукованої в його збірнику „Перло многоцінное“ під заголовком: „Лікарство роскошникам того світа“. Нагло померший пан обертається до смерті, свої роскоші згадуючи:

Де мої нині замки коштовне мурованії,
І палаци мої світліє і слічне мальованії,
І шкатули злотом нафасованії,
Візники під злотом цугованії?
Де мої пресвітлії злототканії шати,
Риси, соболі, кармазини і дорогі шкарлати?
О смерте! все твоїм приходом од мене забране
І на віки од очей моїх в темі сховано.
Де мої сади і красні виногради,
І ногами твоїми, о смерте, потоптані
І на-віки од мене несподівано забрані? *)

Ось і ще один зразок з віршів ченця Климентія (XVII-го віку) „О друкарях, що вниги друкують“:

Пишу вірші друкарям, ремісникам слав'яним,
Которії друкують книги православним

*) Нагадую, що в старовину письменники наші писали письмом і правописом церковно-слов'янським, які я тепер у церковних книгах можемо бачити. Подаю виписки ці тут нашим теперішнім правописом.

Людам: бо всім діло їх свято єсть і чесно,
А барзій тим, которії жиють благочестно.
Друкують же всякії церковнії обрядки
І всі християнськії різнії порядки:
На книгах бо вірнії моляться ко Богу
І в книгах обрїтають до неба дорогу...
І научи так Бог їх рихло друкувати,
Що за день, то не можна за рік преписати.
Проте як годні вони од вірних похвали,
Так за трудн вдостой їх, Боже вічної слави.

Мова в цих аразках, як бачимо, досить чиста, але все-таки вірші виходили силувані, важкі для читання, кострюбаті—і тим самим не дуже цікаві. Не було хисту й щирого почування у цих віршовників, зате через лад багато розумування, тим то виходила у них не поезія, а просто віршована проза.

Зате тоді ж таки бували вже й інші вірші. Бувало, що людині лежить щось на серці, само слово прохається на люде, і вона про те й складе пісню—так, як чуває, щиро, од серця. Така пісня вже кожному до серця доходить і такі самі думки й почування навіває, як і тому, хто тую пісню склав. Оце настоящий вірш, справжня поезія і ті, що такі твори писали, були правдивими поетами. Маля ми й у ті вже часи таких письменників, що висловлювали неагірш свої почуття про всякі людські переживання, найбільше ж про кохання, про кохану людину. Такі були напр. Климівський, гетьман Мазепа, Семержинський, Дзюбаревич, священник Некрашевич і багато невідомих на ім'я людей, од яких подоходили до нас оті „*пісні та канти свіцькі*“, то-б-то вірші про всякі світові пригоди та переживання. От напр. одна така давня „канта“ про правду і неправду.

Ой горе, горе на цім світі жити,
Боровь Боже смерти—буде Бог судити.
Як чоловік здоров, всякий його любить,
Як лиха година—родина одступить.
Ой як тяжко-важко каміння лупати,

Ой так тяжко-важко дітей годувати.
Бо старая ненька дітки годувала,
Дітки годувала, ночі не доспала.
А тепера дітки на те не вважають,
Беруть отця-неньку під ноги внизжають.
Бо тепер на світі така вийшла кара,
Що по всьому світі то вже єсть неправда.
Бо тепера правда стоїть край порога,
А тая неправда сидить кінець стола.
Бо тепера правду б'ють всі та ругають,
А тую неправду трунком напувають.
Бо тепера правда сидить у темниці,
А тая неправда в панів у світлиці.
Бо тепера правда скрізь уже закрита,
Тільки єсть приміта—на хресті прибіта.

Ця прегарна канта так уподобалась нашим людям, що пішла широко як народня пісня, і вже потім її не раз, а десятками в уст народа записувано. В кінці XVIII віку видано вже цілу збірку побожних кантів—це відомий „Богогласник.“

Дуже багато складено було в старовину таких віршів, що звуться *сатиричними*,—тс-б-то таких, що картають і висміюють які-небудь вади людські, в смішному образі виставляють звичаї чи життя якого-небудь стану людей у нас на Україні. Так напр. вірша про отця Негребецького висміювала духовенство, друга вірша—простих людей, що пнуться в пани, в дворянство. Між сатиричними віршами того часу чимало є таких, що навіть про божественні речі говорять жартома, виставляючи й їх так само на посміх, як звичайне людське життя. Такі напр. усі великодні або різдвяні вірші. Ось як розказує одна різдвяна вірша про вигнання перших людей з раю. Бог ніби каже:

Пішов же вон, Адаме, з раю!
Об'ївся яблуки, аж сопеш!
Це так ти доглядаєш гаю—
Без попиту що хоч і рвеш?
І ти їди, небото, прости,—
Адам тебе щоб наглядав,
А щоб не сміла яблук красти,
Адаму я нагайку дав.

А то ще в другій такій самій вірші розкажується, як Христос грішні душі з пекла визволяв, що каже:

Аж Христос був на роботі—
Попалив зовсім чоботи,
Поки л пекло погасив
І Адама воскресив.

Так само чимало дотепних віршів було написано побутових, що малюють життя, яке воно було тоді:— напр. вірші священика Некрашевича. А то ще були вірші про долю рідного краю, вірші *історичні й патріотичні*, які розказували, як тяжко живеться на Україні, як її на всі боки шарпають, як сами її діти нерозумні допомагають розчинати свою матір убогую, як у кріпацтво повертають людей та як волю у них одбирають.

Всі цюкою щиро прагнуть,
Та не в еден гуж всі тягнуть,—

так писав про гірку долю України гетьман Мазепа. Україну в таких віршах часто показують в образі „убогої удови“, що дітей своїх розгубила, або—ще частіше—в образі „чайки-небоги“, що гвіздечко помостила й чаєнята вивела—при дорозі:

Ой біда-біда чайці-небозі,
Що вивела діток при битій дорозі,—

оспіває гірку долю рідного краю одна така вірша-пісня. Такі вірші писали не тільки відомі нам люди, а ще більше невідомі—школярі, студенти („сиудей“ по тодішньому), дяки, що були разом і навчителями по школах, і взагалі письменні люди. Ці вірші, як згадано вже, часто переходили в народ і люди співали їх як пісні, переробивши помалу так, що вже згодом і не вгадати їхньої письменної основи. Такі ото були й ті думи кобзарські, про які ще маємо докладніше згадати.

Драматичне
письменство

Широко пішло по Україні й *драматичне* письменство, — то-б-то таке письменство, що його тво-и розмовою пишуться й призначені на те, щоб виставляти їх по театрах Дра-

матичне письменство зайшло на Україну теж із Західньої Європи і теж через Польщу. Як і в дуже давню старовину, у греків, драматичне письменство в Європі народилося з церковної служби (священник і дяк ніби розмовляють у церкві: то один, то другий голосом проказують та співають) і спершу в дії пояснялись ті або інші частки в служби божої, а надто таїнства або чудеса,—через те й звались колись у Європі перші драми *містеріями*, або по нашому таїнствами. Потроху в церкви драми переходять до школи. Вчителі або школярі пишуть драми та сами ж їх і виставляють. Через те, що така шкільна драма пішла була од церкви, то спершу вона тільки й показувала, що церковні, божественні речі; особливо любили тоді виставляти в дії такі святі історії, як народження Христа або його воскресення, а також із житій святих, що здавалося цікавішим та на добру науку багатшим. Любили теж виводити в дії гарні або лихі прикмети людські (напр. Правда, Віра, Надія, Гріх, Заздрість, то-що) і складали так драму, що правда або добро раз-у-раз лихо або кривду переважували. Писалось так на те, щоб навчити людей по правді робити, але—по правді ж кажучи—простим людям занадто тяжко було зрозуміти те, що звисока балакано по цих драмах, і вони часто певне куняли на таких мало зрозуміливих виставах. От, щоб розвеселити людей та збудити їхню цікавість, почали ото між діями драми вставляти веселенькі ніби картинки з життя, писані простою мовою і про буденні справи,—так звані *інтермедії* або *інтерлюдії* то-б-то по нашому ніби вставки. З драм та інтермедій складалася вже *трагедокомедія*, то-б-то така драма, де поруч ішли були і високі та божественні, і прості та буденні справи.

У нас були всі ті драми, про які тут згадано. З кінця XVI-го або з початку XVII-го віка вже на Україні школярі „комедії строють і грають“ і до нас

дійшло декілька з тих „комедій“. Маємо ми такі твори шкільної драми, як „Дійствие на страсти Христові“ або „Мистерія страстей Христових“—про муки Христа, як „Царство натури людської“—про життя людське, як „Алексій, чоловік божий“ і багато інших; писали такі драми: *І. Волкович, св. Димитрій Ростовський, Семен Полоцький*, то-що. Згодом дуже широко пішла трагедокомедія, вже ближча до життя, простіша трохи й до зрозуміння лекша (твори *Теофана Прокоповича, Лаврина Горки, Лещинського, Трохимовича, Козачинського, Кониського, Лащевського* і багатьох інших). Трагедокомедія виставляє вже події не тільки з божественного, але й з історії. Так Прокопович написав трагедокомедію „Владимир“—про князя Володимира, як він охрестив народ свій; ще другий письменник написав навіть і про таку недавню тоді бувальщину, як Хмельницький визволив Україну з неволі польської (драма— „Милость божія“). Драма таким от способом усе ближче стає до живого життя й з його починає брати для себе зміст і всі обставини. Особливо допомогли тут згадані вже інтермедії, побутові сценки, що потроху виступають на перше місце й робляться найцікавішою частиною на виставах. Перші інтермедії, які дійшли до нас, написав *Якуб Гаватович* (1598—1679) і виставив р. 1619-го на ярмарку в Камінці Струмиловій; одна з них показує, як штукарь Клим продає заможньому господареві Стецькові kota в мішку, кажучи, що то лисиця, і яка з того чудасія вийшла. Найкращі згодом інтермедії написав *Митрофан Довгалецький* („Комическое дійствие“ 1736 року і „Властотворний образ чоловіколюбця божія“, 1737 року). У Довгалецького стріваємо вже цілу низку сценок, які живо й цікаво малюють побут і живих людей—селян, жидів, циган, москалів, мандрованих школярів („дяків-пиворізів“), нарешті запорожця, який стоїть спереду всіх інших дієвих людей і якого найбільш улюбив і автор. Такі

медії, особливо на святах, повсюду і
у нас мандровані школярі, заробляючі

8. Вертеп.

хліба шматок, а иншим розвагу даючи;
ни широко пішли в народі і зродили і

барсн ляльковий театр або так званий *вертеп*. Вертепом звалась дерев'яна будка, в якій по дровах ходили ляльки, а говорив за них схований в будкою чоловік. Перша частина вертепа показувала події Христового народження, а друга—звичайну інтермедію з живого життя. Через те, що такий театр легко було показувати, вертеп найдовше продержався з усього нашого старого письменства й дожив мало аж не до наших днів.

Наука. Опріче краснотого—віршового та драматичного—письменства, починається у нас разом і наука, а з неї особливо про минуле рідного краю, *історія*. Спершу були це коротенькі літописи, або, як їх тоді звали „кронички“, та записки всякі—„діяріуші“. Аж потім згодом приходять вже й до великих та докладних історичних творів. З них годиться згадати насамперед літопис *Самовидця*, невідомого автора, про події Хмельницького та інші події по його смерті аж до р. 1702-го. Самовидець просто, але дуже докладно описує, що на Україні того часу діялось. Другою дуже гарною історичною працею був літопис *Самійла Величка* „Сказаніє о війні козацькій з поляками“,—теж найбільше про Хмельницького та далші часи до р. 1700-го. Величко в своїй історії багато подає з тогочасних творів, що ходили між людьми і через те не тільки своїми словами розказує, що діялось, а й иншим людям дає ніби слово. Ще більшу вагу мала для наших дідів „Історія Русов или Малой Росіи“, яка ходила всюду з такою славю, що ніби написав її відомий письменник того часу, архієпископ Георгій Кониський, але насправжки написав її хтось инший з українського панства—гадають, що Полетика. Ця історія дуже цікаво й талановито написана. Вона розказує, як наш народ завжди боровсь за свої вольности, за свої давні права, за те, щоб своїм ладом на своїй землі жити. Розказуючи про це живо й палко, історія ця

навчала так робити й своїх читачів і давала з життя наших гетьманів і інших людей приклади того, як треба служити рідному краю та його вольности обороняти. Не диво, що цю історію дуже наші предки любили і її скрізь читали та з неї вчилися і переписували її, хоч вона була, нівроку собі, й величенька. Разом з оповіданнями про минуле почала у нас зав'язуватись і наука про всякі інші справи. Так, пробувано знов перекладати на нашу мову закони. Були книжки про господарство („Книжиця для господарства“), про обичайність („Політика свіцькая“), а найбільше, звичайно, про всякі побожні справи („Науки парохіяльні“, „Народовіщаніє“, то що). Найбільшої з учених людей того часу зажив собі у нас слави Сковорода.

Григорій Мудрець-філософ *Григорій Сковорода* на Сковорода. родився р. 1722-го в козачій сем'ї на Полтавщині. Вивчившись у київській академії, Сковорода якийсь час був за навчителя по високих школах, але допитливий розум потягнув його в світи, і він пішки сходяв мало не всю Європу. Вернувшись на Україну, Сковорода провадив мандроване життя і навчав людей словом і творами своїми. Помер він р. 1794-го. Дуже вчений і розумний чоловік, Сковорода не хотів сам тільки втішатись наукою, а ділився нею з людьми. Сковорода навчав, що треба бути добрим, що насамперед треба самого себе дознати, і дознавши цу-

9. Григорій Сковорода.

ратись лихого й робити саме добро. Сковорода не ділив людей на панів та мужиків, а для його всі були рівні й однакові—усі люди. І всіх однаково Сковорода й навчав як по правді жити та людей любити,—навчав писаними творами, а ще більш живим словом: по ярмарках, під церквами, в хатах і палацах—усюди цей мудрий чоловік у простій свиті, в сопілкою за поясом і з торбою за плечима, в якій носив свої писання, невтомно сіяв мудре слово правди Наукові твори його (а їх дуже багато: „Наркис“, „Книга Асхань“, „Ізраїльський змій“, „Жена Лотова“, „Діалог или разглагол о древнем мірі“ і ин.) могли тільки вчені люди й розуміти добре, але його живе слово всім падало однаково на душу і всім до серця доходило, аде-які його канти ще й досі співають старці та лірники, й сами того не знаючи, хто поскладав їх. Любити рідний край, усіх людей за людей мати і не цуратись простого народа—од Сковороди навчилися й наші пізніші письменники, як от Котляревський або Квітка, і людяний дух мудрого „старчика“ довго ще виявляється в українському письменстві й згодом.

Лихоліття Отак старе наше, до XIX-го віку, письменство, почавшись з церковних книг, потроху й дійшло до того, що давало і твори красного письменства (вірші, драми), і писання про життєві справи (мовляв, публіцистику), і науку (історія), і найвищу мудрість людську—філософію (твори Сковороди). не кажучи вже про переклади чужих творів. За сотні літ розгорнулось широко письменство і од церковної мови перейшло до народньої і все простіше та простіше починають писати письменники наші, щоб усяке письменне могло читати їхні твори й розуміти, а не самі високовчені та одуковані. І напевне ще ширше воно б розгорнулось, як би не спіткала його була лиха година, а саме—як би холодним вітром з

Москви не повіяло. А звідти ж воно прийшло нам багато лиха. Москва тільки себе вважала за справжніх людей і московське правительство зараз же, скоро Україна злучилася з Московщиною, почало нас на москалів перевертати: щоб ми однаково з ними робили, однаково говорили, однаково Богу молились і навіть думали однаково. Спершу на Москві наші книги просто зведено було палити, бо у нас усе було вільно друкувати, а у них над усім стояв зась. А потім коли московське правительство й на Україні велику силу взяло, а наш гетьманський уряд мусів перед ним поступитись, то наші книги почало воно забороняти, наші друкарні до Москви перевозити, наші школи касувати, в церкві приєволево читати по-московському, а не по нашому (напр. „Свете тихій“, а не „Світе тихий“, як у нас до того читалося хоча б і з слов'янських книг), по школах учити так само тільки по-московському. Щоб легше було наш український народ виконати, Москва переманила потроху до себе українське панство що школою та наукою, а що чинами та маєтками, як перше поляки були зробили, а всі стародавні вольности українські покасувала. І стало знов у нас так, що пани говорили по-руському, а по нашому—самі неписьменні люде, кріпаки, що по школах не вчилися, і наша мова стала ніби мужицькою мовою. Старі школи наші перевелися, просвіта загинула, письменство занепадало, бо й друкувати книги по нашому забороняли. Забули вже наші люде—й хто вони: чиї сини, яких батьків—і стали себе просто людьми або мужиками звати. І здавалось—загинула на віки Україна, коли вже й рідні діти перестали її пізнавати або й одцурались. І тільки ще письменство потиху про неї нагадувало.

Але в кінці XVIII віку воно одвело голос і дуже та голосніше заговорило. Свінула нова надія на те, що воскресне приспавий народ наш і знов доб'ється волі собі та щастя. Ця надія пробилася

в творах нового нашого письменства, що з перших початків своїх свідомо й щиро стало за рідний народ, його долю списуючи та його потреби обороняючи. Зародилось воно, те нове письменство, щό на ґрунті старого письменства, а щό на народній поезії, на тих піснях, які витворив серед себе сам народ і доніс аж до наших часів. Про старе письменство, як воно йшло та що давало, ми вже знаємо. Тепер треба ще й народню нашу поезію переглянути.

IV. Народня словесність.

Що таке на- Досі була мова про ті твори нашого родня сло- письменства, що дійшли до нас писани- весність? ми: кожне з них творила одна якась людина, дуже часто й відома нам — письменник, автор. Але ми вже знаємо, що опріч таких писаних творів, серед народу живе дуже багато устних творів: од людини до людини, од покоління до покоління переходять вони не на письмі, а з уст в уста, живим оповіданням чи піснею. Напр., баба розказує онучатам казку, яку чула колись од своєї ще баби; дівчина співає пісню, якої навчилась од подруг і т. и. Хто саме тую пісню або казку склав, ми не знаємо. Часто навіть не можемо дознати напевне й часу, коли пісню складено, хоч иноді можна про це догадатись на підставі оспівуваних подій; можна також дознатись, звідки і яким шляхом дійшла до нас та або инша казка, рівняючи її до схожих казок у инших, сусідніх або навіть иноді дуже далеких, народів. Такі словесні твори, що переходять неписаними, а устно, і про авторів їх ми нічого не знаємо — звуться *народньою поезією, народньою словесністю*. Виходить, ніби автором таких творів буває весь народ — усі ті, хто передає їх далі, хто знає їх, а не та або инша одна людина з-поміж народу. І потроху це й правда. Писані твори вже не міняються, — сказано бо: написаного пером не виволочеш і волом — як написав автор, так воно й до віку буде. Инакше діло з творами неписаними. Пісню або казку творить по-части кожен, хто

її співає або оповідає. Співаючи, забуде иноді людина, як її навчено, а то й навмисне, свідомо — там змінить слово, там додасть свого, там промине дещо—і виходить ніби й той самий твір, тільки в иншому одязі. Буває, що й писані твори переходять до народу й обертаються серед його вже в устному переказі, як пісня або казка. Напр. мало не кожне знає Шевченкове „Рече та стогне Дніпр широкий“, або Глібова „Стоїть гора високая“, або Руданського „Щоб співати колір чорний“—вони ходять поміж людьми і їх співають, як пісень, і рідко хто, співаючи їх, знає, хто саме їх написав. Те ж буває і з справжніми народними піснями, і зо всією народньою поезією,—тільки що вік таких пісень не кілька літ чи там десятиків років, а сотні або, як иноді, то й тисячі літ. Хтось колись склав пісню. Вона чимось припала до вподоби иншим людям—родичам, сусідам. І од людини до людини, з покоління в покоління, од батька до сина переходить, переробляючись та переміняючись, і так аж до наших часів дійшла. А в наші часи народньою поезією дуже цікавляться, її вже записують, є ціла наука—*етнографія* зветься, *фольклор*—про такі словесні твори народні: вона досліджує звідки ввійшов той чи инший твір, як і коли зайшов до нас, яким шляхом та як перероблювався по дорозі, про які події розкаже, що саме подіяло, що його так чи инакше перероблено і т. и. Це все дуже цікаво знати, бо така неписана поезія доповнює й пояснює писану історію народа, показує, яким він був, як жив та чим цікавився, кело чого впадав та чого домагався. Життя народне найкраще спостерегати в таких неписаних творів, бо тут здебільшого тільки таке приймалося і держалося міцно, що усьому народові до душі та до смаку припадало. Про те, що з таких словесних творів найкраще вчитися народньої мови, можна вже й не вгадувати: це само собою вже видно.

Українська народня поезія. Отже переходимо тепер до устної, неписаної, поезії народу українського.

Народня поезія і в нас, як у кожного народу, дуже давня. Вона далеко старіша од писаної поезії, од письменства. Ще люде й писати не вміли, ще й чутки не було про письменство, а народня поезія була вже: співали люде пісень, оповідали казок, переказували всякі перекази про тих богів, що в їх люде вірили тоді, або про ще давніших людей. Можна напевне сказати, що не було такого часу, відколи світ світом і люде на світі, коли б не було народньої поезії: вже з першою людиною, обдарованою словом, народилась і поезія. Але про ту давню, предковичну поезію ми знаємо дуже-дуже мало. Знаємо хіба стільки, скільки з неї донесли до нас письменні вже пам'ятки або скільки її збереглося в тих уривках старовини, що випадком попадали, не дуже одмінившись. Про українську стару поезію народню маємо згадки в перших наших письменних творах—у церковних казаннях, у літописах, то-що. Але не вхвалили старі наші книжники народньої поезії. Ми вже знаємо, що вони про саме божественне дбали, про душі спасення, а—скажемо пісня чи казка про мирське розказували, та ще тоді й про поганське, язичеське, бо тільки ж недавно наші люде християнами поробились і не звикли ще були до христової віри, а думали й жили як з діда-прадіда велося то-б-то предковичними поганськими звичаями. От через це й не злюбили книжники-християне тих поганських творів і звали їх не инакше, як „бісовськими піснями“, дияволовим насінням, що розпускає сам сатана по світі на пагубу душам християнським. Та хоч і ненавиділи народню поезію старі книжники, а все ж і проти волі своєї дещо з неї позанисували: і вони ж були дітьми свого часу та народу й несвідомо од його багато вбірали в себе. Так, у літопису маємо цілу низку старих переказів—тих самих, що

й устно до нас дійшли, напр., про того Кожум'яку, що з змієм або печеніжином бився. Маємо також уривки з старих пісень, багато приказок, загадок, то-що. З XVI в. стріваємо вже згадку по книжках про деякі твори народньої поезії, напр. „думи“; випадком збереглися навіть і записи народніх пісень, напр. пісня про Штефана-воеводу (1571-го року), яку хтось записав на одній книжці тодішній. Згодом цікаві люди починають більше списувати для себе народніх пісень, починають вже збирати їх,—таких збірників дійшло до нас не мало од XVIII-го в. Потім пісні і в друковані книги попадають, в усякі співаники, то-що. А вже з початку XIX-го в., саме з того часу, як стало на Україні нове письменство, вчені люди не тільки у нас, а і по всьому світі сами вишукують твори народньої поезії, записують її зразки, пишуть про них і їх видають. У народній поезії почали тоді шукати того, про що мовчали письменні пам'ятки—вказівок про народній побут, про звичаї, бажання та потреби народа за минулі часи його колишнього життя. Так і почалась у нас та наука про народню словесність, що про неї вже згадано,—етнографія.

Досліди коло Першими етнографами на Україні були народньої перші ж письменники наші, як Котляревський, Квітка, то-що. Пишучи про народ і народньою мовою, вони повинні були попереду сами добре до народнього життя придивитись, спізнати душу народа та його побут, бо тільки таким способом могли вони справді по народньому писати. І справді про Котляревського напр. розказують, ніби він передягався в свиту, ходив по досвітках та вечорницях і там народньої вчився мови, звичаїв, пісень, то-що, а потім і списував усе те в своїх творах. Отак народня поезія увіходила до письменства. Та був ще й другий шлях. Між ученими людьми, або—як потім стали їх звати—інтелігенцією повелись такі, що запопадливо збирали

й записували твори народньої словесности, упорядковували їх у збірники й друкували так, як в народніх уст записано. Перший був такий у нас *Зорян Доленга-Ходаковський* (1784-1825), що в простій свиті сходив усю правобережну Україну й записав кілька тисяч народніх пісень, але на жаль ті пісні свого часу не були надруковані. Князь *М. Цертелєв* (помер року 1869-го) перший і надрукував уже кілька українських дум року 1819-го в книзі „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“. Далі багато коло цього діла потрудився дуже вчений чоловік, професор *Михайло Максимович* (1804—1873 р.), що видав кілька збірок з піснями: („Малороссійскія пѣсни“, 1827 р.; „Украинскія народныя пѣсни“ 1834 р. та інші). За цими першими збірачами народньої поезії пішли й інші вчені люде, професори—*Срезневський* та *Бодянский*, *Метлинський* та *Лукашевич*, *Костомаров* та *Куліш*, що вже не тільки записували, але й поясняли, витолковували твори народньої словесности (надто гарний збірник був *Куліша*—„Записки о Южной Руси“, 1856-7 р.). За 50 років XIX-го віку зібрано вже було стільки того словесного добра, що на весь світ стала слава про українську народню поезію, і навіть чужинці признали, що рідко який народ таку багату й гарну має пісню, як український. Згодом, у 70-х роках у Києві заснувалось було ціле товариство, щоб виучувати, видавати і пояснити твори народньої словесности. Воно звалось „Південно-західній відділ Географичного Товариства“, а на чолі його стояли такі вчені люде, як *П. Чубинський*, *В. Антонович*, *М. Драгоманов*, *П. Житецький* та інші. І хоча не довго це товариство працювало, бо начальство його скасувало, а вчених розігнало, щоб не сміли про Україну та український народ дбати—але й за кілька літ воно надбало ще більше поетичного матеріялу з народніх уст і видало сім великих книг про всі сторони народнього побуту („Труды этнографическо-статистической экспедиции

въ Запально-русскій край, 1872—1878). Потім, у 80-х роках і пізніше багато народнього матеріалу друкував журнал „Кіевская Старина“ (1882—1906), а останніми часами два наукових товариства—Львівське імені Шевченка та Київське українське наукове товариство. Заходами й працею згаданих людей та товариств зібрано величезну силу творів народньої словесности і всяких відомостей про життя, побут, звичаї й вірування українського народу і тепер можна про його вже його власними словами говорити—так, як він сам у своїй поезії про себе говорить.

Пісня З усіх одділів народньої поезії найбільш народня. ший у нас і найбагатший—це народні пісні. Пісня на Україні так справді поширена, що од колиски до могили ніби проважає чоловіка, на всіх перехрестях життя його стріваючи й на всі випадки в житті відповідаючи. „В чудових піснях, як пише один учений, виспівав народ журбу матері над колискою дитини, щире любов молодець, терпіння зраженої дівчини, тугу відданиці (молодої), жаль батька-матері, що дають свою дитину в чужі руки на непевну долю, горювання жінки, що її чоловік-нелюб зневажає або недобра свекруха поневіряє, бідування удови, що „дрібними слізоньками ріллю промочила“, плач сорітски на гробі матері—усе-все життя людське від колиски до гробової дошки з усіма турботами і радощами, мов у дзеркалі відбилося в наших народніх піснях“ (Ф. Колесса). І це суцзя правда, і не дурно українське село аж розлягається од пісень, не дурно й слава у нас склалася співочого народу.

Пісні ділимо на *обрядові історичні* й *побутові—родинні* (про козання, рід-родину, про матір то-що).

Обрядові пісні. Обрядовими піснями звуться такі, що їх співають за якоїсь певної okazji, напр.

колядки, щедрівки, веснянки, пісні купальські, петрівчані, обжинкові, весільні, то-що. Пісні ці дуже давні, може найдавніші з усього, що донесла до нас пам'ять народня, бо найповільніше міняється у людей побут, звичаї, обряди, і котрий обряд з піснею одправляється, то вже з такою, що з передвіку склалася. В цих піснях одбилися погляди і побут нашого народу з давніх, доісторичних часів: знайдемо тут згадки про початок світа, про давніх, поганських ще, богів (про бога-громовика напр.), про боротьбу зими з літом (веснянки або гагілки), про святкування в честь сонця (купальські пісні), картини давнього побуту (весільні пісні, деякі з колядок) і т. и. Це немов уламки давніх вірувань і колишнього побуту, що міцно держаться в народі протягом тисячоліттів і тепер ще показують, як жив колись наш народ. В них одбилися ті нехитрі вірування і та щира поезія близької до природи людини, яка все життя своє розкладала і пристосовувала до того, що діється в природі. Згодом, коли настало християнство, ці свої колишні вірування народ приточив уже до християнських свят, до всяких випадків з свого теперішнього життя, але старі образи та порівняння лишилися. Так напр. молоді на весіллі пісні рівняють до вранішнього, веселого та ясного, сонця:

Сонечко горі йде—
Ганночка з вічання йде;

або дівчину до зірки, а хлопця до місяця, як от у веснянці:

Через наше село везено деревце,
Везено деревце з-за моря далеко.
А з того деревця зроблено комірку,
Стояло-світло *місяців чотирі*.
У тій комірці роблено кроватку,
Стояло-світло *зірочок чотирі*.
На тій кроватці дівочки спали,
Дівочки спали, пісні співали.

Дуже багато в українських обрядових пісень згадують про хліборобство—про „усаю пашницю“, урожай добрий, господарське начиння, напр. плужок: це показує, що народ наш здавна в хліборобстві кохався. Здебільшого тепер давнє значіння таких пісень утрачено; їх вже не розуміють, але „додержують закона“, бо „так годиться“: обряд бо ще довго живе, коли навіть його первістне-колишнє значіння й видихалось.

Історична поезія і старовину дають так звані пісні *історично-кобзарі*. *ні*. Вони доповняють старі писані звістки, в живому слові зберігаючи дух давнього часу того, його неалинялі, невицвілі краски. Найстарша наша давнина, з часів київського князівства, в піснях мало збереглася і то тільки уривками в обрядових піснях, напр. у колядках. Дальші великі події закрили з-перед очей нашого народу ту давню старовину і про неї забули, вона дійшла до нас виразніше у чужих переказах („былины“ великоруські, записані далеко на півночі). Зате од ближчих часів маємо вже дуже багато пісень. Ковацькі напр. часи знайшли собі численних піснетворців і дожили аж до наших днів у напрочуд гарних піснях, а особливо в думах, цих найцікавіших в наших билицях, що їм рівних по всьому світі тепер не знайти. Думи з їх нерівним складом та багатою римою нагадують трохи славне „Слово о полку Ігоревім“: складано їх серед учасників подій, що певне на свої очі їх бачили й так гарно зуміли про них розповісти, що народ прийняв ці пісні за власне своє твориво, обтер і пригладив їх та й доніс аж до наших днів. Думи не кожен міг співати, бо до них треба було пригравати на *кобзі* чи *бандурі*, —отже появилися знавці дум і кобзарської гри—кобзарі або бандуристи. Через свою красу, музичне пригравання та цікавий і поважний, мало не

побожний зміст думи дуже подобалися серед народу й кобзарь був скрізь дорогим гостем у старовину: і під сільською стріхою, і в багатому палаці валюбки слухали цих „плачів невольницьких“, що ровносили по світу кобзарі. Деякі з них великої важили слави, як напр. „великий“ кобзар Іван Крюковський або півише Остап Вересай. Правда, на Україні почали були наче привабувати люде свою старовину і кобзарі почали були не так переводитись, як ховатись, бо й од поліції було їм не мало гонитви, а то й бійки

10. Козак-бандурист.

та арештів. Але останніми часами знов кобзарів намножилося і знов ходять вони всюду з своїми кобзами та співають людам на розвагу та добру науку дум і пісень козацьких і всяких інших. Рідко, але вміють часом дум і лірники, що грають на *лірі* або *релі*; але більш лірники співають божественних або жалісних псалм та прощацьких пісень.

Давніші пісні та думи. Найстарші з історичних пісень оспівують боротьбу з „невірними“, з „бусурметами“ — з тими нятими мусульманськими сусідами, татарами й турчином, що оточили були Україну з півдня і раз-у-раз на ній для себе здобичі шукали — людьми і добром. В цих піснях ще не знайдемо певних історичних людей чи подій, а знайдемо самі тільки загальні обставини тієї важкої боротьби з „невірними“. Ось яку напр. кар-

тину татарського наскоку на Україну подає одна з таких давніх пісень:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей, витоптала Орда кіньми маленькі діти;
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Що-дня і кожної на dniu години можна було такого лиха сподіватись, але спадало воно й заскакувало людей все ж несподіванно, як грім з ясного безхмарного неба. Ось жнуть собі жінці в полі, як виспіває-промовляє друга пісня—

Ох і жнуть жінці, розжинаються,
На чорную хмару озираються,—
Ой, то ж не хмара, то Орда іде.

Знов—Орда. Скрізь і всюди вона. Це лихо що найбільш нашим далеким прадідам допікало, і найбільш через те одбилося в тих давніх творах, що виспівав у них од душі своє лихо народ. Орда, як знаємо, шукала на Україні здобичі, найбільше ж живої, „ясиру“ того, тобто бранців: чоловіків повертали в невольників, жінок у гареми продавали, дітей виховували собі часто на вояків завзятих, „яничар“, і їхніми руками потім звойовували землі християнські. Були такі базари, куди ці дикі здобишники постачали нашого невольника, якого дорого цінили, як робітників гарних. Про долю цих бранців найбільш розповідають пісні, бо не було може такої сем'ї тоді на Україні, яка не заплатила б тієї страшної подати кров'ю—близькими людьми. Не дурно ж бо думи звуться ще „плачами невольницькими“: справді бо плачуть вони сльозами тих бідних невольників що гинули на каторзі бусурменській.

У святу неділю не снаї орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!“

Хоча й би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля,
Хоча й би чи не повіривала якорів з турецької каторги!
Да вже ця нам турецька-бусурменська каторга надоїла:

Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кости
пошмуґляло!⁴

В инших думках та піснях історичних розказується про те, як благають нещасні бранці-невольники рідню, щоб викупила їх з неволі; ще инші про те, як визволяють їх товариші, або як сами вони тікають з каторги турецької

На тихії води,
На яснії зорі,
У край веселий.
У мир хрещений—
В городи християнські.

І не тільки муки неволі гарно оспівують наші думи, але подають і зразки великої сили духа, незмірної терплячости, незломного завзяття в добрі та в любові до рідного краю, яка сміється з мук і воліє витерпіти їх до кінця, спити до дна гірку, а такв не підкоритись своїй долі щербатій, не зрадити батьківщину, перекинчиком не зробитись. Найкращий зразок такого лицаря в думках—то Байда (князь Вишневецький), що встояв і перед муками, й перед свтовими спокусами однаково дужий та міцний духом і перед принадою султанської дочки-красуні, і почеплений ребром на гаку. Ще більше в думках простих людей, яких навіть імення не подано, що так само твердо несуть свій хрест, не падаючи під ним: видко то теж була світова річ у нашому краю за тяжких отих часів. Ось напр. повідома жінка-мати, що припала на здобич одному татаринові, який попередку забрав був її дочку й одружився з нею. Дочка пізнала матір і благала її скинути своє рам'я вбоге, убрати одержу до рогу її жити в роскошах та панувати. Але —

Ліпші мої вбогі латі,
Ніж дорогі твої шаті,—

Я волю бідувати,
Як з тобою панувати,—

одказує сердешна мати. Рідної дочки одцуралася мати, аби не жити з чужого нещастя та доччиній не потурати вradі.

Не кожен, певна річ, може такого доказати. Наші пісні дають образи й вradників та перекичків; вони, ці „потурнаки“, не стерпіли мук або спокусились на світові втіхи і „потурчилились-побусурманились“ — „для панства великого, для лакомства нещасного“, як співається в думах. Надзвичайно виразний образ такого „потурнака“ дає чудова дума про Самійла Кішку, взагалі одна з найкращих і найбільш викінчених дум давньої доби. Багато ще прегарних єсть дум про те, як тікали наші бранці в неволі і що їх у дорозі спобігало. Такі-от думи: про трьох братів озовських, про Марусю Богуславку, про смерть самотнього козака—„пішого пішаниці“ серед широкого степу безлюдного й інші. Інші знов думи розказують про пригоди в тих походах, коли сами казаки виправлялися проти невірних,—напр. дума про бурю на Чорному морі, то-що.

Новіші думи За тими старшими, скажу так, думами та піснями. Йдуть новіші: ці вже докладно подають про історичні події та певних людей, яких знаємо з їхніх діл. Новіші думи оспівують боротьбу нашого народу з Польщею за свою волю, за свою віру, за свою землю. Всі народні повстання на Україні проти „ляхів, мостивих панів“ одбилися в думах, а надто врізалася була в народній пам'яті Хмельницина. І не диво, бо тоді наш народ на якийсь час вибився був з панської неволі й почав власним жити життям,—на жаль, не на довго тільки. Правдиво й яскраво малює наша поезія причини тих повстантів, загальну картину їх і навіть поодинокі події, що найдужче закарбувалися в народній свідомості. Гніт чужих панів та попів, що

притиснув народ наш за Польщі,— ось що вродило криваву боротьбу, і вона завалила і Польщу і Україну. „У християнській землі добра немає,“ — промовляє одна з дум, вимальовуючи шляхецьке безладдя і все тодішнє життя на Україні під панським правом.

То ще ж то Ляхи, мостивії пани, по козаках
і по мужиках стацією постань,
Од козацьких, од мужицьких комор стали
ключі одбірати.
Да стали над їх домами господарити.

Але урвався грубий терпець мужицький, і народ наш у половині XVII в. зробив ту велику революцію, що зветься Хмельнищиною. Нею хотів він скинути польське і панське ярмо з себе та „козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську, одностайне стати“ — то-б-то жити вільно, нікому не коритись, вірити по своєму, самому собі порядкувати. Народ знав і любив своїх героїв та привідців, як старий Хмель (Хмельницький), Нечай, Перебийніс та інші, і славу їхню оспівав у своїх піснях. Але він знав і те, що ті славні ватажки тільки через те мали силу, що народне робили діло, що всенародню виявили в собі думу й одностайне бажання. На час боротьби забуто чвари, всі стали за одно—за волю.

Тим то і стала по всьому світу
Страшная козацькая сила,
Що у нас, панове-молодці,
Була воля і дума єдина,—

так поясняє пісня тодішні події.

Та хоч і перемогла була панський гніт эта „воля і дума єдина“—все-таки сподіваного щастя-долі не дала, як і людей на Україні не порівняла. Надії не справдились. Завойована воля зникла ненабаром, пішла з димом пожежі, закидана груном поруйнованих осель, у крові людській утоплена. І народня поезія наша сторінку по сторінці порогортає сумну історію рідного краю. Оспівує

вона велику „руїну“, коли рвали на шматки Україну, кривцею її заливаючи; згадує сумної пам'яті Шведчину, руйнування Січі, господарювання, постої та закуці московського війська на Україні, тяжкі „каналаські роботи“, криваву гайдамаччину, кріпацьке ярмо. . Все убрала в себе народня пісня, усе вилила-виплакала і змалювала нащадкам ту важку путь, що нею дійшла Україна до нового поневолення й до повного занепаду.

Ой насунула чорна хмара—
Та й стала вже синя;
Була Польща, була Польща,
Та й стала Росія—

оцим недобрим словом згадав у пісні народ і одну хмару — чорну, якою висіла над нами шляхецько панська Польща, і другу, ще страшнішу — синю, якою насунула на Україну царська Росія. І що „хмара“ чи синя була справді ще страшніша, бачимо з того, яким сумом веє з народніх пісень про ці часи. Дума про Ганжу Андибєра зазначає, що багатирі, оті „дуки-срібляники“ запосіли вже всі дуги і луки:

Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня потрапити.

Минулась, одшуміла воля... І стало простому чоловікові, отому „козаку-нетязі“ тільки згадувати минуле, оспівуючи в сумних піснях, як „вразі пани, руські генерали, еретичні сини, край веселий, степ широкий та й занапали“. Прийшла неволя і приборкала народ. „Батькам було,—співає одна пісня,—добре на Україні жити, а синам дісталось панщину робити“. „Ой горе, біда—не Гетьманщина: надокучила вража панщина“,—додає друга і ринули-полилися сумні співи про ту зненавистну панщину. Неволя, робота тяжка, під'яремне життя, знущання з людей, злидні, темнота, сліпі надії й так само сліпий гнів, коли народів на одну якусь мить щастило порвати на

собі невольничі кайдани—все це виливається в чудових піснях. І чути в них і холодний спокій народньої маси, і палає обурення поодиноких людей: плачуть вони над тим, що потоптано в них людину, що винято з них душу тією „синьою хмарою“. І хоч минулася згодом і сама панщина, та не минулась неволя: найми по економіях та заводах—нова неволя заступила місце давнішої й так само одбилася в народній творчості.

Ой да бурлак робить,
Робить, заробляє—
Аж піт очі заливає,
А хазяїн п'є-гуляє,—

співає вже наших часів нетяга, отак своє життя вимальовуючи:

Ой хто журби не знає,
Нехай мене спитає.
Ой виріс я в наймах, в неволі,
Та не знав я долі ніколи,
Усе чужії воли пасучи,
Все чужії вози мажучи.

‘Тужливі, без краю скорботні фарби наложила на поезію нашу гірка минувшина та сучасність безпросвітня і всю оту тугу немов зібрала в собі одна зворушлива пісня-псалма про правду і неправду. „Нема в світі правди, правди не зискати, бо тепер неправда стала панувати“,—співається в тій пісні і потім поруч ставиться, що з правдою діється, а що з неправдою. Правда край порога стоїть, а неправда сидить кінець стола, правду ногами топтають, а неправду медом напувають, правда терпить-мучиться у темниці, а неправда в панами в світлиці роскошує, правда сльозами ридає, а неправда все п'є та гуляє. „Тепер бо неправда увесь світ зажерла“—до такого висновку дійшов народній розум і це показує і те, як живе народ, і те, як йому тяжко без тієї сподіваної, але раз-у-раз потоптаної в житті правди.

Побутові пісні. Гарні українські пісні про минуле; правдиві. диво і щиро по-громадському розповідають вони про події рідної старшини. Ще більше наскладав наш народ пісень побутових, а в них виявляє свої почування про обставини життя свого в надзвичайною красою слова та щирістю переживання. Які гарні ці пісні, видно з того, що навіть чужосторонні люди, чужоземці, яким довелося їх спізнати, у захваті од них, зачаровані ними. І великоросіяне, і поляки, і німці, і французи, які чули наші пісні, в один голос говорять, що українська пісня народня займає одно з найперших місць у народній творчості усього світу. „Ні в якій иншій стороні, — писав напр. німець Боденштедт, — дерево народньої поезії таких величнх плодів не зародило, нігде дух народа так живо й ясно не виявився в піснях, як у українців... Коли народ може такі пісні співати й мати з них утіху, то народ цей повинен не низько стояти в своєму розвитку“. І справді — сила почування, краса образів, людяність змісту — ось що прикрашає наші ліричні пісні, а надто пісні про кохання, про рід та родину. Як гарно напр. змальовано безпорадність бідної удовиці, що

Ізорала... мислов'ками поле,
Карими очима та й заволочила,
Дрібненькими слізоньками все поле змочила.

Або яким дужим велетнем ставить нам пісня того парубка-ковака, що, мовляв—

Нема краю тихому Дунаю,
Нема вивну вдовиному сину.

Народня пісня самими образами промовляє; вона не розказує, а описує, рівняє те, що в душі робиться, до того, що навкруги в природі діється. Надзвичайна щирість та чуття огрійливе наскрізь поьяло вислови кохання, що гніздиться в люблячому серці. Красою своєю ці коротенькі пісеньки часто підносяться на верхи того, що може тут

створити в слові людина. Ось напр. дівоча пісня.

Над мою хатиною
Чорна хмара стала,
А на мене молодую
Поговір та слава.
А я ту чорну хмару
Рукавом розмаю;
Перебула поговори,
Перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик
Без чорної хмари:
Ой не вийде дівка заміж
Без людської слави
Настучиться-нагрючиться —
Дрібен дощик піде;
Набрешуться воріженьки,
Дівка заміж піде.

Чорна хмара і людська слава, грім і наговори воріженьків, дрібен дощик і щасливе заміжжя — так рядочком, поруч, як смуток і радощі в житті, йдуть у пісні переживання душі людської і з'явища природи й надають дій і иншим таким пісням надзвичайної краси, яв перлинам високого мистецтва.

Мині твори
народні. Пісні — це найбагатший набуток народної творчості в словесній формі. Але на них вона не обмежується. Багато є й инших творів, про які вгадаємо тут хоч коротенько.

Мазка, байка,
легенда. Пісні вдебільшого склалися серед того народу і виявляють його почування, відгуки його душі на світові події. Але вже між піснями є такі, що не так почування виявляють, як оповідають про яку-небудь подію, що вражає людську думку. Такі пісні-оповідання (їх звуть „баладами“) в однаковим змістом часто стріваються у ризних народів: видко, вони мандрують, переходять од народу до народу, і у кожного одмінюються й переробляються відповідно до вдачі й поглядів. Так, у багатьох народів є пісні

про брата й сестру, що, не знаючи про це, одружилися; про невістку, що її чарами свекруха в дерево обернула (у нас—у тополю); про пані, що полюбила нерівню (у нас пісня про Петруся). Ще виразніше ця риса помічається на *казках*. Вони мало не у всіх народів однакові, розповідають про одні і ті самі речі і тільки в подробицях між собою різняться. Це через те, що почуття не позичиш у когось иншого, а оповідання легко переходить од одного народа до другого, по дорозі тільки дещо втрачує, а дечого набуває нового. Мало не всі наші казки—то такі позичені, мандровані оповідання, що зайшли до нас, як і до инших народів, ще в старовину од східних народів. Тому то ніколи в них не знайдеш відомостей про те, коли і де дія діялася, а тільки—„за царя гороха“ або „за царя хмеля“ і „десь-не-десь, у якійсь то землі“, або „в тридесятому царстві, в иншому государстві“. Через те, що казки—то надзвичайно давня річ і складено їх тоді, коли ще люди не знали, що і як твориться на світі і в природі, а думали, що й природа так само живе, як і людина—через те в казках бачимо мішанину правди і вигадок, звичайного і чудовного. Звірі та неживі речі в казках розмовляють по-людському і по-людському ж роблять. Колись, у старовину, люди й справді вірили, що так буває, і це одбилося на тогочасних творах, на казках. Тепер же на казки дивляться просто, як на цікаві оповідання, й захоплюються ними здебільшого діти, що—як і давні люди—можуть ще вірити, ніби так буває, й дивляться на казку, як на щиру правду, як на бувальщину. Але казки не тільки про дітей цікаві, бо вони показують, що колись за правду вся людськість мала, та й тепер часто під звірями виводить просто людей з їх істотними рисами та прикметами. Те, що оповідається в казці, напр. про лиса, можна прикласти до хитрої й лукавої людини: вовк—то нерозумна, хижа, зла личина;

ведмідь—сліпа сила і т. и. Таким чином і тепер у казках, а особливо в байках, що од казок народились, висловлюються погляди на життя, наука про те, як треба і як не треба робити. Цю науку, абр—як кажуть—мораль здебільшого можна знайти в казці, а через те казка й пережила такий довгий вік і певне не вмере ніколи, бо раз-у-раз люде шукатимуть собі світової науки в легкій принадній та цікавій формі.

Казок є багато всяких: про звірів,—напр. про лисичку-сестричку, про козу-дереву, то-що; казки з наукою про життя,—напр. про правду та кривду, про сестру і калынову сопілку; казки про віру, як колись люде вірили,—напр. про песиголовців, або про зміє, про біду, то-що; казки чисто побутові або билиці—про Кузьмину, про перекотиполе і т. д. Але у всіх казках поруч з правдою знаходимо багато чудовного, чого насправжки не буває, а тільки здавалося чи й здається людям, ніби так може бути.

Близько до казок стоять згадані вже *байки* та *перекази* або *легенди*. Байка—коротке оповідання конче з моральною наукою, з висновком про людське життя; легенда в основі своїй має раз-у-раз справжню подію, тільки що прикрашену вже вигаданими подробицями,—так напр. легенди про славного Кармалюка або що. Казки, байки та легенди здавна дуже подобалися людям і не тільки переходили з уст до уст, але й до письменства попадали, бо їх записували письменні люде часто, як щирю правду, і сами в те вірили. Так, багато таких легенд та переказів записано вже у нашому найдавнішому літопису, напр. про апостола Андрія на київських горах, про київського Кожем'яку,—ця остання легенда поруч літописного запису дожила до наших часів і в устному переказі. Та й у новішому письменстві часто письменники беруться обробляти казки, щоб дати або цікаве оповідання або показати, як треба чи як

не треба робити. Таких казок чимало стріваємо у Квітки, у Стороженка, Марка Вовчка, Левицького, Мирного, Франка й інших.

Замовляння, приказки та загадки. Так само уламки дуже давньої старовини маємо в усяких *замовляннях* (од хвороб, любощів, то-що). Знахарі, ворожки, чарівниці, які орудують цими замовляннями, теж дістали їх з преждевіку, коли всі люде тому вірили, але це такі само словесні твори, як і казки або приказки, бо і в них одбилась віра та фантазія народу. *Приказки* або *прислів'я*, *примівки*—це коротенькі речення, які показують погляд народа на ту або иншу справу,—напр., „хто пізно ходить—сам собі шкодить“ говорять про людину, що опізнюється. Часто в приказці маємо тільки науку з якогось довшого оповідання, або кавки, що загубилася по дорозі віків, одстала од свого кінчика. Про чоловіка, що підвів когось на біду, кажуть „вивів дядька на сухеньке“ і хто цю приказку тепер проказує, часто й не знає, що вона одірвалася од цілого оповідання з кріпацьких часів. Ніби небіж і дядько стояли в черзі, з якої мали бити десятого; небіж, стоячи на сухому, побачив, що не минути йому хлости, а дядька, хоч він і в калюжі стояв, черга минає. От небіж догадався та й попрохав дядька помінятись місцями: на сухенькому, мовляв, краще стояти—і дядькові дісталось йти під різки, а дотепний небіж вийшов сухо (розказано це у Ол. Стороженка). Близько підходять і загадки—коротенькі речення, в яких прикмети однієї речі переносяться на другу,—напр. подушку списано так: „без рук, без ніг сорочки просить“, і треба вгадати з цього опису, що воно таке. В старовину дуже любили всякі загадки і забавлялися ними не тільки діти, як здебільшого тепер, а й дорослі та освічені по тодішньому люде. Вага приказок та загадок у тому, що вони виявляють погляди народа на всякі речі, на людські справи й світові події. Коли в

піснях маємо вплив серця, то тут показується розум народу і через те приказки часто звуть народньою мудрістю.

Вага народньої поезії Народня творчість, передаючи з уст до уст свої витвори, появила, як бачимо, коштовні скарби словесного надбання—оті пісні чудові, оті цікаві казки, дотепні загадки, розумні приказки і т. и. Спершу, як знаємо, все те жило тільки в переказі; багато переводилось і губилось, забуваючись з впливом часу, але багато теж і пережило довгі, довгі віки, пережило й письменні твори і на останці само вже попало до письменства, коли почалася та наука—етнографія, про яку ми вже вгадували. Тепер воно вже не пропаде, а вічною буде пам'яткою, як сам народ служив собі тоді, вигадуючи словесні твори, коли ще не був письменний і з здобутків письменства користуватися не міг. Потяг до гарного, до краси й до її дитини—отого мистецтва, вічно живе в душі у людини і той потяг народ виявив у своїй власній поезії. Що вона така гарна, це показує тільки, який той потяг великий і як він пробивався крізь товсту шваралущу темноти, злиднів та всякого лиха, що хвижою зграєю обсіли були наш народ, але іскри добра і краси в йому пригасити не змогли. Завжди серед його були свої творці, свої співці. Невідомі нікому, вони творили оті пісні прегарні, оспівували свою тугу чи радість і пускали пісню між люде. Без крил натхнення слово летіло з уст до уст; усе гіршеньке, усе скороминуще одпадало по дорозі, половина одвіювалась—лишалось саме чисте зерно, не перга, мовляв, словесна, а солодкий мед високої поезії. І тим медом годувалися довгі ряди поколінь, поки дожили вони до свого письменства. І тепер воно вже переймає на себе ту роботу—ширити красу й добро—яку повнила колись народня поезія. Свою службу народня поезія вибула до кінця.

Запад і відродження народної поезії. Але й тепер не припинилася, не вичерпалась до останку народня творчість, усе нові появляючи твори. Вони ще не оброблені, не виглажені й не ошліхтовані рядами поколінь: мов те каміння, яке ще недавно лежить на березі моря і не обтерли, не обкачали ще його хвилі життя. Нові великі події нашого часу довели навіть були до занепаду й творчості старої, колишньої творчості: почали були вони псуватись од чужої школи, од салдачини, од служби по чужих нам містах та заводах. Почали були приходити і через школу й через казарму й через службу виплоди чужої, часто негарної, мовляв, музи—стидкі й бридкі та покалічені, як непотрібні покидьки чужого життя, як покручі од мішанини нашого з чужим. Негарне почав був переймати наш народ з того, що по воді життя пливло... Проте це з'явиться теж скороминуще. Рідне письменство, що так багато,—починаючи з мови, з образів, з тем,—узяло од народу, вже давно почало вертати йому власним надбанням. Ми знаємо цілу низку творів наших славних письменників, що перейшли вже в народ і він прийняв їх, як своє добро, співає, як своїх пісень, часто й не відаючи, хто саме вложив їх. Тепер надходить пора йому довідатись про них. Рідна школа просвітить народ, рідна освіта йому руки розв'яже, рідне письменство розкриє йому очі на світові справи,—і прилучиться він до нової творчості вже не самою своєю вдачею багатою, а й непохитною свідомістю. „Прокиньтесь, вставайте, старії й малії!“ — усіх кличе словами нашого письменника рідне письменство і разом провіщає:

Ой, скоро світ буде,
Прокинуться люде,—
У всяке віконце
Засияє сонце...

До сонця нового нашого письменства тепер і перейдемо.

У. Письменство на Україні часів відродження.

Оповідання в письменстві. Протягом віків, од світанку на нашій землі та аж до самого XIX-го століття, старе українське письменство служило народові. Служило, як уміло: воно одбивало в собі його життя, воно задовольняло його духові потреби, воно виявляло народні бажання разом і поруч з тією народньою поезією, що творив собі сам народ. Вже тоді, в старовину, письменство і народня словесність часто одно в одного позичали теми і форми, одно на одне впливали, одно одному допомагали. Але не було ще зовсім і цілком народнім те старе письменство. Не було воно таким насамперед через те, що не говорило до народу тільки його рідною мовою. Як знаємо, виростало воно в старого болгарського письменства і мову того письменства взяло й собі за основу, і тільки на тій основі снувалося вже поткання народньої живої мови. Тим-то багато в старому нашому письменстві ще було незрозумілого народові мовою. Так само й зміст. У старовину думали, що писати можна тільки про святі, божественні речі. Пробивалось, правда, до письменства і життя людське, земні всякі справи, та не одбивалися вони в письменстві на всю свою широчінь, і через те воно стояло ще далеко од життя, не могло успішитись за ним. Треба додати, що так було тоді не тільки у нас, але й у всіх народів і по всьому світі, і у нас ще може менше, ніж де инде. Все ж бо таки церковна мова у нас ближча була до народу, ніж цілком вже мертва латина, якою живилося письменство у багатьох інших народів по Європі. Але потроху скрізь письменство наближалося до життя, письменники обертались до його

й починали писати про світові справи та все тісніше ставали до народньої мови, все більше й більше од народу позичали. Не инакше і у нас діялося. В старовину письменство найбільш у пригоді ставало вищим верствам людности, але потроху, як ширилась грамота і книга—все нижче воно спускається, все ближче до народу підходить, аж поки заговорило вже чистою народньою мовою—так, як говорять маси того народу. Освічені люде нарешті побачили і додумалися, що тільки те ж матиме справжню силу та глибокий корінь, що виходить з народу і що йому ж таки на службу повертається. Побачили і почали творя народньої словесности збирати, почали й сами писати так, щоб усі їх розуміли, а не тільки дуже письменні та високо вчені. Кінець XVIII-го в. по всій Європі був одмітний тим, що освічені люде звернулися до народу. Першим, хто почав це у нас на Україні, і був Котляревський.

Життя Котляревського. *Іван Котляревський* народився 29-го серпня 1769-го р. в Полтаві. Батько його був невеличким чиновником, а дід дияконом. Отже хоч і був це пан, але з невеликих панів — з тих, що не далеко одійшли од простого народу і до його були навіть ближчі, ніж до великого бундючного панства. Разом з селянськими та козачими дітьми вчився Котляревський у дяка, разом з ними потім pobірав науку в семінарії—вищій школі, що була в Полтаві ж тави. Ще бувши школярем, почав Котляревський писати

11. Ів. Котляревський.

вірші, але мабуть сам побачив, що не великого варті оті його дитячі писання, що йому ще треба багато вчитися в самого життя, щоб його гаразд вирозуміти. Ото, скінчивши семінарію, пішов Котляревський на село за вчителя, — вчив панських дітей, бо для простого люду ще не було тоді шкіл, та й сам учився од народу. Кажуть, що на селі Котляревський більш водився з селянами, ніж з панами: ходив на вечорниці, на улицу, прислухався, як народ говорить, придивлявся, як він живе та бідує, і потроху набіравсь того життєвого досвіду, який дуже став йому в пригоді вгодом. На його очах саме тоді ламалися стародавні порядки на Україні, на його очах повертали людей у кріпацтво, і він бачив ту неправду, що робилася народові. Що добре серце та не аби-який розум, а що й наука таких людей, як Сковорода — розкрили Котляревському очі на світову неправду. І не схотів він одрізнитися од рідного народу, а коли надумав писати свій перший великий твір, поему „Енеїду“, то почав її не панською мовою, а мовою, як тоді казали, мужицькою — так, як навчився на селі од народу. Якийсь час ота його „Енеїда“ ходила по людях писана, а потім один такий список потрапив до рук чернігорському панові, Парпурі Максимові, і так йому та поема сподобалася, що він узяв та й надрукував її книжкою в Петербурзі р. 1798-го. І всім на Україні „Енеїда“ дуже припала до душі й її хутко всю розкупили.

Тим часом Котляревський пішов одбувати військову службу (р. 1796-го) і багато вештався по світах: був на війні, ходив походом за Дунай і ще більш людей спізнав та життя людського. Людина в його було сумирна, воюватись він не любив, хоч і був на війні неполохливий. І як дослуживсь Котляревський чинів (до майора), то й покинув службу та вернувся до Полтави. Тут настановлено його за начальника спершу до школи, а вгодом до

шпиталю (богадільні) і на останній посаді він собі тихо доживав віку. У Полтаві вже Котляревський докінчив „Енеїду“, а ще перше слав був „Пісню до князя Куракина“; як же заведено в Полтаві театр, то він написав драматичні твори — „Наталку-Полтавку“ і „Москаля-Чарівника“. Всі у Полтаві любили й поважали Котляревського за його розум, вдачу хорошу та працю на громадську користь і як помер, то дуже за ним жалкували. А помер він 29-го жовтня 1838-го року. Вже недавно, на нашій бо пам'яті, р. 1903-го, поставлено в рідній Полтаві Котляревському пам'ятника.

В ті часи, коли жив Котляревський, була *Енеїда*. ла у письменників ніби мода — писати про старі народи, латин та греків, і писати дуже ависока, в ніби-класичному дусі, бо про живе життя мало тоді ще хто думав. У своїй першій поемі, „Енеїді“ отій, Котляревський теж згадав ту давнину. Слідом за іншими письменниками (латинським Вергілієм, німецьким Блумауером, російським Осиповим) Котляревський описує, як троянський князенко Еней утік з рідного краю, коли греки вруйнували його батьківщину, місто Трою, як він плавав по морю довго, поки добився до Італії й тут васнував нове своє царство. Про пригоди Енея на морі та в Італії й розповідає „Енеїда“. Але про ту давню старовину Котляревський вже по новому розповідає.

Перед очима у Котляревського, як знаємо, багато перейшло неправди, що чинено її рідному народові. І Котляревський, списуючи пригоди Енея з ватагою „троянських ланців“, висміює ту неправду, гострим словом картає всяких напастників та гнобителів. То тільки зверху здавалося, ніби Котляревський увесь упірнув у старовину, але дуже легко пізнати було в його троянцях та латинцях наших же таки людей і наші порядки, які так допікали тоді людям. Наші звичаї, наші рідні

обставини, наші люде—прості і чиновні—усім оцим повна „Енеїда“ і все це пізнавали на Україні, читаючи її, і тому то так і припадала вона до серця нашим читачам. Котляревський уболіває за всім, що було у нас доброго, і висміює все, що знаходив лихого. Великим тоді було лихом оте касування українських вольностей російськими царями—і Котляревський описує тих царів-самодержців в образі грецьких богів, які тільки чинять капости людям, сваряться, женихаються, п'ячать і тільки за самих себе й дбають. Ще гірше давалася людям у знаки кріпацька неволя, панщина, і Котляревський, описуючи, що бачив Еней у пеклі, починає з панів:

Павів за те там мордували
І жарил зовсім всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

І скрізь в „Енеїді“ висміюються лихі порядки—панщина, хабарництво, сутяжництво, п'янство, розпуста, війни та чвари. Скрізь Котляревський жалує простих людей, що терплять од цього, і картає панство, яке тільки й знає, що гнітити народ. Про богів, під якими Котляревський змалював царів та велике панство, він просто каже:

Поступки ваші всі не божі:
Ви на сутяжників похожі
І раді мордувать людей.

Він ненавидить насильство і гудить війну, бо „за нею рани, смерть, увіччя“, а йому ж то „гидкий всякий бій“. Бувши сам паном, він став вище од панства і картає всяке панування та стоїть за простий люд. Для Котляревського

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча,

і він по-простому, колючим мужицьким словом висміває оту „на всі боки гнучу“ панську правду. Перша поема Котляревського була через те й першою у нас громадською сатирою нових часів, ви-

смійованням людських вад і громадських гріхів. А як Котляревський глибоко, дотепно й розумно зазірнув до тогочасного життя, то його сатира й досі подобається людям, хоча вже більш сотні років минуло, як її написано.

Драматичні Іншим виступає Котляревський у своїх твори Кот- драматичних творах у „Наталці-Полтав- ляревського. ці“ та „Москалі-Чарівнику“. Тут він не висміює вже людських вад, а просто малює народ- не життя, яким було воно за його часів. Але й тут він ставить поруч, ніби зводить сам-на-сам мужицьку й панську правди і перевагу оддає першій. У „Наталці-Полтавці“ пан Возний, або в „Москалі-Чарівнику“ Финтик пробують примавати- ся до життя простих людей, шукаючи собі втіхи; але не за них тягне руку Котляревський, а за Наталку, за Тетяну, за близьких їм людей. Своім добрим розумом і чесністю прості люде розбивають панські хитрощі й виводять на добре усякі напас- ти, що од панів на них сиплються. Мужицька правда, щира й нелукава, і тут перемагає лукав- ство та себелюбність панську. Як в „Енеїді“ Кот- ляревський змалював живих людей нашого віку й нашого народу в троянській та латинській одежі, так у своїх драматичних творах ті самі живі люде виступають у власній вже одежі. Котляревський свідомо ставиться до народу. Своїми творами він промовляє, що з мужиків такі само люде, як і в панства, і таке само вони мають право на добре життя і на своє власне щастя. Під сірою свитою щире людське серце б'ється, а під сільською стрі- хою живе справжня правда—ось що показав своїми творами Котляревський.

Заслуги Кот- В цьому от і лежить вага творчості ляревського. Котляревського. В той час, коли кріпака й за людину не мали, коли пани дивились звисо- ка, з горда на простих людей і „ставили їх за

скотів“, гребуючи навіть та глузуючи з мови їхньої — наш письменник свої твори пише тією „мужицькою“ мовою і показує, що нею всі людські думки і всі людські почування можна висловити. Не на глум бєро він потріпуваного мужика, не на сміх, а на те, щоб поставити його за зразок правди і чесности. Котляревський немов розчинив широко двері до ларода й показав його у всій красі, але разом і у всій отій темноті й бідности, що заїдали наших людей і ходу їм не давали. Котляревський перший у нас виступив прилюдно з добрим словом про народ і його ж мовою, і це показало освіченим людям, що нема їм чого перед народом гордувати, що треба з своєю наукою, з письменством, з словом правди йти до народу, треба допомогти йому так жити, як людям належить. І тією стежкою до народу пішло за Котляревським багато людей, і все наше нове письменство од його бере свій початок. Тим-то й звуть Котляревського *батьком* українського письменства і зватимуть так, поки житиме наше письменство, поки наша мова лунатиме.

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Покп совце з неба сяє,
Тебе не забудуть,—

писав на вічну пам'ять Котляревському Шевченко. І писав він правду. Бо Котляревський ніби в тяжкої дрімоти збудив наш народ і проказав йому, кудю йти, щоб вийти з злиднів та занепаду. Повели його тим шляхом інші письменники, наслідники Котляревського.

Вероття до народу. Як згадано вже, з кінця ХVІІІ-го, а особливо на початку ХІХ-го віку, коли на Україні заспівав Котляревський, по всьому світу вже прокинулось зацікавлення до народу. Розумні люде перестали вже думати, що тільки до життя можновладного панства варто додивлятись, а на-

род—то так собі гній для панських вигадок. Навпаки побачили, що справді світ руками трудящих людей держиться, і через те совісні й розумні люде починають життя народне пізнавати, починають дбати, щоб народові стало краще жити, щоб до його доходила наука. По всій Слов'янщині освічені люде обертаються до простого народу і, щоб його спізнати й дати йому освіту, починають писати народніми мовами. Так було у великоросів, у поляків, у чехів, у болгар,—і не минули ті думки й нашу Україну. Тут, за почином і показом Котляревського, прокидається любов до рідного народу та до братніх слов'янських народів. Стало більшати і у нас шкіл (університет у Харькові, потім у Києві), намножилось справді освічених людей, стало більш виходити книжок про наш народ і про інші слов'янські народи. В тих книжках пишуть освічені люде про те, що треба любити свою батьківщину і рідний свій народ, треба знати його, за його дбати й йому допомагати; треба і всім слов'янським народам жити в добрій злагоді й разом боротися за своє спільне добро. Це все одбивалося й на нашому письменстві і у нас усе більше стає освічених людей, які вже пишуть по-українському.

П. Артемов-Першим по Котляревському таким письменником у нас був *Петро Артемовський-Гулак*. Він народився 16-го січня 1790-го року в м. Смілі на Київщині; як попович, учився Артемовський-Гулак у Київській академії, а потім дійшов високих наук і сам став за професора в Харківському університеті. Цілий вік свій він прожив у Харькові, де й помер р. 1865-го. Артемовський-Гулак писав дуже гарні вірші. Як і Котляревський, він бачив ту неправду, що діється селянству, кріпакам, і в байці „*Пан та собака*“ вивів безщасного Рябка, на якому всяку злість зганяє хазяїн: так робчили в кріпаках й пани, знущаючи з них

за всяку всячину. Це теж була сатира, висміювання життєвої кривди, що одних людей оддавала на повну волю другим. Кріпак, хоч би навіть і совістно справляв свою роботу, все одно залежав тільки од панської ласки, од примхи, як і той Рябко, якого одчухрали і за те, що гавкав, і за те, що не гавкав:

Чи гавкає Рябко, чи мовчки ніччю спить,
Все випадає таки Рябка притьмом побить.

І коли, на думку Артемовського-Гулака, „і над псом повинно жалість мати“, то тим більше такого жалю варті люди, і тим менше з них мають право виварювати воду инші люди.

„Пан та собака“ — це найкращий з творів Артемовського-Гулака. Писав він ще гарні ліричні поезії, як от „Рибалка“, перекладав на нашу мову псалми Давидові і переспівував давнього латинського поета-сатирика Горація. Артемовський-Гулак великий мав хист до поезії, сильно й дотепно складав він і ті сатиричні, і ліричні поезії. На жаль, писав Гулак не багато і за свій вік довгий написав усього яких десятків во два віршів, та й то з них на старости літ перейшов на старечу балаканину. З своїм хистом Артемовський-Гулак далеко більше міг би рідному письменству дати, ніж те, що лишив він по собі.

З наших письменників, що писали віршом, Котляревський та Артемовський-Гулак були найбільші на світанку нового українського письменства. Але опріч них було ще чимало инших, що воріли в нашому письменстві, коли вже почало в йому на світ благословитись. Так, *Кость Пузина* (1790—1850) дуже прихильно писав про селянство в своїй „Оді“. *Левко Боровиковський* (народ. 1811-го р., помер 1889-го) гарно перекладав і переспівував з чужих поетів (Жуковського, Пушкіна й Міцкевича) та написав цілу книгу „Байок і прибаюток“. Ще кращі байки чи, мовляв, тії приказки писав *Євген Гребінка* (1812—1848-го).

В його байках мов живі стають наші люди з усіма їх рисами (кращі приказки: „Ведмежий суд“, „Ячмінь“, „Сонце та хмара“, „Будяк та конопличка“, „Могилині родини“, „Грішник“, „Мірошник“, „Рибалка“, „Вовк і огонь“ то-що). Опріч байок, Гребінка написав ще кілька ліричних поезій, з яких одну—„Ні, мамо, не можна“ й досі співають, як пісню; переклав він ще Пушкінову „Полтаву“ й видав складений з чужих і своїх творів збірник „Ластівка“, а в йому дав дуже гарні зразки прозової мови. Сумними піснями вставився учений *Амвросій Метлинський* (народ. р. 1814-го, помер 1870-го), що підписувався під своїми творами прибраним ім'ям (псевдонімом) *Амвросій Могила*. Він оспівував нашу старовину, давню козацьку славу, степ широкий, сумні могили, що в полі з вітром говорили („Степ“, „Гетьман“, „Козача смерть“, „Смерть бандуриста“, „Зрадник“). У своїх піснях жалує Метлинський, що минулася тая старовина, та нарікає, що онуки забувають славні діла дідів своїх. Вірші та драми писав і другий славний учений, професор *Микола Костомаров* (народ. 1817-го, помер 1885-го р.), що підписувався—*Ієремія Галка*. В своїх поезіях Костомаров найбільше оспівує велику слов'янську сім'ю і вличе до всіх народів, щоб вони помирилися й жили братами („Слав'янам“, „На добраніч“ і ин.). В драмах своїх Костомаров воскрешає нашу старовину („Сава Чалий“, „Перосяславська ніч“), коли український народ боровся в Польщу за своє визволення. Костомаров по нашому писав тільки за-молоду, а потім усі свої прегарні історичні праці написав по-російському, як і деякі повісті, напр. „Черніговка“. Проте й російські писання Костомарова для нас велику мають вагу, бо розкривають перед нами події нашої історії і навчають нас, „хто ми, чії сини, яких батьків“. Гарні вірші писали тоді ще оці письменники: *Віктор Забіла* („Не щебечи, соловейку“) *Михайло Петренко* („Дивлюся на небо“), *Олександр Афанасьєв-Чужбинський* („Гарно твоя

кобза грає"), *Михайло Макаровський* („Наталя"), *Кореницький*, *Корсун*, *Степан* і *Петро Писаревські* та інші. Драми пробували писати: *Василь Гоголь*, („Простає"), *Кирило Тополя* („Чари") та *Яків Кухаренко* („Чорноморський побит").

Гр. Квітка-Основ'я-**ненко**. Котляревський і всі тут перелічені письменники писали здебільшого віршем, та ще жартовливо. То й почали були думати люде, що по нашому тільки й можна пи-

сати, що веселенькі вірші, а поважнішого нічого вдати не можна. Та знайшлися зараз же між нашими й такі письменники, що „таки й просто розмовою пишуть" — то-б-то почали звичайним складом — прозою, мовляв — розповідати про життя наших людей. Найпершим з-поміж них був *Григорій*

12. *Григорій Квітка-Осн*ов'яненко.
Квітка, що підписувався під своїми повістями прибраним ім'ям — *Грицько Основ'яненко*.

Квітка народився р. 1778-го в селі Основі (через те й прозвав себе опісля Основ'яненком) під Харьковом. Це був великий пан — служив він навіть за дворянського маршала, того, мовляв, предводителя — але не з тих панів, що дураються свого рідного й гребують простим народом та гордують. Він теж багато доброго навчивсь од Сковороди і в кожній людині бачив насамперед людину, а не пана там чи мужика. Квітці було досадно, що

з наших людей глузували й казали, що вони ні до чого не вдатні. „Є,—писав якимсь Квітка,—такі люде на світі, що в нас кепкують і говорять та й пишуть, буцім-то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне і ніжненьке, і розумне і полезне, і що, стало бути, по нашому опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати“. Ото щоб показати, як такі люде помиляються, й почав Квітка писати українською мовою свої повісті про життя наших простих людей. І тими повістями своїми й іншими добрими ділами Квітка так уславився, що був одним з найлерших у Харькові людей, усі його велько шанували й поважали, йшли до його по добре слово та пораду, як до рідного батька. Помер Квітка р. 1843-го, дуже збагативши своїми творами наше рідне письменство.

Коли починав Квітка писати, то ще по всьому світі письменники думали, що можна писати тільки про панство, про багатих та славних або вельможних людей, а що в житті простого народу нічого нема ні цікавого, ні високого. Квітка перший на всьому світі в своїх повістях описувати став простих людей, мужиків. як тоді казали — і показав, що й вони такі самі люде, як і всі, що мужик живе такими само почуттями, так само радіє й мучиться, як усі люде; що коли цікаво й гарно про мужицьке життя розкавати, то далеко вийде багатче це життя, ніж тих ляльок розмальованих, що там на горі пишаються. От напр. Квітина Маруся (повість „Маруся“) — звичайна собі сільська дівчина, її батьки — звичайні сільські вбогі люде. А скільки добра і краси знайшов письменник у цих звичайних людей, та й скільки добра того він бачив кругом себе серед простих кріпаків і як гарно розказав про них! Так само і в інших своїх повістях найбільш Квітка спиняється над життям хліборобів і розкриває перед нами душу людську під сіряками (повісті: „Добре робч.

добре й буде“, „Козирь-дівка“, „Сердешна Оксана“, „Перекотиполе“, „Салдацький патрет“). Квітка бачив, що в простоті багато є правди, що часто простий чоловік правдивіше живе, ніж ті, хто його обдирають та обдираючи, ще й зневажають та глузують. Квітка зблизька придивлявся до сільського життя, дуже добре його знав, розумів душу людську і через те показав нам справжніх великих людей у тих маленьких, сірих кріпаках. Великі вони були для Квітки тим, що жили по правді, нікого не кривдили, а тільки сами терпіли кривду. Шукаючи правди, знаходить її Квітка між селянами, а не між панством; йому любіша була сумирна простота, аніж бундючне панування. Для його всі люди рівні: на цім світі, каже він, усі „такі ж гості, як ти і усякий чоловік—чи царь, чи пан, чи архиерей, салдат чи личман“. Квітка всюди в своїх повістях навчає жити по правді, иноді незлобиво осміє яку-небудь людську ваду, як от того хвалька в „Салдацькому патреті“, або хабарників та здирців у „Козирь-дівці“, „Конотопській відьмі“ та в комедії „Шельменко“. Через те, що Квітка думав, ніби добрим та праведним чоловіком можна скрізь бути, він не добачав коріння лихих порядків, самого ладу, що кривді помагає. Так, він не осудив кріпацтва, а тільки лихих панів; не осудив чиновничого царства, а тільки лихих чиновників. Виходить, що в його повістях була правда, та не вся. Та й то вже велика заслуга нашого письменника, що він перший про простих людей, як про людей, заговорив і перший у повістях своїх українською мовою показав живих людей із народа. Тим-то й досі ще читають ті повісті наші люди і багато з них плачуть над скорботним життям Квітчиної Марусі, такої чистої серцем і такої нещасливої. Бо й сам Квітка до свого хисту додав ще жалощів од чистого люблячого серця й великою любов'ю до людини приоводив свої гарні оповідання про простих, але ве-

ликих правдою й терплячістю людей. Квітка належить до того напрямку, в письменстві, що зветься сентиментальним, то-б-то почування людські кладе на перше місце. І сила великого та щирого почування й досі оживляє ці давні повісті.

Україна в чужих письменствах. Коли українські письменники почали в своїх творах описувати наш народ, а вчені появили світові скарби української народної поезії, то на Україну почали задивлятися і чужі люди, яких доля до нас була закинула. На правому березі Дніпра було багато тоді освічених поляків або спольщених українців; на лівобічну Україну заходили освічені великороси, опріч зрусификованих українців. І тих і других захопила розкішна природа України, славне минуле нашого народу, поетичні постаті з життя, і вони почали і в своїх письменствах—у польському з одного боку і в російському з другого,—теж описувати Україну. У поляків повсталала ціла низка поетів, яка звалась українською школою і до якої належали *Гоцинський, Мальчевський, Богдан Залеський, Чайковський* і багато інших; деякі з них, як напр. *Тимко Падура*, навіть і писали українською мовою. В російському письменстві про Україну писали: *Пушкін* („Полтава“), *Рилєєв* („Дума“, „Войнаровський“) та наші земляки *М. Маркевич* і особливо *Микола Гоголь*, славний своїми оповіданнями з українського побуту. Проте чужі письменники, хоч і дуже талановиті, як Гоголь або Залеський, не знали до ладу нашого життя і часто вигадками надолужували; вони народ наш показували не таким, яким він був, а яким він їм здалека уявлявся. Вони ще не дійшли були тієї правди, що рідною мовою та у власному письменстві народа можна найкраще його описати, що тільки рідне письменство цілком одбиває все життя народа, показує його таким, яке воно справді єсть. Тим-то і в польській, і в російській поезії Україна

стає перед нами прикрашеною та підсоложеною, і тільки саме наше письменство справжньої тропи ухопило й одбило народьє життя в собі, мов у доброму дзеркалі. Українські спроби в чужих письменствах свідчать проте, як зацікавились люде Україною та українським народом. Воно всюду так було, що панство спершу на панських, мовляв, мовах про свій народ писало, а тоді вже верталось і до рідної мови. І зацікавлення Україною на початку нашого відродження в сусідніх письменствах показувало, що незабаром освічені українці вернуться до свого народу й широко розгорнуть ся вже рідне письменство.

Початок Національного письменства в Галичині. Трохи пізніше, ніж на Україні, але все ж таки в першій половині XIX-го віку, прокинулась до свідомого національного життя і Галичина. На захід сонця, межа з межею до наших Волині та Поділля, притикається сторона, що зветься *Галичина*. Живуть у тій стороні, хоч вона була під Австрією, наші ж таки люде, українці (вони себе звали тоді русинами); так само здебільшого жили вони з хліборобства, як і у нас, і так само тоді панщину робили на чужих панів. Одно слово, це наша сторона і один з нами народ її заселяє. Тільки що коли р. 1772-го сусіди поділили між собою давню Польщу, то Україна одішла до Росії, а Галичину забрав собі австрійський цісарь і під Австрією наші люде в Галичині жили аж до останнього часу. Перехопившись десь за границю, за річку Збруч, і не пізнаєш одразу, що вже в иншому царстві опинився: однакові стоять села і по сей і по той бік кордону і однакові й тут і там люде живуть.

В старовину Галичина жила одним життям з усією Україною й одним живилася письменством. Але як поділили ото разом з Польщею і нашу землю, то наші галицькі брати одбилися були трохи од нас. У нас давно вже Котляревський та

иші письменники почали по своєму писати, а письменні та освічені галичане все ще тільки по церковному писали й по церковному книжки друкували, а розмовляли більш по-польському. Та от з України зайшли українські книги і в Галичину і побачили й там розумніші люде, що нема в світі, як по своєму говорити і писати, що не повинно свого роду стидатися, а треба держатися рідного народу. Такі думки тоді почали вже по всій Слов'янщині брати гору,—отож і наші галицькі земляки їх не одкинули. Україна-мати нас родила,—так думали наші земляки,—сповивала і любила, рідних пісень над нами співала, рідною мовою говорити вчила,—то

Чому ж мова її не мила?

Чом стидатись її маєм?

Чом чужую полюбляєм?

І людина, що так запитувала, зробилась першим українським письменником у Галичині і збудила наших приспаних земляків до свідомого життя. Звався він—Маркіян Шашкевич.

Маркіян Шашкевич. *М. Шашкевич* народився р. 1811-го і дуже молодим помер—р. 1843-го. Але за недовгий свій вік зробив цей чоловік оте велике діло, про яке допіру сказано: збудив наших галицьких земляків до нового життя. Вчився Шашкевич у Львівській семінарії на священика,—вчився, як тоді звичайно в Галичині повелось було, по-польському. Але начитавшись слов'янських, а особливо наших українських книжок, побачив він, що тільки тоді буде з його добрий душпастирь, коли не цуратиметься рідного народу. Так і стала у його думка—писати для народу рідною мовою. З товаришами своїми, Іваном Вагилевичем та Головацьким Яковом, склав Шашкевич книжку—першу в Галичині—нашою мовою „Русалку Дністрову“ і надрукував її р. 1837-го. Од тієї „Русалки“ й почалось ото українське пись-

менство в Галичині. І хоч багато людей на наших юнаків скоса подивлялося, хоч начальство почало на їх уїдатись, а таки подобалась ця думка чеснішим людям і за Шашкевичем та його товаришами пішли й інші люде, як Устиянович, Могильницький, то-що. Було там, правда, спершу чимало освічених людей, які гордували своїм народом і все намагалися по-панському писати, по московському (ці люде звались — „москвофилі“), але як вони й сами не тямали чужої мови і ні для кого в Галичині було нею писати, бо народ її зовсім не розумів, то де далі москвофілів меншало, а ватомісць прибувало людей, що стояли за Україну й далі провадили Шашкевичеве діло. Галичина таким чином, особливо р. 1848-го, а потім починаючи з 60-х років, багато дала письменників і, як згодом побачимо, багато й Україні допомогла, коли наше письменство тут спіткала була лиха година: коли нам по своєму говорити й писати було заборонено.

Заслуга З попереднього ми бачимо, як прудко перших пись- йшло наперед наше письменство. Вже за менників. кілька десятків літ, як надруковано „Енеїду“, воно збагатилося на гарні твори, появило талановитих письменників і захопило всю українську землю — од Слобожанщини до Галичини, од Кубані до Карпат. Хоча український народ був тоді під кріпацьким ярмом, а українське панство його здебільшого цуралося, то польським то московським м'ясом пооброставши, але знайшлися й тоді вже на нашій Україні освічені люде, які розуміли, що тільки з рідним народом їм по дорозі, а через те треба на народ працювати, треба його просвітити, треба його мовою писати. Ці люде, перші наші письменники, зрозуміли і голосно проказали, що з нашого мужика така ж людина, як і з пана, що він має всі людські потреби й кращої вартій долі,

ніж яку має. Мужницьке мовою своєю, наше письменство було людяним, народолюбним, демократичним в самої своєї природи. Не можна було по українському писати, не любивши українського народу, не бажаючи йому добра, кращої долі не вичивши. Письменство нашою мовою—це не була тільки забавка та розвага гулящим людям, а воно одразу ж зробилось немов учителем на все добре: показувало, як не треба ставитись до народу; навчало, що не можна ним гордувати, а повинно бачити в йому таких само людей, як і вільні та освічені, як і всі інші народи на землі. Правда, наші письменники по-первах ще не могли глибоко пустити свого плуга в рідну землю, ще не добавляли всього лиха, серед якого живе народ, бо така далекоглядність тільки помалу та потроху може виробитись. Але й то вже велика їхня заслуга, що в кріпаків побачили вони людину, в забитому мужикові—брата, в його мові—людську мову, якою можна і варто й годиться всі людські думки висловляти. Оце було те добре зерно в нашому письменстві: посіяне в рідну землю воно прийнялось і вазеленіло вже в перших десятиліттях ХІХ-го віку. Незабаром те зерно дало вже й урожай добрий,—а надто тоді, коли вийшов на роботу найбільший письменник наш, великий поет і мученик за рідний край—Тарас Шевченко.

VI. Письменство під час розцвіту.

Тарас Шевченко. Шевченко великий для нас не тільки своїми чудовими творами, але й своєю особою, своїм життям і смертю, навіть своєю могилою. За життя він працював на рідний народ та його долею побивався; по смерті ж його слава

18. Тарас Шевченко.

могила не стояла німа й мовчазна, а промовляє й досі про те саме, чого навчав Шевченко за життя. Навчав же він—любви до рідного краю та народу, охоти жертвувати всім за-дя його й працю-

ваги на його добро та користь. Мати-природа і щасна доля послала нам Шевченка немов на те, щоб він усьому світові розказаў про наш народ та рідну Україну, і він справді зробив це своїм голосним та правдивим, вогневим словом натхненим.

Життя І. *Тарас Шевченко* на світ народився 25-го Шевченка. лютого 1814-го року в селі Моринцях Звенигородського повіту, на Київщині. Батько його, Григорій Шевченко, був із сусіднього села Керелівки; це був простий, неписьменний чоловік, кріпак пана Енгельгардта. Мати Шевченкова померла, як він зовсім ще був малий, і батько оженився був у-друге, та незабаром і собі пішов слідом за дружиною та й покинув малого сина круглим сиротою, лютій мачусі на поталу. Багато лиха зазнав змалечку хлопець-сирота: лайка, штурханці та прокльони рясно сипались на його голову. Був він змалку паступком, у дяка вивчився читати й писати, а як мав охоту ще й до малювання, то пробував і малярства вчитись. Та не було навруги доброго вчителя, який би вгадав його хист і допоміг йому розгорнутись. Хлопцем ще взято Шевченка до панського двору за козачка, і Тарас за своїм паном набачивсь світа: побував у Вільні, у Варшаві, а потім і занесла його лиха година чи щасна доля—аж до Петербургу. Тоді Шевченко вже добре знав малювати, і в Петербурзі пан оддав його на службу до одного майстра-маляра—простого собі, що посилав парубка підлоги та паркани розмальовувати. Але у Шевченка був великий хист і охота до вищого малювання і на одпочинку він змальовував собі людей і природу. Побачили якось його малювання земляки (Сошенко, Є. Гребінка) і догадалися, що з молодого парубка будуть люди—та й за допомогою російського поета Жуковського викупили його од пана. Це було 22 квітня 1838 року. Шевченкові мпнуло вже 24 роки, як діставсь він на волю.

Ставши вільним, Шевченко вступив враз до найвищої школи малювання, до академії художеств (мистецтва), і з великим запалом кинувся до науки. Але тепер, коли справдилася була його мрія, вже не саме малювання його кортіло. Тарас почав ще й вірші писати, та спершу нікому їх і не показував—соромився. Раз якось земляк один зайшов до його в хату та й побачив клаптик паперу, а на йому написано:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.

Насилу допитавсь у Шевченка земляк, що то за вірші; і дізнався, що їх ще багато є написано. Взяв земляк ті вірші, переглянув—і здивувався: так багато краси і сили було в них. Ото з тих віршів і вийшла р. 1840-го перша Шевченкова книжка—„Кобзарь“ і побачили на Україні з „Кобзаря“, яка велика сила завітала до рідного письменства.

Тим часом Шевченко довчився в академії (р. 1845-го) і постановив вернутись на Україну, щоб жити серед свого народу. В Києві застав він уже чималий гурт освічених людей, що не цурались свого роду, а ухвалили працювати на користь рідного краю. Ті люде—а були між їми Костомаров, Гулак та інші—заснували згодом таємне побратимство, щоб помагати визволенню народа з кріпацтва, освіті його, доброму ладу політичному серед його та братерству і дружній спілці між усіма слов'янськими народами. Це товариство прозвали вони Кирило-Мефодієвським братством—на згадку про великих учителів слов'янських. Нічого й казати, що й Шевченко, як дізнався про братство, то враз же пристав до його, та і його прийняли до себе братчики з дорогою душею: вже тоді всі знали Шевченка за найбільшого письменника на Україні, бо всі вже читали такі його твори, як „Катерина“, „Гайдамаки“ й інші, що в „Коб-

зарі“ були надруковані. Шевченко багато їздив тоді по Україні, малюючи і бачив, як гірко живється скрізь народові в панському ярмі,—і в своїх віршах виливав свій жаль пекучий на таку гірку долю рідного народу, на ті порядки лихі, що до такої долі призводять, і на тих, хто такі порядки позаводив—на царя та його чиновників („Кавказ“, „Сон“, „До живих і мертвих“, то-що). Вірші ті розходилися між людьми й ще більшу славу здобули Тарасові. Та й не саму славу, бо тим часом і лихо не спало. Один чоловік лихий довів, підслухавши, на братчиків, їх потрушено, знайдено Шевченкові оті вірші, і всіх, а між ними й Тараса, арештовано (4 квітня 1847-го року). Знов опинився Шевченко в неволі, ще в гіршій, бо вже був скуштував вільного життя і вибув у ній ще десять довгих, як вік, років. Заслано його було спершу на Урал, а потім ще далі, за Каспійське море, простим салдатом; йому заборонено писати й малювати; з його знущалися гірш, а-ніж з якого злодія чи розбишаки. Страшна була річ, ота салдачина в старовину: гірш од тюрми, гірш од каторги, і цю нову неволю на чужині повною мірою довелося спити Шевченкові. Та і в неволі не кидав він свого діла, нішком малював і писав вірші, ховаючись по бур'янах, мов Бога того виявлення дожидаючи.

Визволив Шевченка вже новий царь, Олександр II, р. 1857-го. Вернувсь тоді Шевченко до Петербургу, бо на Україні жити йому все ж було заборонено, і знов увязвся до праці на добро народне. Багато він малював і багато нових творів понаписував („Неофіти“, „Марія“ й ин.); але тяжко йому було жити на чужині, в холодному Петербурзі, і він усе рвався на Україну. Думка була—одружитися, оселитись десь над Дніпром і тихо віку доживати серед рідної природи, працюючи на користь свого народу. І вже коли ця думка ніби до доброго кінця доходила, доля ще раз насміялася з вели-

жого страданка: Шевченко почав занепадати на здоров'ї, недуга все тяжче йому допікала і 26-го лютого 1861-го року звела його в могилу. По смерті згадали земляки його давній заповіт, що, мовляв:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій —
Щоб лань широкополі
І Дніпро і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

А згадавши, перевезли тіло Шевченка на Україну й поховали під Каневом — на високій горі над Дніпром. Рідко хто на Україні не знає про ту високу могилу. Тисячі людей, що-року переїждять поуз неї Дніпром, побожно схиляючи голови; багато приїздить сюди навмисне, щоб уклонитись останкам великого поета й од його навчитися, як треба жити, людей і правду любити і за них стояти до загину.

Вага Шевченка, національна і світова. Як згадано вже, Шевченко самою особою своєю знаменує ту нову Україну, що народилася через його діяльність. Він був мужицький син, „плоть од плоти і кість од кісти“ рідного народу, вийшов з кріпацької маси, сам на собі зазнав усього страхіття од поневолення й знав його, як ніхто з українських письменників до того часу. Він показав, які таяться сили серед народу і як легко вони загивають через нелюдські обставини. Український народ немов вислав Шевченка з-межи себе, щоб він голозно, на весь світ, розповів про тяжку долю покріпачених людей та України й поставив руба питання про їх визволення. І все це зробив Шевченко. З великим хистом до письменства він поєднав своє велике серце та любов до рідного народу і справді огневим заговорив словом про всі неправди, які терпів народ. І вже в середині 40-х років Шевченко зробився осередком усього тодішнього україн-

нства, пророком визволення рідного краю з неволі як тіла, так і духа. Рідний народ він підніс на височинь самостійного життя і невинного розвитку й поставив тим Україну на-рівні з іншими сторонами всього світа. І хоча вороги ніби приборкали були Шевченка і завдали його в другу неволю, од першої гіршу, але вбити його діло вже не змогли, як не змогли й український народ подужати. З Шевченком він воскрес до нового життя і увійшов у сем'ю вільних народів, збагатив людськість на одного ще робітника.

Шевченко Велику лишив по собі спадщину Шевченка. Велику не так числом, як своєю поетичною цінною, що переходить усе написане доти по-українському і стоїть нарівні з найкращими творами світового письменства. Між Шевченковими творами бачимо і такі великі своєю людяністю побутові поеми, як „Катерина“ або „Наймичка“; і прегарні балади з чудовим змістом, як „Причинна“ або „Тополя“; і поеми історичні, як „Гамалія“, „Іван Підкова“, „Гайдамаки“, „Невольник“; і огнем переняті політичні твори, як „Сон“, „Кавказ“, „Чигирин“, „Холодний яр“, „Іван Гус“, „До живих і мертвих... послання“, „На вічну пам'ять Котляревському“, „До Основ'яненка“; і повні мудрости твори на споконвічні запитання людської душі, як „Марія“, „Неофіти“; і багато-багато дрібніших, у яких Шевченко розкриває свої думи і як людина і як українець, малює душу людську і природу, глибоким поглядом озирає минуле і проказує шляхи в будуччину. Меншу вартість мають Шевченкові прозові твори (повісті), з примусу написані на засланні російською мовою. Зате в поезії, в „Кобзарі“, Шевченко стає перед нами справжнім велетнем людського слова і світовим поетом, часто недосяжним глибиною думки своєї, силою виразу й принадною красою вірша.

Думки Шевченкові. Перші твори Шевченка повні ще того романтичного жалю за минулим, якого так багато було у Шевченкових попередників. Але Шевченко не тільки плаче за минулим: він тяжке сучасне бачить і проти його справляє всю силу свого слова. А ця сила слова чарівна й невимовно гарний, солодкий вірш надають його творам широкого розмаху і невимірної глибини. Шевченко знає, що вже стара воля „не вернеться“ і через те він шукає нової волі, — такої, щоб, її ніяка сила не могла подужати. Цю нову волю він знайшов у правді, що ніколи не вмирає, а живе вічно в сміливому слові.

Не вмирає правда наша,
Не вмирає воля,
І неситий не вора
На дві моря — цоля,
Не скує душі живої
І слова живого („Кавказ“).

Найдужчим одій новій колі ворогом було кріпацтво, яке гнітило наш народ, мільйони братів і сестер Шевченка, і з якого сам він немов чудом тільки був визволився. І ввесь свій гнів проти поневолення, усю силу свого слова і серця жар справляє Шевченко проти кріпацтва, проти панування однієї людини над другою. На селі, благословенному тому селі на Україні, поет бачив саме пекло:

Там неволя,
Робота тяжкая; ніколи
І помолитись не дають („Як би ви знали, паничі“)

І про кріпацькі порядки Шевченко мало не в кожному своєму вірші таку розповідає

Історію-правду, що перелякати
Саме пекло можна („Иржавець“).

Образ на образом розгортає поет тієї неправди, але не на те, щоб плакали над нею люди, а на те, щоб з нею боролась і її подужали. „Борітеся,—

кличе він,—поборете!“ І од вріпацької неволі переходить Шевченко до иншої неволі, до тих порядків, на яких усяка неволя держиться. Він повстає проти політичного ладу, проти царської неволі, що всіх людей закувала, що всякі права одібрала, що держиться темнотою, каторгою, насильством, що виносить на гору жменьку людей по спинах мільйонів рабів безправних. Він повстає проти всякого обману, проти всякої нещирости й неправди, а надто часто спинається він над тією неправдою, що над жінками діється („Катерина“, „Наймичка“, „Мати-покритка“ і ин.). Картаючи неправду, Шевченко немов виростає й сам робиться тим пророком, що запалює серця людські гнівом проти лиха та любов'ю до добра і братерства.

Неначе той Дніпро широкий
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим вогнем пекли
Холодві душі („Пророк“).

„Щоб слово пламенем взялось, щоб огненно заговорило“ — Шевченко цього найдужче бажав для своїх творів—і справдилось це: його слово натхненне справді таки „людям серце розтопило“ і стало світові за „новий леміш і чересло“ до старої роботи—отієї боротьби за оновлене, краще життя.

Любов до Джерелом цієї надлюдської сили у
Україні та Шевченка був його хист великий і ще
народа. більша любов до свого краю, до рідного
народу і до всіх нещасних, скривджених і понево-
лених—до тих, кого він звав „найменшим братом“. Цю свою любов велику Шевченко виявив не тільки словом, але й ділом і спокутував її муками десятилітньої неволі „в отій незамкнутій тюрмі“—в пустині безводній. Тяжко мучився поет на чужині і свою муку та тугу виливав у чудових віршах, якими вславив Україну. Поет думками

вітає на Україні, живе муками рідного краю,
тільки про його й думає, мріє тільки про те, щоб

Хоча серце замучене,
Поточене горем
Принести і положити
На Дніпрових горах („Сон“).

Усе своє лихо, всі образи, всі муки, які йому за-
подіяно—він ладен забути і простити; та не може
забути й простити лиха, що спадає на рідний край:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві і в огні
Її окрадену збудять—
Ох, не однаково мені („Мені однаково“).

Любіть Україну—заповідав Шевченко всім україн-
цям:

Любіть її... во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть („Чи ми ще зійдемося знову“).

Любов до України і любов до рідного народу—це
все одно для Шевченка; добро рідного краю він
бачить тільки в добрі народа, який тут живе. Це
„найменший брат“ для Шевченка і „на сторожі“
коло його Шевченко поставив рідне слово; увесь світ
для його тут, у народі. За-для „найменшого бра-
та“ він здійсмає бунт проти громадського ладу,
проти державних форм, проти блискучої старови-
ни, проти релігійних установ, проти самого Бога
навіть за те, що він ніби попускає на кривду й
знущання над народом. Тут Шевченко вже ні пе-
ред ким не поступиться і з дороги не зійде, тут
він і на крихту не подасться ні перед якою силою
на світі.

Любов до життя. І разом чи й можна зустріти серце
м'якше, як у цього непохитного бунтів-
ника, а душу чистішу, як у цього великого нена-
вистника і „обличителя людей неситих“. У його
було серце з криці проти неправди і з воску проти

всього доброго. Не дурно він любив так природу,
бо вона свідомо лиха не робить; не дурно для його

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим („Мати-покритка“), —

бо мати — це корінь і джерело всього життя, яке так
любить Шевченко, а дитина мала не відає ще
зла. Шевченко над усе шанує тихомірне життя з
його працею й турботами і, дивлячись на його,
він і сам промовить нишком:

Де ж те лихо,
Печалі ті, вороги? („І досі сниться“).

Він любить життя, він наказує, щоб людина жи-
ла повним, чистим і хорошим життям, він зовсім
не вишукує в йому лиха й озивається тихими сло-
вами на життєві принади. Багато краси і щастя
в житті знаходить поет:

Тяжко жить на світі, а хочеться жить.
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О, Воже мій милий, як весело жить!

(„Гайдамаки“).

Через те, що Шевченко так любить життя, він і
вірить у його. Вірить, що правда переможе на
землі, вона таки буде —

Повинна быть, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить („О люде-небо-
раки“).

Він вірить, що правда і добро злетять колись на
землю, межі люде

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люде на землі („І Архимед і Галилей“).

Просто люде, а не багаті і вбогі, не пани й му-
жики, — люде однакові й рівні, брати між собою.

Оце всесвітнє братерство накликавав Шевченко натхненням своїм словом, йому прочищав стежку, рівняв дорогу і через те став справжнім пророком і проповідником нового життя.

Чим славен Одимі славен став Шевченко на Україні,
Шевченко. що він на нову путь спровадив усе наше
письменство і великим словом своїм вивів нас,
сказати б так, у люде. Його поезії краса розкішна,
глибокий зміст її, високі почування й щиро-люд-
ські думки, любов до всього рідного і мова як
музика, оте слово, що „огненно заговорило“ й
справді „пламенем взялось“, і нарешті саме страж-
денне життя поета—усе це склалося на те, що
Шевченко оновив наше письменство й такої надав
йому сили, якої не було за його попередників.
Годі було проти сили його слова змагатися, усіх
воно чарувало і привертало до України, до її на-
роду, до її письменства. Народолюбні думки Шев-
ченко прищепив йому повною вже мірою й пока-
зав, що не мертвий то народ, який може таких
поетів з-між себе висилати. Шевченко перший з
надзвичайною силою поставив перед земляками
питання—„хто ми, чиї сини, яких батьків, ким,
за що закуті?“ і сам же й одповів на ці питання
усією поезією своєю. На Україні побачили, що з
нас великий, справжній народ, кращої вартий до-
лі, ніж бути тільки гноєм для інших народів: що
він повинен господарем стати на своїй землі. Шев-
ченко ніби воскресив нашу Україну і в наших
власних очах, і перед усям світом. З Шевченком
наш народ немов вийшов з свого тісного закутка,
з невідомости, і став на повен віріст перед усім
світом. І світ побачив, що багато доброго може
дати Україна і що з од неї є чого навчитися. Не
диво, що поезії Шевченка зараз же почали пере-
кладати чужі люде на свої мови і з них учитися
краси, добра і правди. Шевченкові твори вже пе-
рекладено на всі слов'янські мови, а також і на

німецьку, французську, англійську та інші і тепер по всьому світі читають Шевченкові думки і він справді усьому світові світить. А ставши славним сам, він і рідний край свій перед світом уславив.

Нова робота Слідом за Шевченком і поруч його і нове лихо- виступають у письменстві і дехто з його ліття. товаришів, і нові, молодші, письменники.

Велике сталося було на Україні лихо, коли арештовано в Києві братчиків з Кирило-Мефодієвського братства та всіх засуджено й по далеких сторонах позасилано: тоді вже нікому стало й писати по-українському. До того ж царське правительство заборонило було разом усі твори Шевченка, Костомарова та Куліша—найбільших наших письменників того часу,—а інші так були наполохані пригодою з ними, що і сами замовкли. І от цілих десять літ по 1847-ім році по українському мало що й друкують. І вже аж тоді, як помер старий царь Миколай І-ий, а настав молодий та як побито дуже Росію під Севастополем, то стало трохи легше людям у Росії дихати. Побачили всі, що старі недобрі порядки до добра не доведуть, що кріпацький лад і сам гние і все кругом його й од його загниває, що на неволі не можна силу будувати. Заходились тоді дбати, щоб панщину скасувати й визволити кріпаків з неволі, почали про це сміливіше говорити й писати, письменство в Росії підіймає свій голос і ширить нові вільнолюбиві думки поміж громадянством. Свінуло й нашому письменству. В Петербурзі зібралися, опріч Шевченка, ще Куліш та Костомаров; починає і нових письменників прибувати, як от напр. Марко Вовчок. Починають книг нових чимало випускати, а між ними і перший журнал-місячник „Основа“ (з р. 1861-го). На Україні тим часом прислухалися люде до того, що говорилось і писалось у Петербурзі, та й собі гуртуються в громади, дбають про визволення кріпаків, про освіту для народа, про

книжки, в яких би він міг учитись і свого права дізнаватись. У Полтаві, в Києві й по інших містах на Україні прихильні до народу люди заводять недільні школи, тоб-то такі, що в їх учено святами дорослих людей; вчать у тих школах українською мовою, бо трудящі люди й по містах були все українці і російською мовою їм важко було вчитись. Стали думати про те, щоб і всеньку науку по всіх школах на Україні українською мовою провадити. З України наші книжки—твори Шевченка, Куліша Марка Вовчка, „Основа“ й інші—пішли й за кордон, до Галичини, і там теж наставляють наших людей на роботу для рідного народу. Молодші люди в Галичині пригадують собі добрий приклад свого Шашкевича і знов обертаються до народу, про його добро дбають і починають рідною мовою для його писати. Одно слово, письменство наше скрізь ніби виходило вже на широку дорогу, щоб повести і народ український до волі і щастя та до кращого життя.

Та ворог не спав. Багато знайшлося в Росії таких людей, що їм сіллю в очі було воскресення українського народу. Ті бо люди хотіли, щоб на світі був тільки один народ—руський: той, що на Московщині живе,—а щоб усі інші теж на руських поперероблювались, свої мови позабували й тільки по-московському говорили. Ото й підняли ті люди крик проти українського письменства, проти української школи, проти всього нашого. Вони бо думали, що коли наші люди по своєму читатимуть і по своєму по школах учитимуться, то вже не схотять на руських перевертатись і свою мову занехаяти. І почали ті люди казати, що українці спершу по своєму читатимуть, а потім і зовсім од Росії одірвуться й своє збудують царство, а через те—заборонити треба геть усі українські книги й школи. Послухалось цих лихих порадників правительство та року 1863-го й заборонило наше письменство. Міністр Валуєв

наказав, щоб начальство над друкарством, цензура тая, не пускало в світ українських книг, а надто тих, що призначені до науки; а шкіль так само вигнано нашу мову з накорінком. Навіть святе письмо, євангелію українською мовою заборонено було друкувати. І знов на якийсь час замовило українське письменство, перестала виходити „Основа“, а хто з українців хотів щось по-українському друкувати, той мусів за кордон посилати, до Галичини. Але як було тоді це ще за новину, то таких не багато поки що знаходилось.

Письменство А проте, поки ще опітзала письменство наше лиха година, поки трохи було вільніше, чимало з'явилось по-українському нового. Пишуть, як згадано, і старі письменники, і виходять на ниву письменства нові. Всі вони гуртуються коло „Основи“, що два без малого роки вела перед у нашому письменстві. І хоча Шевченко помер на самому початку „Основи“, але його великий дух вітає над нею і його товариші провадять далі його спасенне діло.

Панько Першим і найвизначнішим змежи них був **Куліш**. *Панько (Пантелеймон) Куліш*. Народився Куліш р. 1819-го у м. Вороніжі на Черніговщині, був син козака і мало не самотужки, самим великим хистом своїм та працьовитістю, здобув високу освіту, так що мав навіть стати за професора в університеті. Але нещасливий рік 1847-й побив і його, а його надії розвіяв. Куліша арештовано і в молодожу дружиною Олександрою (вона теж згодом почала писати, в „Основі“, підписуючись прибра-ним ім'ям—*Ганна Барвінок*) . заслано до Тули. Років в п'ять пробідували Куліші в Тулі, а потім їм дозволено перебратись до Петербургу. Надзви-чайно працьовитий та гарячий і до роботи беркий, Куліш заводить власну друкарню і невсипуче працює коло письменства. Він видав тоді в двох

книгах „Записки о Южной Руси“ (р. 1856 — 1857-го), збірку пісень, казок та переказів народніх, свій роман „Чорну Раду“, „Граматку“, „Народні оповідання“

Марка Вовчка (1857), збірник „Хату“ й инше, а як почалась „Основа“, то дуже багато у ній писав: у кожній книжці знайдемо щось із його творів. Тяжко вразили Куліша нові заборони на початку 60-х років, він одстав був од письменства й поїхав служити у Польщу, а згодом одмінив свої думки: почав наріка-

14. Панько Куліш.

ти на козацтво, лаяти Шевченка, ровійшовся з земляками й казав, що а України пуття не буде, як не було в минулому. Отав він потім хитався думками цілий вік, а жив дуже довго: помер 2 лютого р. 1897-го. Але в одному Куліш раз-у-раз був однаковий—в своїй любови до рідного письменства. Навіть проклинаючи Україну та її найкращих синів і весь народ, Куліш проте ніколи не кидав письменства і збагатив його і науковими працями, і поезіями, і оповіданнями, і перекладами з чужих мов. Вже в старості-літах він працював коло перекладу на нашу мову всього св. писма та творів великого англійського письменника Шекспіра, і ці переклади видано вже аж по його смерті.

Заслуги Не вважаючи на крехку свою вдачу та **Кулішова** на вгадані хитання, Куліш великі має заслуги в нашому письменстві. Він бо перший по-

чав писати нашою мовою наукові твори („Хмельницщина“ й инше); в своїх розвідках про письменство він також один з перших поклав основи української критики (про Гоголя, про Котляревського, про Шевченка та ин.). Він дав нашому письменству і перший роман („Чорна Рада“) та багато гарних оповіданнів („Орися“, „Дівоче серце“, „Гордовита пара“ та ин.). Та й між Кулішевими поезіями чимало знайдеться таких, що промовляють до серця, як отой напр. „Заспів“ до його „Досвітк“, що, мовляв:

Ой ударю ж зразу
У струни живії:
Прокиньтесь, вставайте,
Старії й малії.

І поки „віщуванням новим“ билось у Куліша серце, поти він був справді привідцею в нашому письменстві, стояв за Україну та за народ, кликав його до світла науки, до правди, сумував, що „густий морок окриває пахарські хати“, нагадував, що „пора поскидати невольникам пута“ й забути братів „мужиками звати“. Та й потім, помиляючись, не зрадив Куліш рідного народа і, скільки снаги було, працював на його. Куліш великою своєю працею свої помилки сповутував і не забуде Україна „свого бідолашного сина“, що невсипуще служив матері своїм пером—навіть у помилках.

Марко Другим великим письменником того ча-
Вовчок. су був *Марко Вовчок*—цим ім'ям підписувала свої твори *Марія Марковичка*, дружина одного з братчиків кирило-мефодієвських, Опанаса Марковича. З роду Марковичка була не українка, народилася в Орловщині р. 1834-го й нашої мови навчилася вже тоді, як одружилася з Опанасом та переїхала з ним на Україну жити. Тим-то спершу навіть не діймали люде віри, що то вона писала ті свої прехороші „Оповідання“, а казали, що або писав їх чоловік її та тільки на неї пере-

дав, або ж вони вдвох писали. Правда, тепер нестеменно вже виявилось, що писала таки Марія, бо й розлучившись з Опанасом, вона не кидала

українського письменства, хоч і друкувала по нашому дуже мало. Може це сталося тому, що вона довго перебувала на чужині (в Парижі, а потім у Московщині) й одбилась од наших людей; може тому, що серед тодішнього лихоліття та заборон тільки завзятіші люди не хилили голови своєї. Чи саяк чи так, а цілі десятиліття з 60-х років з ім'ям Марка Вовчка нічого не

15. Марко Вовчок.

появлялося в нашому письменстві, і аж перед смертю згадала Марковичка про те, що з неї українська письменниця. Померла вона р. 1907-го, і деякі її твори вийшли вперше аж по її смерті.

Твори Марка Вовчка. Марко Вовчок найбільшу славу здобула собі своїми першими „Народними оповіданнями“ з кріпацького життя. Як їх написано, був саме тоді час, коли лагодилися панщину касувати й кріпаків визволяти. І Марко Вовчок у своїх творах показує, як нівечить людей кріпацька неволя, скільки доброго забиває вона і скільки лиха розпалює та засіває („Інститутка“, „Ледащиця“, „Отець Андрій“, „Козачка“ і інші). Показує вона, як ждуть та як сподіваються тієї волі люди („Викуп“), бо ж „воли в ярмі та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!“ Описує Марко

Вовчок і всяке инше сільське бідування: найми („Сестра“), некрутчину („Два сини“); описує й те, як з лиха та бідування може вродитися або туга й розпач („Від себе не втечеш“), або завзяття велике проти неправди („Кармелюк“). Про все це розказувала Марковичка надзвичайно гарно: ані словечка зайвого у неї не знайдеш—просто, чуло, хороше: неначе б ті самі люди, що про них оповідається, самі про себе розказували. „Народні Оповідання“ Марка Вовчка на довго стали зразком у нашому розповідному письменстві й пізніші письменники наші на їх учились писати; а що вже до мови, то ніхто потім не перевершив Марка Вовчка і ця письменниця навіки буде найкращим майстром нашої прозової мови, як із Шевченка найкращий учитель віршової.

Повістя! На ниву письменства вийшло тоді й 60-х років багато інших талановитих письменників. **Олекса Стороженко** (народ. р. 1805, помер р. 1874) писав дуже гарні оповідання, здебільшого про всяку сміховину („Голка“, „Закоханий чорт“, „Вуса“, „Матусине благословення“, то-що). Широко задумано у його, тільки на жаль не скінчено, історичну поему „Марко Проклятий“. Найбільш своїми історичними повістями й оповіданнями вславився і **Данило Мордовець** (народ. р. 1830, помер р. 1905), хоча величезну більшість їх написав російською мовою (по-українському маємо: „Дві долі“, „Палій“, „Келих Карла XI-го“ і ин.). Не згірш виходили у його й побутові оповідання, як „Дзвонарь“, „Старці“, „Салдатка“, то-що. **Анатоль Свидницький** (народ. 1834 р., помер 1871) найбільшої слави зажив собі прегарною повістю „Люборацькі“, в якій списав життя подільського духовенства в першій половині XIX-го віку. Жіноче бідування яскраво змалювала в своїх оповіданнях **Олександра Кулішиха** (**Ганна Барвінок**, народ. 1828 р., померла 1911). Багато дуже прислужився нашому письменству **Олександр**

Кониський (народ. 1836 р., помер 1900), що лишив по собі і поезії, й повісти та оповідання, й наукові та публіцистичні твори. Найкраще виходили у Кониського ті оповідання з селянського побуту, в яких він показує наше село по скасуванню панщини („Коварський ланок“, „Наймичка“, „В день святої волі“, „Протестант“, „Хоча б була постати дожала“ і ин.). З наукових творів Кониського надто треба згадати життєпис Шевченка, найбільший і найдокладніший з усіх, що оповідають про нашого Кобзаря.

Поети 60-х років. Було того ж таки часу чимало і визначних поетів. **Яків Щоголів** (народ. р. 1824-го, помер р. 1898-го) лишив по собі дві збірки поезій „Ворскло“ і „Слобожанщина“; знайдемо в них і тужливі спогади про минуле („Опізнівся“, „Безвідні“, „Хортиця“, „Неволя“), і картинки з сучасного життя („Косарі“, „Вечір“, „Черевички“, „У полі“, „Ткач“, „Шинок“ і инші). Більш відомий був за життя **Леонид Глібов** (народ. р. 1827-го, помер 1893-го) найпаче своїми прегарними байками, що здобули йому славу найкращого українського байкаря. І люде, й звірі в байках Глібова виступають мов живі і кожне з своєю вдачею, з своїми прикметами, з своїми прирожденними рисами: вовк—злістно-понурий хижак, горобчик—легкодухий жевчик і т. и. Кращі між байками Глібова: „Вовк та ягня“, „Вовк та мишеня“, „Хмара“, „Горлиця і Горобець“, „Орачі і Муха“, „Лисиця і Ховрах“, тощо. Глібов писав і гарні ліричні поезії, як от „У степу“, „Вечір“, а одну його поезію „Журба“ („Стоїть гора високая“) співають скрізь по Україні, як народню пісню. Багато перейшло до народу й пісень **Степана Руданського** (народ. р. 1830-го, помер 1873-го) як от: „Щоб співати колір чорний“, „Повій, вітре, на Вкраїну“ й инші. Руданський—це один з найбільших наших по Шевченкові поетів, і тільки лихий талан не дав йому ровгор-

нутися на всю свою широчінь. Чудово списав він гірку долю селянина („П'яниця“); бадьорим голо-
сом промовляє своїми „Биками“, правдиво-людську
подає науку в своїй „Науці“. „Ти усе спізнай“,—
промовляє його устами батько до сина:

Тоді з світом ти порівняєшся,
В добрі-розумі закупаєшся;
В добрі-розумі закупаєшся,
З полем батьківським привітаєшся.

Дуже багато лишилось після Руданського „Співомовок“—віршованих оповіданнів про всяку сміховину, як от: „Чи голосна церква“, „Чумак з мазницею“, то-що; легенькі й дотепно зложені, ці „Співомовки“ дуже подобаються читачам. Окрім того, Руданський написав ще в'язку історичних поем („Мазепа“, „Іван Скоропада“, „Павло Полуботок“ і ин.) та переклав по нашому з давнього грецького співця Гомера „Іліяду“ й „Війну жаб з мишами“, а з Пушкіна „Віщий Олег“.

На закордонній Україні теж в'явивсь тоді перший великої міри письменник, що про його слава пішла незабаром по всій Україні,—це *Осип Федькович* (народ. р. 1834-го, помер 1888-го). Родом з Зеленої Буковини, з високим гір Карпатських, Федькович у своїх оповіданнях (найкращі з них: „Три як рідні брати“, „Побратим“, „Сафат Зінич“, то-що) перший повідав світові про життя наших горян-гуцулів, а в своїх вояцьких піснях вплив усю тугу людини за рідним краєм на чужині та оспівав пригоди вояцького життя („Дезертир“, „Рекрут“, „Святий вечір“, „В арешті“, „Товариші“ й ин.).

Були тоді й інші письменники, що менший лишили по собі слід,—як от: Кузьменко Петро, Кулик Василь, Матвій Симонов (Номис), Володимир Александров, Василь Мова, а з закордонних—Володимир Шашкевич, Климкович, Згарський, Воробкевич Сидір та інших чимало.

Отже хоч і недовго у наше віконце світило, мовляв Куліш, ясне сонце, хоч і короткий був

отой промінь волі, а таки загрів він нашу землю й възкликав з неї щирих та користних працьовників на добро рідному краю. Слідом за Шевченком вийшли наші письменники на тяжку роботу народньої освіти й національного відродження і чимало встигли зробити за якихсь п'ять років, коли була хоч сяка-така воля писати по-українському. І коли знов мороз-недосвіт укрався в садок нашого письменства, то не подужав уже він усі парости побити. Вони перебули цю нову пригоду й незабаром зазеленіли й пустили од себе ще й свіжі парости, нових виховали письменників, які в одному гурті з попередниками широко ровгорнули межі рідного письменства. 60-ті роки тим у нас одмітні, що одразу дали гурт таких талановитих письменників, які високо знесли наше рідне слово, і тільки недоуми могли ще по них питати—чи можна ж і чи треба писати по-українському?

VII. 3 часів лихоліття.

Зріст З заборони 1863 року починається у нас **українство**, на Україні суще лихоліття: заборони сиплються мов з рукава. Але ні ця, ні пізніші витівки не вбили нашого письменства; вони тільки спинили його були на деякий час, та й то не на довго, та й то на самій тутешній, Надніпрянській, Україні. Коли побачили наші письменники таку неправду од правительства, то вони (Куліш, Кониський і ин.) зараз же почали свої твори слати за кордон, до Галичини, де порядки були инші й нашого письменства не забороняли. А тим часом і тут, на Україні, своя йшла робота. Вже до того, як знаємо, було у нас багато письменників, що писали вірші, оповідання й инші твори красного письменства. Та письменство самими такими творами жити, живитися й пишати не може, треба до них докласти ще й науки про письменство та про життя, а ця наука подається в *критиці* й *публіцистиці*, а засновується на творах письменства й народньої словесности. Твори письменства були вже надруковані, а з народньої словесности теж чимало було записано і верталось до народу через книжку, але ще більше жило серед народу, невідоме до часу письменним людям. Ото заходились наші вчені записувати, дізнавати та друкувати ті твори, виучувати історію й теперішнє життя та звичаї і мову нашого народу. В Києві збирається гурт українських учених, як Чубинський, Антонович, Драгоманов, Житець-

кий, Михальчук, Русов; одні з них записують з уст народу твори народньої словесности, другі працюють коло нашої історії, ще інші нашу мову розробляють. На початку 70-х років у Києві з учених українців складається ціле вже товариство („Юго-Западный Отдѣлъ Географическаго Общества“), яке мало всім тим клопотатися. Коло цих заходів і разом з ними знаходить собі притулок і розробка української пісні та музики (Микола Лисенко), відроджується театр (Старицький, Кропивницький, Тобілевичі), письменство потроху пробиває ґригу заборон і таки виходить на поверх (Левицький, Мирний). Що можна було робити тут, наші письменники робили, а чого не можна—з тим удавались до Галичини, а там же з половини 70-років з'являються й свої великі письменники, як Франко. Потроху, помалу працею всіх цих людей письменство наше, за допомогою вже науки, почало в більшу вбиватись силу і вже старі заборони од його одскакують, не зробивши тієї шкоди, що на неї важили вороги нашого воскресення.

Вороги! Та ворог, сказано, і цим разом не спав.
заходи. У Києві знайшлося чимало людей, що їм не до мислі була тая праця. Вони боялись, що Україна заживе власним своїм життям і перестане постачати на сусідське письменство таких талановитих людей, як Гоголь. Вони думали, що з власним письменством Україна схоче і власне царство збудувати, одділявшись од Росії, хоча українські письменники про те й не думали тоді зовсім. І почали вони про це в своїх газетах писати та й до Петербургу доноси слати на українців. А там знов передякались такого страхіття і царь Олександр II р 1876-го видав наказа, а в йому й заборонив усе українське письменство, опріч красного, заборонив театр, заборонив український правопис, заборонив навіть пісні друкувати і прилюдно співати. Гурток українських учених розігнано з Київa, а по селах

урядники навіть челядь почали розганяти з улиці та вечерниць і виводити усяково українсьву пісню й мову.

Тісні роки. Тяжкі по 1876 році часи настали, — такі тісні, яких може ще й не було на Україні. По-первах нічого вже по-українському не можна було друкувати і єдиним притулком для нашого письменства стала знов Галичина. І от коли тут наш народ гинув од темноти, наші письменники мусіли тільки за кордоном свої твори друкувати, а тут мовчати, бо й закордонних же книг до нас не пускало начальство. Зрідка тільки, дуже зрідка пускала цензура якусь українську книжку, та й то щό гіршеньке, все ж краще загибало в цензурі. Цим правительство ніби хотіло показати, що нічого путнього не можна по-українському написати, а все українське письменство й доброго слова не варто. І багато людей у Росії, які не знали, чому українською мовою нема гарних книжок, справді почали були думати, що їх і не може бути, що письменство тільки по-російському добре виходить. Почали тоді ще дужче освічені люде з-поміж себе перевертнів плодити, од народу одбиватись і зовсім нашу мову в мужицьку попили.

Та не всі такі були. Знайшлись, як писав тоді Старицький, „і куті в криці груди, з яких біда кресала лиш вогонь“. Вони не зневірились і стали на боротьбу за рідний народ та його письменство. Тяжка то була боротьба і невеличкий спершу гурт став до неї. Але потроху людей більшало, помалу виймали вони цеглину з цеглиною в мурі заборон і продовжували віконечко до ясно-го світла волі. Цензура хоч як лютувала — не могла впоратись, не здужала дати собі раду, поліція не встигала вилловлювати незадоволення, бо воно ж росло в головах. Та й з-за кордону потай привозили і вільні думки і безцензурні книги, що виводили на світ оту неправду, яку, людям рота

затуливши, коїло правительство. Тридцять років, аж до 1905 року, тяглась оця тяжка боротьба і кінець-кінцем таки перемогло наше письменство і звалило міцний отой мур заборон. І хоч ва ці страшні тридцять років багато сил марно пішло, багато зневірених людей упало, багато й врадило, але письменство наше не тільки не пропало, а ровгорнулось широко і почало всі потреби рідного народу задовольняти. Це тому, що письменства ніякими заходами не вбити, як не спинити дня, що настав.

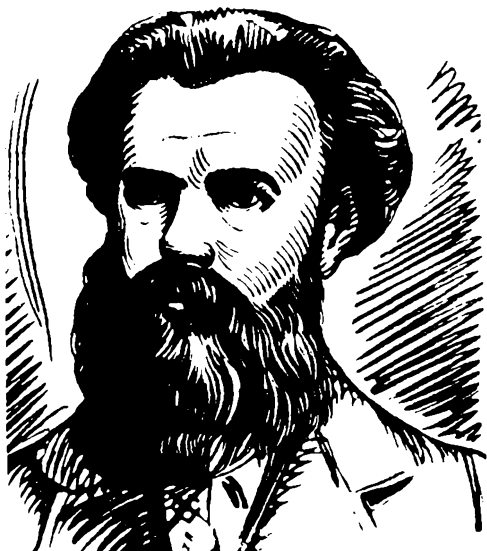
Не вмірає правда наша,
Не вмірає воля
І неситий не вноре
На дні моря—поля,—

так писав ще Шевченко. А правда та воля найбільш виявляються ж у письменстві, найпевніший у йому притулок мають, і через те коли хто йде проти письменства, то він так само безсилий, як і той неситий, що хотів би дно морське опанувати. Доля українського письменства найкраще це показала. Скільки вгущалися в його, скільки забороняли, а таки встояло воно, та й не тільки встояло, а широкою смугою ровгорнулось, виросло й зміцніло, як із того зерна малого могутнє дерево.

М. Драго- Коли почались ото вгадані утиски на **манов,** його наше письменство, то стала потреба в **життя.** тавій людині, щоб голосним та правдивим словом і сміливим голосом на ввесь світ повідала про всі кривди, над нашим народом починені, його минуле прояснила і вказала шляхи на майбутність, користуючись і в науки і в письменства, що були до його. За таку людину став нам *Михайло Драгоманов*, що здужав своїм широким розумом охопити наше минуле й прийдешне і дати на довгі часи пскав і письменству нашому й життю, як воно укладається в думках освіченої громади.

Народився Драгоманов р. 1841-го і був сином невеличкого пана з гадяцького повіту на Полтавщині. Рід це був здавна розумний та вільнолюбний, і вже дитиною Михайло багато чував про те, які треба людям порядки давати, щоб кривду на світі зменшити. Дитиною вже він читав і деякі

українські твори, як от „Наталку-Полтавку“ Котляревського та заборонені поеції Шевченка, що ходили по людях писаними. За часів студентства в Києві був Драгоманов на похороні Шевченка і сам над його труною проказав одну з найкращих промов. Студентом і потім він учив по недільних школах і писав по газетах, що народ український треба вчити рідною мовою; працював коло науки історії й допомагав згаданому вже гу-

16. М. Драгоманов.

рткові вчених у Києві розробляти твори народньої словесности. За велику вченість Драгоманова обрано на професора в київському університеті, та він пильнував не тільки своєї науки, але любив і в житті перед вести й простати правдиві думки. Бувавши за кордоном, Драгоманов дуже зацікавився нашими земляками в Галичині і багато положив праці на їх правдиву освіту, справедливо гадаючи, що зроблене для української справи у вільнішій стороні стане в пригоді й цілій Україні. Незабаром

це на йому самому виправдилось. Коли р. 1876-го заборонено з царського наказу українське письменство, то й Драгоманову введено було виїхати з Києва, бо на Україні робота його рідний край розбуркувала, а цього правительством найбільш боялося. Побачив тоді Драгоманов, що в Росії не можна по правді жити й правду писати, та й виїхав за кордон, щоб звідти, вже не криючись, говорити всю правду про наші порядки лихі.

За кордоном Драгоманов оселився був спершу в швейцарському місті Женеві, валожив там друкарню й почав друкувати книжки, а в них наші порядки судити та проказувати, як і чим їх можна позбутись. Так, видавав він „Громаду“, писав багато про Україну чужими мовами, поясняв, як ставляться до нас сусіди („Историческая Польша и великорусская демократія“) та як вільні порядки в Росії завести („Вільна спілка“ і ин.). Разом працював Драгоманов і над нашою наукою, видавши напр. з своїми поясненнями українські пісні про громадські справи. Так прожив у Женеві Драгоманов аж до р. 1889-го, а тоді болгари запрохали його до своєї найвищої школи в Софії за професора. І в Софії Драгоманов теж не видав українських справ, допоміг заснувати в Галичині радикальну (селянську) партію і багато писав у галицьких журналах, що видавали його ученики, Франко та Павлик. Помер Драгоманов р. 1895-го у Софії і там же таки, на чужині, його й поховано, бо невільницька наша сторона не могла тоді прийняти до себе навіть мертвого тіла такої вільнолюбної людини.

Думки Драгоманов вивчився і до розуму дій- Драгоманова. шов та виховався на думках Шевченка й Кирило-Мефодієвського братства, з одного боку, та новітнього вільнолюбного російського письменства й європейської науки про життя людське, що зветься соціалізмом—з другого. Тим-то він най-

більше дбав у своїй науці про народ, тоб-то про всіх трудящих людей. А як Драгоманов себе за українця мав, то найперше лежало йому на серці добро рідного українського народу і найчастіше він доводив, що й український народ повинен усі мати права, як і інші народи, й жити з ними у вільній спільці (федерації). Досягти цього можна тільки перемінивши старі невольницькі порядки в Росії, бо ж вони нікому дихати вільно не давали й заважали людям по правді життя своє впорядити. Таким чином Драгоманов стояв за таку переміну громадського ладу, що йшла б на користь усім людям, даючи їм волю, потім трудящим людям, даючи їм достаток, і всім народам, а надто поневоленим, несучи їм однакові права національного буття та розвитку. З його був, як тепер кажуть, соціаліст-федераліст, тоб-то людина, що боролася нарівні за права і поневолених людей, і поневолених народів. Починаючи з політичного перебудування державного життя, найдужче боровся Драгоманов проти панування одних людей над другими (політична і громадська неволя) та одних народів над другими (неволя національна, централізм). Оттакі домагання прикладав Драгоманов до діла й на Україні. Як сказано, він хотів, щоб український народ був рівний з іншими народами й жив з ними у братерській спільці, а для цього всі освічені люди не тільки української породи, а й інших, що живуть на Україні, повинні й поводитись, як українці, та на користь українського народу працювати. Хто того не робить, той злеє діло чинить, розтринькує добро народне. Кожний чоловік вийшовший з України,—так писав Драгоманов,—кожна копійка потрачена не на українську справу, кожне слово сказане не по-українському—єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки". Так навчав Драгоманов не через те, що йшов проти інших наро-

дів, а через те, що своєму народові служачи, можуть тим освічені люде служити і всім народам, усім людям, усій людськості. До всесвітньої спільки, згоди і братерства, але через свій рідний народ—такий шлях до кращого життя проказував Драгоманов. Тим то він іще навчав, що „письменні люде мусять усі свої сили приложити, щоб не було простого і не-простого народу, щоб народ увесь став вольшим та багатим, щоб учити його тільки тому, що поважує ровум та правдива наука, щоб писати про все як можна зрозумілою простому народові мовою“. Тим-то й ставив так високо рідне письменство Драгоманов, що воно, на його думку, повинно „нести в маси народу пресвіту як найлекшим способом“ і тим швидче витворити з тих мас справжній народ, вольний та багатий, рівний з усіма народами на землі.

Вара Драго- Те, що починали перші наші письмен-
манова. ники несміливо, Драгоманов, як бачимо, поставив на всю широчінь; те, про що швидче догадувались, ніж зрозуміли—він розгорнув і пояснив; те, до чого вони йшли напемацки, він освітив світлом глибокої науки. Цим самим Драгоманов не тільки своїх сучасників, а між ними й письменників свого часу, справив на правдиву путь, а й потомним поколінням проказав той шлях, що їм вони повинні в своїй роботі на користь народові простувати. Він навернув багато людей, як от і Франка в Галичині, до рідного народу безпосередно, та й досі своїми творами проказує ту вічну істину, що вся сила в народі, але в народі освіченому, свідомому, вольному й заможному, і що тільки такий народ може дійти до вільної спільки з иншими народами. Ці думки після Драгоманова вже запанували в нашому письменстві і на народ наші письменники ще більшу стали звертати увагу, аніж попередю.

Ів. Левицький-Нечуй. Ото ж показувати справжнє життя, як воно єсть, та справляти його на таке, яким воно повинно стати,—от що зробилось найвиразнішою прикметою українського письменства тієї доби. Письменство наше не вважаючи на всі

утиски й заборони, уперто з ними бореться й потроху прокладає стежки до народу, щоб з його зробити свідомих людей і громадян. Одно з найперших місць у цьому належить *Іванові Левицькому*, що підписувався часто під своїми творами прибраним ім'ям — *Нечуй*.

17. Іван Левицький-Нечуй.

Народився цей письменник р. 1838-го в м. Стеблеві на Київщині, в сям'ї сіль-

ського священика, вчився разом з сільськими хлопцями і змалку звик бачити в них людей і товаришів. Пробиравши потім по школах (у Богуславі та в Києві) аж до найвищої, що академією зветься, Левицький не поривав зв'язків з простим народом, а надто коли, дійшовши літ, почав читати тогочасне письменство з визвольними думками, бо діялось це саме тоді, як у Росії захожувались панщину касувати. По селах бачив Левицький злидні та темноту та всяке здирство; по городах—як напірали на наш край чужі люди, з Росії й Польщі, щоб не тільки урвати собі добра з нашої України, а й на свій копил її переробити. З творів українських письменників та з „Основи“ вичитував він, що треба робити для свого народу, і от, скінчивши академію, зробився Левицький учителем, але ввесь віль-

ний час віддавав рідному письменству—аж до самої своєї смерті, 2 квітня 1918 року. В своїх творах—повістях та оповіданнях—Левицький найбільш показує наше село, яким воно перейшло з кріпацтва до нового життя та яким стало тоді. „Весело й хороше на світі божім, та погано жити людям“—ось що промовляє Левицький кожним своїм оповіданням, кожною повістю. Погано було за кріпацтва, яке списав дуже гарно Левицький у повісті „Микола Джеря“: робота вічная на панів, ввущання з людей та поневіряння й бурлакування найкращих з них, що не могли стерпіти неволі. Погано стало й потім: теж робота по економіях та сахарнях, теж знущання та ще темнота непросвітня (повісті: „Бурлачка“ „Дві московки“, оповідання: „Рибалка Панас Круть“ „Живцем поховані“ й ин.). Як живуть наші люде на селі, навіть заможніші—хазяїни, мовляв—списав прегарно Левицький у повісті „Кайдашева сім'я“: живуть, не маючи просвітку, не знаючи, чим свою долю поправити, плодяться, животіють та кінчають усе в забобонах, піяцтві й сварках за всяку дрібницю. І як люде цим можуть тріяти життя одно одному, показує Левицький у чудовому оповіданні „Баба Параска та баба Палажка“: дві бабі розказують нарівно кожна про свою супротивницю, свого „ворога лютого,“ і в кожній виходить, що вона свята та божя, а та—гірш од сатани,—і мов живі стоять перед нами ці баби, такі прості, звичайні і не лихі навіть, але темнотою доведені до страшної міри здичавіння. Справді—„погано жити людям“—мимоволі вихопиться з уст, прочитавши твори Левицького.

Доходячи причини цьому, Левицький бачить її в тій безодні, що залягла між народом та освіченими людьми. Як чужа московська школа одрізняє луччих наших людей од народу, Левицький показує в повісті „Хмари“. Як до того ж самого приводять панські забобони—це малює нам дру-

га його повість „Причепа“. Навіть духовенство, що найближче повинно б стояти до народу і колись таки й стояло,—і те одійшло од його й те покинуло його на ровдоріжжі („Старосвітські батюшки та матушки“, „Поміж ворогами“) через чужу просвіту й панські примхи та вигадки. Отав на живих образах і постатях у виразних картинах показує Левицький буденне життя всієї України: як вона потроху убожіє, виснажується, як псується хороший люд, як переводяться серед народу людські чесноти. „Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висихає останню сидлу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші зелені дуброви, наші темні луги, що так любі виспівано їх у піснях“. І серед цього безголов'я гинуть і люде в злиднях та темноті. Гарно малює Левицький українську природу, та од цього ніби ще біднішим виступає життя людське: серед роскошів люде немов пекло собі витворили. І щоб тее лихо поправити, треба найперш засипати оту безодню між освіченими людьми та темним народом. „Треба,—каже у Левицького одна освічена людина,—й панам до роботи братись, розділяти працю в простим народом, а вам треба й до внзжов, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то буде на світі добро“. Так і сам Левицький думав. І правдиво змалювавши буденне життя українського народу, він показав його нашим освіченим людям, нагадав їм, що вони повинні для народу робити, й тим не помалу спричинився й сам, щоб закидати оту ятрючу безодню між освітою і темнотою.

Панас Мирний. Будене життя рідного краю прегарно малює й другий повістяр наш, полтавець *Панас Мирний*. Це—прибране ім'я письменника, який не хоче, щоб його справжнє прізвище та про життя його знали тепер люде. Дуже він

нагадує Левицького, але ще краща у його природа і ще тьмяніше, похмуріше виходить життя людське. Як Левицький корінь лиха бачить у темноті, так Мирний оддає в цьому перевагу тим громадським порядкам, тому ладу, що навіть чесним і хорощим людям у нас не дають ходу й повертають їхню силу на лихе. От напр. Чіпка з роману „Хиба ревуть воли, як ясла повні“, що написав Мирний удвох з другим письменником — Віликом (Ів. Рудченком): про Чіпку розказано, які були предки у його, скільки та якого лиха знали вони й скільки сам Чіпка перетерпів за свого дитинства і як те лихо щепило „невеличку злість в його невеличкому серці“ і як та злість зростала разом з тим, як ріс Чіпка і нове його лихо посідало. Нігде не стрів він правди і прийшов до думки, що й загалом „немає правди на світі“. „Куди не глянь, де не винь,— каже він,— усюди кривда та й кривда! Коли б можна—весь би цей світ виполонив, а виростив новий. Тоді б може й правда настала!“ А як на це нема у Чіпки сили ані розуму, то й сам він у лихо вкидається, сам починає кривду людям робити, хоч і виправдовує себе тим, що то він, мовляв, тільки багатих з бідними рівняє. Так і загинув марне Чіпка, справді „пропаща сила“. Як лихі порядки громадські калічать і нівечать людей та на лихе призводять, показує Мирний і в другому своєму романі „Повія“: хорошу та чесну дівчину Христю оці порядки доводять до того, що вона робиться повією на втіху багатим розкішникам сього світа. Як і Чіпка, пішла вона в світ шукати правди, а знайшла свою загибіль, бо ті лихі порядки дужчі од людей і на своє гнуть їх. Ці лихі порядки, насильство дужчих і багатших, а найбільш їхню зажерливість, що різнить і ділить людей, змалював Мирний і в інших своїх творах, як „Лихо давне й сьогочасне“, „Лихі люде“, „Серед степів“, то-що. Корінь лиха, на його думку, в тому, що в

одного землі не міряно, слуг не злічено, а другий мусить в голоду пухнути; що люди ділять усе на „мое“ і „твое“. „Ген по горі,—писав якось Мирний,—ровіслалося село невеличкими дворами з вишневими садками, з білими квітками. По дворах, як і слід, комірчини, хлівці усякі, кругом тини та загороди. На що то?—пита Мирний.—Від кого люди розгородилися? Від якого ворога захищають своє добро отими тинами невисокими?... Сами від себе? Від свого сусіда?... Ох, люди, люди! На широкому світі є багато і волі і простору, і добра усякого без міри, та ваше ненажерливе око не задовольняється тим, чого треба,—гарба, скільки засягне. Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити“. Глибоко зазирає Мирний у душу до людей і силкується там знайти спосіб на те лихо. Та вбога і бевсила перед ним людина і тільки серед природи знаходить автор справжній одпочинок, красу і втіху. І чимало знайдемо у Мирного таких творів, як отой „День на пастівнику“, де природа сяє всіма барвами своєї краси і етихомирно читача, втомленого лихом давнім і сьогочасним серед людей.

Борцем за нове життя був славний **Іван Франко**. письменник з Галичини *Іван Франко*. Син селянина, Франко народився 15 серпня 1856 року в підгірській стороні в Галичині. Змалку пройшов він тверду школу життя, одвоюючи у його свою власну долю і привчаючись на цій боротьбі особистій до боротьби за громадське добро. Франко в дитинстві мав те щастя, що був у його розумний батько: хоч сам неписьменний, він добре розумів вагу та силу науки й дав сина до високих шкіл. За парубочьких літ Франко мав і друге щастя, що підпав під науку Драгоманова, а цей вельми цікавився Галичиною й шукав там людей, що стали б на працю на народній ниві. Доля звела з ним Франка і інших його молодих

товаришів, ще як вчилися вони в університеті. Молоді студенти видавали тоді журнал „Друг“, а у йому ще не знали гаразд, на яку ступити й хилилися між панськими вигадками про „єдину Русь“ (москвофільство) та широко-народньою робо-

тою. Драгоманов своїми листами напутив юнацтво на добру стежку й зробив з його щирих робітників на ниві народній. Закоштувавши тюрми за свої народолюбні думки (р. 1877-го), Франко одразу ступив на дорогу боротьби за народ і вже не схо-

18. Ів. Франко

див з неї аж до могили, не раз і потім перепочивши в тюремних стінах. Ціле життя він боровся гарячим сміливим словом—з правительством за волю рідного народу, з земляками за найкращі способи роботи для народу та за правдиву освіту, з власною долею за науку, яку потім подавав народові. Франко з товаришами заснував у Галичині першу широко-народолюбну політичну партію, що звалась радикальною. Франко видавав газети й книги для народу, і його писання були справжньою окрасою рідного письменства. Франко працював коло науки. Франкове завзяття, розум, хист було знати повсюду: не було такого діла за останніх 40 літ у Галичині, до якого б не доложив своєї голови й рук цей невсипущий працівник. І коли спершу і свої й чужі заливали йому таки за шкуру сала, коли на початку його діяльності він мало не одинцем стояв за нове життя між нашими земляками в Галичині, то під кінець його стрівали

всюду, як признаного, любленого й шанованого привідцю в житті і письменстві. Помер Франко по довгій недугі 28 квітня 1916 року у Львові, малого тільки часу не доживши до звиволення рідного краю, на яке стільки праці своєї положив.

Ще за молодих літ надумав був Франко в цілій низці творів списати все життя рідного народу. Робота це, звичайно, така, що її жадна людина довершити не може: мало на це звичайного віку людського і сили хоч би якої великої. Проте Франко справді таки багато зробив на цьому полі. Він написав чимало оповідань та повістей (кращі з них: „Боа-констриктор“ тоб-то Змій-полоз, „Борислав сміється“, „Перехрестні стежки“, ціла низка оповідань „В поті чола“, „Бориславські оповідання“, то-що), а в них найбільш цікавиться людьми, що в поті чола свій хліб заробляють, власною працею годуються. Франко показує нам у тих своїх творах, з одного боку, тяжке життя й гіркі злидні трудящих людей, а з другого—роскошування тих нетружених п'явок людських, що чужим потом годуються, чужу кров висисають, чужу працю заїдають. Страшних картин боротьби за ласіший шматок, за тепліший куток на світі повно в творах Франка. І хоч бачить Франко, що кращі люде за свою працю тільки кривду мають та по-невіряються тяжко, проте в людській праці вгадує він ту силу, яка має вивести людей із теперішніх злиднів і людське життя на землі перетворити.

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох:

Я твердо вірю в труд його могучий,

В ті мільйони невсипущих рук,

І твердо вірю в людський ум робучий

І в ясний день по ночі гора й мук,—

так писав Франко і всюду він виставляв духову перевагу людей праці над тими хижакими, що живуть і живляться з чужої кривавиці. І хоч за цими хижакими, що мов той полоз обкрутили тіло народа, ніяк йому прожити, але народ—це той велетень, що, „побідить, порве шкарлущі пересуду“.

І вільний власний пан
Ти знов оратимеш, властивець свого труда
І в власнім краю сам свій пан.

Франко всюду в своїх творах виступає великим виступником за людину, борцем за її добро і щастя, проповідником любови

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови.

І Франко надіється, що одностайною дружньою працею щирих працівників народніх таки

Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
І кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Поруч з оповіданнями та поезією чисто громадською (збірник „З вершин і низин“) Франко часто виступав і просто з прегарними піснями чисто ліричними, а в них оспівував справи особистого життя, поривання до щастя, тугу за несповненими бажаннями (особливо збірник „Зів'яле листя“). Вершка своєї поетичної творчости доходить Франко в поемі „Мойсей“, в якій виставляє великого привідцю єврейського народу в боротьбі з ним же та і в самим собою, з власним зневір'ям та розпачем. І коли в оповіданнях малював Франко життя таким, як воно єсть, то в поезіях показує він, яким воно повинно бути, щоб задовольнити людину.

Окрім зразків в красного письменства, дуже багато дав Франко публіцистичних творів та наукових розвідок, особливо про народню словесність та письменство. Так, він багато познаходив пам'яток старого нашого письменства і пояснив їх („Карпато-руське письменство“, „Варлаам і Йоасаф“, „Іван Вишенський“ та ин.), розібрав, як та звідки повстали наші пісні („Студії над українськими народніми піснями“), видав українські приповідки, — одно слово, і в науці він був тим самим невтомним працівником, як і на інших ділянках нашого письменства.

Драма і театр. Коли українське письменство досить широко вже було розгорнулось на полі віршового й розповідного письменства, то драматична парость ще якийсь час лежала облогами. Були поодинокі драматичні твори у відомих письменників, як от Котляревський („Наталка-Полтавка“ та „Москаль-Чарівник“), Квітка („Шельменко-денщик“, „Щира любов“), Кухаренко („Чорноморський побит“), Шевченко („Назар Стодоля“), Стороженко („Гаркуша“). Але все-таки драматичних творів було й обмаль, та й мало не всі вони займали другорядне місце в нашому письменстві. Це може й тому почасти так було, що драматичне письменство як ми знаємо, тісно зв'язане з театром, а наш театр як занепав у XVIII віці, так довго не міг оклигати й на власні зіп'ястись ноги. Були тоді поодинокі великі артисти, як Соляник або Щепкин, що виставляли часом і українські драми; виставляли їх иноді й ті мандровані товариства, що переїздили з міста до міста; за кріпацтва водилося, що держали свої театральні дружини в крєпаків-актерів великі пани, як от Трощинський. Але народ-кріпак свого театру мати не міг, і не дурно бо справжній національний театр на Україні з'являється аж тоді, коли загула панщина і прихильність до свого народу, ота свідомість національна, почала вже по містах провидатись. Ось тоді тільки, разом з театром, народилася й громадка письменників-драматургів: Старицький, Кропивницький та Тобілевич.

М. Старицький. Найстарший з цієї громадки, *Михайло Старицький*, народився р. 1840-го на Полтавщині. Вчився в київському університеті й тут підпав під науку свідомих людей і почав сам незабаром писати по-українському (з р. 1865), спершу перекладаючи з російських поетів. Р. 1872-го в Києві заснувався драматичний гурток, що почав був українські вистави показувати. Як для молодого театру треба було п'єс нових, то Ста-

рицький зважився спробувати сили в драматичному письменстві. Так повстали його перші драматичні твори, спершу переробки („Рівдв'яна ніч“, „Сорочинський ярмарок“ та ин.), а потім і самостійні. Року 1883-го, коли по забороні 1876 року знов дозволено було одновити український театр, Старицький став на чолі першого українського драматичного товариства, і з ним подорожував по півній Росії, скрізь показуючи українську драму і здобуваючи пошану до неї навіть по столицях. Останні роки життя Старицький перебував у Києві за письменською працею аж до самої смерті, р. 1904-го.

Свою письменську діяльність Старицький почав був як поет. Вірші його, переважно на громадянські теми з сучасного життя—торвуються найболючіших справ тодішнього часу: народ і праця для його, сподіванки й розчарування освіченої громади, слов'янська війна, національний гніт—все це знайшло собі щирій і дужий одгук у віршах Старицького. Багато почуття й сили вкладає він у такі свої кращі вірші, як „Поету“, „На новий рік“, „Нива“, „До молоді“ й ин. В драматичному письменстві Старицький лишив коло трьох десятків п'єс, що в ті часи, та довго й потім були гарною поживою для нашого театру. В драматичних творах Старицький виставляє життя українського села („В темряві“) та роботу нової інтелігенції в її добрих й лихих сторонах (найкраща з його драм—„Не судилось“). Останніми часами Старицький писав переважно на історичні теми і дав такі гарні драми, як „Богдан Хмельницький“, „Маруся Богуславка“, „Остання ніч“ та инші.

М. Кропив- *Марко Кропивницький* найбільшої слави
ницький. важив собі, як артист, але був з його й письменник не аби-який. Народився Кропивницький р. 1841-го на Херсонщині і там же служив з

самого молоду. Але більше тягла його натура до театру, і незабаром сталося так, що де тільки з'явиться Кропивницький (у Бобринці, в Єлисаветі), там зараз збірає кругом себе гурток охочих до театру людей, щоб робити вистави, — Кропивницький завжди з них визначався своєю прегарною грою. Найбільш улюбили по тих гуртках ставити українські твори — „Наталку-Полтавку“, то-що. І коли згодом розгорнувся вже український театр і побільшало драматичних творів, то Кропивницький і зовсім облишив усяку службу й перейшов до театру (з р. 1876-го). Склав він р. 1881-го свою театральну дружину і з нею об'їздив теж цілу Росію, всіх чаруючи своєю надзвичайною грою. Справді — рідко можна стрінути такий великий хист на сцені, який був у Кропивницького. Він не грав, а просто ніби жив на сцені, і тих живих його образів до віку не забуде, хто хоч раз бачив цього великого артиста. Помер Кропивницький р. 1910-го в дорозі, переїздячи з одного міста, де грав, до другого.

Граючи в чужих п'єсах, Кропивницький вже за-молоду, в 60-х роках, пробує й сам писати драми. Першим твором його була гарна на той час драма „Дай серцю волю, заведе в неволю“, — про багачього сина, що не знав упину своїм примхам. За нею пішли інші — „Глитай“, „Зайдиголова“, „Дві сем'ї“, „Олеся“, „По ревизії“, то-що. Кропивницький у своїх творах малює здебільшого селянський побут: сільських змикутів („Глитай“), родинне життя („Дві сем'ї“), ростіч між батьками та дітьми („Олеся“) і взагалі те сільське безладдя, що так давалося й дається в знаків нашим людям через несправедливі порядки, хабарництво, потурання багатирям і знущання з бідноти. Кожне мабуть знає комедію Кропивницького „По ревизії“, цю надзвичайно влучну картину нашого сільського безголов'я. І таких живих картин у творах Кропивницького знайдеться чимало, і ними автор на довго записав ім'я своє в історії рідного письменства.

Ів. Тобілевич Так само визначним був артистом, а (Карпенко- ще кращим письменником-драматургом Карий). *Іван Тобілевич*, що виступав на сцені й свої твори підписував прибраним ім'ям—Карпенко-Карий. Народився Тобілевич 1845-го року в селянській сем'ї на Херсонщині, близько міста Єлисавета. Сем'я була вбога, але надзвичайно талановита, бо oprіч Івана вийшли з неї славні наші артисти: М. Садовський, О. Саксаганський та М. Садовська—молодші брати й сестра нашого артиста - драматурга. Закінчивши свою невелику освіту вміській школі, дуже молодим подався Тобілевич на службу: був за чиновника в Єлисаветі, в Херсоні, то-що.

Ів. Тобілевич.

Але як і Кропивницьького, вабила молодого чиновника до себе не так служба, як сцена і разом з тим старшим своїм товаришем він дбав про театральні вистави в рідному місті Єлисаветі і сам грав так, що йому радили кинути зовсім службу та йти на сцену. Тобілевич проте вагався: думка була—дослужитись пенсії, забезпечити сем'ю й аж тоді цілком оддатися вже будь-якому ділу. Тим часом само начальство незабаром попхнуло його на цю стежку. Року 1883-го викрилися зв'язки між Тобілевичем та революціонерами; його, що був тоді за секретаря поліції в Єлисаветі, викнуто з

служби і тим одкрито широкий шлях до театру. Тобілевич і вступив зараз до театральної дружини Старицького. Але не встиг він нагріти там місця, як правительство звеліло арештувати його й одпровадити на заслання до Новочеркаського. Цілих п'ять років, аж до 1889-го р., з дружиною, теж потім відомою артисткою, вибув Тобілевич на засланні, одірваний од сцени, тяжко бідуючи без усякого заробітку. Але на безробітті в Новочеркаському понаписував він свої твори, які одразу ж вдобули йому славу першого драматурга на Україні. Одбувши заслання, Тобілевич стає на чолі однієї з найкращих театральних дружин разом з своїм братом, Опанасом Саксаганським, і до самої смерти вже не кидає свого ніби прироченого діла. Бачити на сцені „Карого“—так його здебільшого звали—було великою втіхою—так просто й щиро, з такою глибокою красою удавав він свої ролі. Помер Тобілевич р. 1907-го в Берліні, куди вибрався був, щоб порадитись з лікарями. Поховано його в степу коло рідного хутора Надії під Єлисаветом.

Тобілевич повів далі наше драматичне письменство шляхом розвитку. Його попередники, Старицький і Кропивницький, у своїх творах багато ще присвячували місця зверхньому побутові народу, звичаям, то-що. Тобілевич теж чудово знав народне життя, бо зріс на селі поміж народом і працював разом з ним, але його вже не так цікавить самий побут, як те внутрішнє життя народне, що в побуті виявляється, оті нові течії, що глибоко десь нутруються в народньому житті,—він шукав душі людської в нашому народі. Тимто цей драматург захопив наше життя ширше і глибше, ніж його попередники, й дав яскраву картину не тільки зверхнього життя, а і внутрішніх переживаннів. Починаючи вже з першої своєї драми „Бурлака“, Тобілевич малює нам на сільському обрії людей, що наживу поставили над

усе і йдуть до неї, шляхів не розбіраючи, толочать усе, що трапиться на дорозі. Постать такого „хазяїна“ дав Тобілевич справді невмірущу (Калитка в комедії „Сто тисяч“, Пузирь у „Хазяїні“ й інші). Тобілевич любить зазірати в людську душу й одшукувати в ній те, що може людській вчинки пояснити, заплутане життя і стосунки між людьми. Про це написав він цілу низку драм і комедій, як „Безталанна“, „Наймичка“, „Мартин Боруля“, „Суєта“ й інші. Додивлявся він і до тих нових течій, що провидаються серед народа, дав напр. гарну п'єсу про хліборобські артілі, що держаться гуртовою працею—„По-над Дніпром“. Пробував Тобілевич обертатися й до нашої історії, в якій вибирав високо-цікаві події давньої боротьби на Україні, як от руїна XVII-го в. („Гандзя“), або гайдамаччина XVIII-го в. („Сава Чалий“). Тобілевич умів надзвичайно влучно вибрати одмітні риси людської натури і через те велика більшість його дієвих людей—то немов справді живі люди, живцем схоплені й перенесені на картини його драматичних творів. Глибокі змістом, гарно оброблені, легко й дотепно написані, ці твори довго ще чаруватимуть читачів і глядачів, даючи їм і добру науку, й глибоке задоволення.

Менші пись- 70-ті роки дали чимало ще й інших
менших 70-х письмєвників, в яких кожен орав свою
ролів. власну борзну на спільному полі пись-
менства. *Петро Нищинський* (народ. 1832, помер 1896 року) дуже гарно переклав з грецької мови „Одіссею“ Гомера та „Антигону“ Ссфокла. *Ольга Косачева* (народ. 1852 року), що підписується при-
бравим ім'ям—Олеа Пчілка, писала цікаві повісті з життя української інтелігенції та гарні поезії. *Іван Манжура* (народ. 1851, помер 1893 року) в своїх псевіях був співцем безталання бурлацького та тихої хліборобської праці. На полі публіцистики та історії письменства замітними працюю-

никами того часу були: Остап Терлецький, Михайло Павлик, Михайло Кожмаров і багато інших.

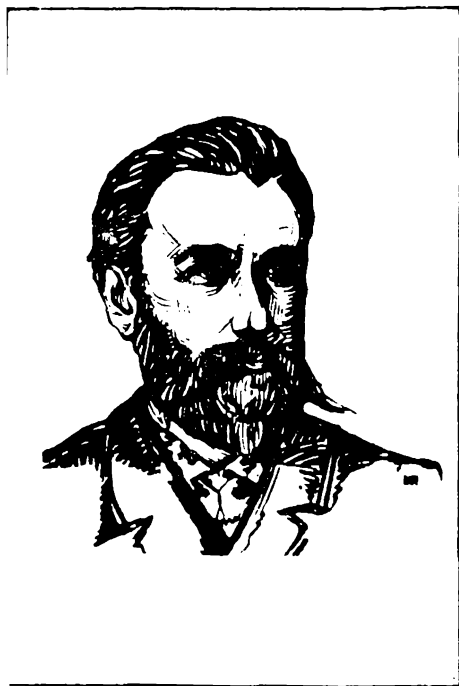
На порозі Згаданий вже указ 1876 року страшен-
80-х років. но пошкодив молодому нашому письмен-
ству. Шевченко писав колись, що

Барвінок цвів і зеленів,	В садочок укрався—
Слаяся, розстплався,	Потоптав веселі квіти,
Та недосвіт перед світом	Побив, поморозив.

Отаке й в нашім письменством сталося. Прив'яло воно було спершу; люди не знали, щоби як почати, як од того недосвіта рятуватись та як захистити од його ніжні парости барвінку того—письменства. Багато вмовкло—одні на час, інші й на-віки. Поколінню 70-х років, про яке була мова допіру, прийшлося найтяжче, бо ж на його плечі внацька впала вся вага несподіваного приморозку. Та незабаром на підмогу йому виходять молоді і свіжі сили, що впрягаються і тягнуть в один гуж із попередниками й спільними силами рятують отой побитий, мовляв, барвінок—молоде письменство наше. Першим у лаві нових цих борців і працьовників був Борис Грінченко.

Життя Народився *Борис Грінченко* (підписував Бориса Грін-иноді він свої твори псевдонімами, тоб-
ченка. то прибраними йменнями: Ів. Перекоти-
поле, Василь Чайченко, Б. Вільхівський) року 1863 на Харківщині, виростав на батьківському хуторі і вже молодим хлопцем, прочитавши „Кобзаря“, почув себе українцем. Вчився в реальній школі в Харкові, та не довчивсь: спіймано його якось на читанні революційних українських книжок і посажено до в'язниці, а звідти вже до школи дорогу заказано. Вийшов у світ 16-літній хлопець і за-для шматка хліба вступив був на службу до казенної палати. Тяжко бідуючи, Грінченко проте не кидає науки й самотужки вчиться, здає іспити на народнього вчителя і йде на село—просвіщати

правдивої науки. Разом з своєю (Загірнею) працюють вони в школі, виховуючи справді свідомі громадян. Разом іде й спільна літературна робота, яка особливо розгорілася в 1905-му р. Грінченко оселився в Чорткові.

20. Б. Грінченко.

Богдану Грінченку багато працювати в літературному полі: був членом редакційної партії р. 1905-го, редагував різні видання, як „Громада“, „Нова Громада“, але найбільше вів новозасновану „Просвіту“ і був не тільки головою, але й душою цього видання. Якчасні прикраси знівечилися і він помер 1910 року від туберкульозу, куди вислали його в 1908 році.

були на одпочинок лікарі. Тіло небіжчика перевезено на Україну й поховано в Києві.

Заслуги Б. Молодим хлопцем, на 18-тій весні свого Грінченка: життя, виступив Грінченко на ниву письменства і ввесь вік працював на йому, рук не покладаючи, грудьми своїми пробиваючи шлях для прийдешніх робітників рідного письменства. Праця була всім для Грінченка:

Праця єдина нам шлях уторує,
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямує,—
Ну-мо до праці мершій!

І він не тільки кликав до праці, а й сам жив нею і нею служив рідному краю, що стояв перед Грінченком, як

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд,—
Смутні картини, смутні-невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.

Сумні Грінченкові пісні, як і смутне було життя на Україні „під хмарним небом“, але він ніколи не схибив з своєї стежки, як і не тратив надії, що завзяттям і працею своїх свідомих синів вибере собі Україна волю і щасну долю.

Грінченко лишив по собі велику літературну спадщину: багато поезій та близько 30 оповідань, чотирі великих повісті („Соняшний промінь“, „На розпутті“, „Серед темної ночі“ та „Під тихими вербами“), кілька драматичних творів („Ясні ворі“, „Степовий гість“, „Серед бурі“, „На громадській роботі“, „На новий шлях“), багато наукових та популярних розвідок, перекладів, то-що. В своїх творах найбільше спиняється Грінченко на народньому житті і подаючи сумні картини горя, безпорадності та злиднів, рав-у-раз шукає чим би могли їм зарадити освічені й свідомі люди. Порятунку бачить він у науці, в свідомості,— в тому, щоб люди розуму, інтелігенція, поєдналися

з людьми праці, трудящим народом, і поробились не просто людьми, чужими й байдужими одні про других, а „людьми-братами“. В повістях своїх Грінченко й виводить перед нами людей в обох таборів, що подали одно одному руки й прямують до спільної мети—витворити хороше братерське життя на землі. Грінченко не тільки шлях до такого братерства проказував, але й сам працював на його своєю народньо-прозвітною роботою в школі і в книжці. Повстаючи проти поділу людей на „панів“ та „мужиків“, Грінченко не визнавав і поділу письменства на панське та мужицьке, упевняючи, що всі твори світового письменства можна і треба давати народові, тільки що в зрозумілій йому й приступній формі. І як думав Грінченко, так і робив, подаючи в своїх книгах українською мовою всі здобутки вселюдського, світового письменства.

Повістярі По лютій забороні нашого письменства 80-х років. р. 1876-го, спершу воно ніби трохи при-мовкає. Але згодом починається тяжка боротьба з цензурою, що тяглася цілих 30 років, і вона потроху пробиває мури заборон, а крізь щілини ті проскакують твори українських письменників. Перший, хто найзавзятіше ту боротьбу провадив, був Грінченко; але знайшлися й інші люди, що не кидали пера лихої години, а працювали без упину для рідного слова. Чого не можна було у нас друкувати, те посилалось за кордон, до Галичини,—от чому в 80-х років у Галичині українські видання потроху вже стають на власні ноги, підживлювані допомогою з України, і притягають не малий гурт і власних працівників. Визначніших з повістярів, що почали писати в 80-х роках, зараз згадаємо.

Дмитро Маркович (народ. р. 1848-го) написав чимало дуже гарних оповіданнів з життя переважно степової України (книжка його звється „По степах та хуторах“). Маркович бере звичайно по-

видьків людськості, злочинців та недолюдків, і шукає в них образу людського, показує їх під той час, як у них іскра божя в душі прокидається. Такі у його оповідання: „Іван з Буджака“, „Два платочки“, „На Вовчому хуторі“, „Шматок“ і ин. *Наталя Кобринська* (народ. р. 1855-го) дуже багато працювала для розвитку галицького жіноцтва і дала кілька оповіданнів про становище жінки („Ядзя і Катруся“ та ин.). Найкращий твір Кобринської — „Виборець“, оповідання про те, як прокидається політична і громадська свідомість серед галицького селянства. *Орест Левицький* (народ. р. 1848-го) подає прегарні історичні оповідання. Він бере з старих пам'яток яку-небудь подію й майстерною рукою оживляє її перед нашими очима („Ганна Монтовт“, „Єзуїтська преподобниця“, „Превелібний сват“ і багато инших). *Степан Ковалів* (народ. р. 1848-го) правдиво описує життя робітників на нафтових промислах у Галичині. *Тимофій Бордуляк* (народ. р. 1863-го) зворушливо малює поезію селянської праці, скупі радощі бідних людей та надто щедро на їх наслане лихо („Дай Боже здоровля корові“, „Перший раз“, „Для хорого Федя“, „Бідний жидов Ратиця“ й ин.). Годиться згадати й инших талановитих письменників, як Дмитро Яворницький, А. Кащенко, А. Чайківський, Гр. Цеглинський, О. Маковей, В. Потапенко, що в своїх оповіданнях та драматичних творах малюють усіма сторонами побут по всіх закутках на Україні — од Сяну до Кубані.

Леся Українка. На чолі віршової поезії серед письменників-восьмидесятників стоїть *Лариса Косачева-Квітка*, яку знають більше під її звичайним псевдонімом — Леся Українка. Народилася вона р. 1872-го в талановитій письменницькій сем'ї: мати її, Ольга Косач — сестра Драгоманова і сама відома письменниця (Олена Пчілка). Слабовита дівчина змалку росла серед зацікавлення до письмен-

менства і почала писати й сама дуже рано: перший вірш Лесі Українки надруковано 1884-го року, коли авторці допіру на дванадцяту весну повернуло. Багато лиха перетерпіла Леся Українка через те, що здоровля їй не слугувало: вона не могла вчитись у школі і росла сама, без товаришок і подруг, мусіла часто виїждати за кордон, у теплі сторони, не мала сили докінчити всі свої намісли літературні. Проте не марнувала вона свого великого дару божого і збагатила рідне письменство такими творами, які довго

21. Леся Українка.

ще будуть міцною підвалиною для найновішого нашого письменства. Померла Леся Українка р. 1913-го на Кавказі, де чоловік її (Квітка) служив за суддю; тіло письменниці перевезено на Україну й поховано в Києві.

Мало радощів дало життя Лесі Українці і через те певне і переняті таким сумом її ліричні пісні в жалями на самотність та розвіяні надії. Але велике мужнє серце жило в хворих грудях і воно світило письменниці надіями на перемогу добра в громадському житті.

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,—
Жити хочу... Геть, думи сумні!—

батьоро закликає Л. Українка. І поезії її, зібрані в книжках: „На крилах пісень“, „Думи і мрії“, „Відгуки“, то-що, переняті здебільшого здоровим бадьорим настроєм боротьби і віри в останню перемогу світла над темрявою, веселої весни над понурою стужею. Леся Українка грірко відчувала ледарство і нікчемність абайдужнілої, здрібнілої інтелігенції, і часто палкий докір зривається їй з уст і мов вогнем пече холодні душі. Проте, на її думку, навіть „раби, невольники продажні, без сорому, без чести“ можуть таки рушити і знести те, що їх пригнічує, оту „тюремну стіну“, що не дає вільно дихати й калічить усе життя людям. І як її „поет під час облоги“, Л. Українка своїми піснями не давала заснути людям серед гідоти дрібного животіння, покладаючи великі надії на творче слово, бо ж, на її думку—„вільная пісня не може умерти“.

Окрім поезій дуже гарні у Л. Українки віршовані драми та поеми в драматичній формі. В цих творах авторка обертається до тих питань, що спокон-віку стоять загадкою перед людиною й сушать їй голову, домагаючись відповіді. Торкається тут Л. Українка суперечности між людиною і природою („Лісова пісня“), або суперечности між поодиноким людиною і громадою людською („У пущі“); освітлює боротьбу між паганством та християнством („В катакомбах“, „Руфін і Присцила“, „Адвокат Мартіян“, „Оргія“ й ин.); зазирає глибоко в душу поневоленим людям і народам („Вавилонський полон“, „На руїнах“, „В дому роботи, в країні неволі“). Спинаячись на цих одвічних питаннях людського духу, Л. Українка вмів кожного разу нове в них знайти, зачепити ті струни серця, що озиваються на запити, на горе і страждання всіх людей, хоча б як далеко вони од нас стояли. Глибока думка б'є з творів Л. Українки і разом з красою її вірша робить їх окрасою нашого письменства.

Поети 80-х Леся Українка не стояла одинцем на роки. поетичній українській ниві. Маємо цілу метку талановитих поетів, що разом з нею розпочали свою роботу і до її пісень нових додавали звуків, кожне свою постать розробляючи. *Володимир Самійленко* (народ. 1864-го р.) з його урівноваженою, спокійною вдачею найбільший нахил має до сатири, до висміювання вад своїх сучасників. Самійленко найбільш ненавидить дрібну буденщину, яка цупко держиться скам'янілих форм і не зважається на щось своє, на щирий учинок, на непозичену думку. Гостро картає поет ледарство земляків („На печі“, „Патріотична праця“, „Патріота Іван“) та політичну неволю („Ельдорадо“, „Катам“ і ин.), тікаючи од гидкої дійсности вадля одпочинку до втіх поезією, творчістю. *Павло Грабовський* (народ. 1864-го, помер 1902-го року) був насамперед поетом-громадянином свого рідного краю. Одірваний од його за-молоду й засланий на Сибір, у неволі та по тюрмах, Грабовський живе тільки вгадками про Україну, її недолю виспівуючи (збірки: „Кобза“, „Проліски“, „Доля“, „З півночі“). Дуже багато перекладав Грабовський на нашу мову з чужих поетів. Чутливий лірик *Агафангел Кримський* (народ. 1874-го р.) оспівує страждання самотнього серця, муки незадоволеного шукання й розлуки (збірники „Пальмове гілля“). Людей слабовитих, з надломленою життєвою снагою, з пошарпаними нервами, виводить він здебільшого і в своїх оповіданнях („Не порозуміються“, „Андрій Лаговський“, то що). Знавець східних мов, Кримський дав нашому письменству чимало мистецьких перекладів з арабських та перських поетів. *Людмила Василевська* (Дніпрова Чайка, народ. 1861-го р.) здобула собі славу найбільш своїми „Морськими малюнками“, повними чару морської краси. Гарні вірші знайдемо у *Максима Славинського*, *Л. Старицької-Черняхівської* (у неї ще й драми — „Гетьман Дорошенко“ й ин.), то-що.

Тяжку, як згадано вже, роботу підняли на свої плечі ці письменники. Вони були першим поколінням, якому разом з попередниками їхніми довелося будувати й розвивати рідне письменство під заборною 1876-року. Вони видержали на собі найтяжчу вагу тих заборон і не тільки під нею не зігнулись, а протоптали широку стежку і своїм наступникам. Їхньою найбільше працею доведено, що справді „вільная цісня не може умерти“ і що працею та завзяттям можна всякі кайдани перетерти і всякі мурн проломити. І вже незабаром, у 90-х роках, починається бадьоріше життя і в Галичині і на Україні, а там далі дійшло й до визволення українського слова.

VIII. На світанку.

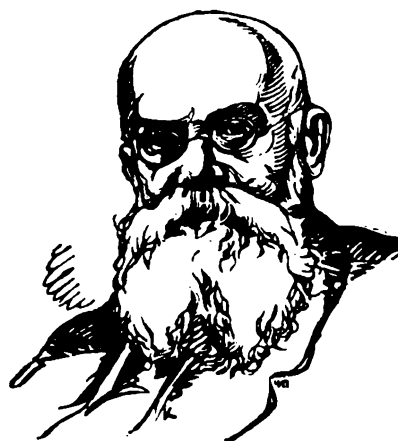
Одживлення Останнє десятиліття XIX віку й почав кінці віку. ток нового століття можна вважати за світанок нового українства. Ще бо тягнеться темна ніч неволі, ще тяжить страшний тиск заборон, ще замазані щільно уста українським письменникам, але вже видко, що потроху, помалу розвидняється й починає на світ благословитись. Віконечком про всю Україну стала Галичина. Українські письменники, яких присилувано німувати тут, усе частіш обертаються за кордон і разом з закордонними братами утворюють там нове письменство, засновують „Наукове Товариство імени Шевченка“ у Львові, провадять велику народно-просвітню працю, розгортають політичну й економічну роботу на селі, видають книги, газети, журнали. Хоч і як пильнувало правительство російське того віконечка, хоч і як силкувалось його забити чи замазати, але проміння нового життя національного таки проходять крізь його до нас. Спершу з того проміння користувались тільки щасливіші одиниці, але з одиниць, як звичайно, ростуть десятки, а з тих сотні складаються, за ними ж і тисячі приходять... Свідомість національна, любов до батьківщини, загарливе бажання на неї працювати й вивести темний народ із злиднів до людського життя—ровниваються по всій Україні. На око ніби все було по давньому: „на всіх язиках, мовляв Шевченко, все мовчить“, але в німуванні тому вчувається вже щось нове. Цензура

все ще лютує, але книга українська множитьсЯ, пробиває мури заборон і родяться одно по одному видавництва (Грінченка у Чернігові, „Вік“ у Києві, „Добродійне Товариство“ в Петербурзі), а книга наша вже протирає тропу собі до народу. Як і колись, не можна ще й слова промовити голосно, але столітнє свято „Енеїди“ Котляревського р. 1898-го збірає вже велику громаду, що прилюдно признається до „небувалого“ ніби письменства, а Шевченкові роковини що-року еднають і гургують людей, нагадуючи про велику кривду рідному краюві. Ще кара велика падає за всяке незадоволення з начальства, але одкриття пам'ятника Котляревському (1903 року) в усієї України стягає людей до Подтави, і вони не бояться вже одверто й голосно виступити навпроти заборони на тому святі української мови. Не вільно ще навіть двом-трьом чоловікам до гурту зібратись, а Україна вкривається тим часом сіткою таємних громад і партій, що готуються на боротьбу за всеросійським лихом та неволею... Так потай миру, в глибинях народніх зростає нова сила, і коли почалась перша революція 1904-1905 р., то українці вже виступили з домаганнями, як сини свого народу. 1905 р. починається українська преса в Росії, тоб-то видавання українською мовою газет і журналів; р. 1906-го падає ганебний закон 1876 р. і книга українська добула вже право жити і сіяти правду в народі; засновуються „Просвіти“ десятками; в Думі, в першій і в другій, за права українського народу голосно озиваються Українські Громади з десятками послів... Правда, не легко це добувалось. Холодний вітер з півночі незабаром повів знов і потроху почав прибивати на цвіту українські заходи, але все вбити вже не міг він. Книга, преса, товариства таки встигли виховати багато нових людей на українців, і наша робота, хоч і по мерзалоу грудді, йшла все-таки наперед.

Ішло й письменство. Йому навіть було **Письменство.** спосібніше, ніж иншим заходам, бо правительству тепер поки що лежало більш на думці, як би приборкати політичні змагання, і через те на слово, на письменство воно махнуло було рукою — поки що. Письменство наше на підвалинах, що їх заложили попередні працьовники, виростає надзвичайно, на всі сторони розгортається й починає одбивати в собі все життя нашого народу. Воно стає вже на рівні з иншими письменствами, засвоює всі новітні форми їх, хоча не рве зв'язків з рідним народом і його потреби насамперед має на мислі в своїй роботі. І разом з тим, як ширитися воно між своїми, виростає до його пошана та зацікавлення й од чужих. Чужинці перекладають твори нашого письменства на свої мови, бо знаходять у їх те, чого у себе не мають. Навіть вороги наші, нападаючись на українство все з більшим завзяттям та злістю, не можуть проте вже пащекувати, як колись, ніби всеньке наше письменство на одну полицю можна скласти. І для них воно виростало. І вони це посвідчили, бо вироста і їхня злість і ненависть, безсила в чесному бої: тільки темними шляхами доносів та наклепу вона могла тепер плазувати.

М. Грушевський. Визначається в письменстві за допіру означених часів професор *Михайло Грушевський*. Народився він 1866 р. дитячі літа прожив на Кавказі, але освіту свою довершив у київському університеті під керуванням незабутньої пам'яті професора-українця Володимира Антоновича. Ще на студентській лаві визначається Грушевський пильними науковими дослідженнями з історії України і на його дивились, як на майбутнього Антоновичевого наступника в київському університеті. Доля судила йому трохи инший шлях. Року 1894-го у львівському університеті в Галичині засновано нову українську

юфесуру в історії й запро-
го тоді вченого—Груше
вський розпочав зараз
ову роботу—в університе
му Товаристві імені Шев
літературних журналах (

22. М. Грушевський.

чалася світова війна
всь був з-за кордону д
авительство ввело його
вши у в'язниці, васл
1917-го, на початку ре
ов бачимо в Києві, де н
раїнський конгрес обра
льної Раді, і тут Груше
згону Ц. Ради самозван
дським у квітні 1918 ро

ішов слідами цих письменників, а надто Левицького. Такі були його повісті: „На віру“, „Ціпов'яз“, „Для загального добра“ й ин. Але згодом Коцюбинський инших береться способів. Все далі одходить він од побуту, обставин околичного життя, а натомість усе ближчими йому робляться переживання душі людської, ті настрої, в якими людина ставиться до околичного світу і всяких у йому подій. Оці переживання й настрої Коцюбинський чудово вмів зрозуміти, пережити сам і виложити в гарних картинах. Коцюбинський не оповідає, а немов справді малює читачеві події й переживання, і вони яскраво і виразно стають перед ним—в живою природю (чудові напр. картини моря в оповіданнях: „На камені“, „Сон“, „На острові“, або степу в „Інтермеццо“) і найтоншими порухами душі людської. Проте Коцюбинський не про саму красу дбає: у його творах одбилось ціле життя, тільки перепущене через душу людини, що любить красу і тямить її малювати. У Коцюбинського знайдете і картини народнього руху ще несвідомого („Фата-морґана“, або по-нашому сказати б—примари), і обставини революційної боротьби („Невідомий“, „Він іде“, „Сміх“ і ин.), і пригасання революційного запалу („Дебют“), і буденне життя, що засмуктує людей і робить з них ляльки порожні („Поединок“, „Лялечка“), і боротьбу з буденщиною („Сон“), і перші зародки неясного ще нахилу до оновленого життя („В путях шайтана“, „На камені“, „Під мінаретами“), не кажучи вже про картини народнього побуту в згаданих його перших творах. Широку душу мав Коцюбинський, з його був справжній в ласки божої, мовляв, митець, художник, і через те й зміщав у собі він так велич і таку широту людських переживаннів та настроїв і робив їх близькими та зрозумілими й читачам своїм.

Повістарське Поруч Коцюбинського, цього найвищого письменства нашішого нашого письменника за останнього ні часи, чимало ще єсть інших талановитих часу. тих повістарів, що разом, спільними силами, поставили наше письменство на рівні з чужими. *Микола Чернявський* (народ. 1867 р.) пише і поезії, й оповідання, повні мрійного настрою (збірник поезій „Зорі“, оповідання — *Богові невідомому*). *Модест Левицький* (народ. 1866 р.) торкається життя маленьких людей, освітлюючи його промінням людяности і співчуття („Щастя Пейсаха Лейдермана“, „Порожнім ходом“, „Злочиниця“, „Забув“ і ин.). Почала з чисто побутових оповідань, як „Смерть Макарихи“, *Любов Яновська* (народ. 1861 р.), але в дальших своїх творах вона здебільшого дошукуюється відповіді на питання, що то є життя людське та оте щастя, що його всі шукають, але воно в руки само не дається (драма „Людське щастя“ і ин.). Оповідання *Грицька Григоренка* надихані суворою правдою про селянське життя („Наші люде на селі“) і подають чорну картину темноти і аліднів. *Володимир Леонтович* (народ. 1866 р.) спинається переважно на житті юрби, маси („Салдатський розрух“, „Пані і люде“, „Старе і нове“), даючи образ того, як народжується й розростається серед тих мас часто повсім несвідомий рух протесту й боротьби. Знанням селянського життя і душі та дотепністю визначаються твори *Леся Мартовича* (народ. 1871-го, помер 1916 року). Побут галицького селянина виразно змалював він в оповіданнях: „Мужицька смерть“, „Не-читальники“ та ин., а в повісті „Забобон“ широко розгорнув картину всього галицького життя. *Тесленко Архип* (народ. 1882-го, помер 1911 року) дає прегарні малюнки сільського життя, без просвітку і радощів, а також бідкування свідомих людей на селі („З книги життя“). Мова в оповіданнях Теслевка надзвичайно проста, щиро-народня, запанша. *Степан Васильченко* м'яжки-

Грушевський почав письменську свою діяльність оповіданнями (зібрані в книгах: „Оповідання“, „В старих картках“, то-що), але не ними придбав він собі славу в письменстві, а своїми статтями про біжучі справи, публіцистичними працями. Грушевський озивається в них на всі питання поточного життя нашого і розглядає їх в великим хистом, раз-у-раз вміє до ладу сказати своє розумне слово і витолковує громадські з'явища, як може це робити українець. Найлюбіша Грушевського думка—це єднання на культурній та політичній роботі всіх українських земель, хоча б і порізнаних кордонами, як те було аж до останнього часу між Україною та Галичиною. Тільки напруживши усі сили і всі сили зібравши до гурту, зможемо ми досягти визволення України—так можна переказати цю думку Грушевського. А визволиться Україна тільки тоді, як стане свідомою, як український народ через науку й свідомість зробиться нацією, тоб-то почне сам розуміти себе, як самостійний окремих народів „Українці мусять стати нацією, коли не хочуть востатися паріями (попихачами тоб-то) серед народностей,“—так висловив цю думку Грушевський. Він знати не хоче тих теревенів, ніби можуть бути одні народи в правах, а інші безправні; для його всі рівні, усі однакові повинні права мати, а між їми, звичайно, і наш народ, український, що має право і повинен сам своєю долею порядкувати, бути паном, хазяїном на своїй землі. От на те, щоб зробити наш народ хазяїном у себе, й віддавав свою працю Грушевський.

Публіцистична Ту ж така роботу роблять і інші українські публіцисти, однолітки й молодші часів. товариші Грушевського, а надто з того часу, як народилась у нас (з р. 1905-го) українська преса (газети і журнали). Вони пояснюють, звідки пішло українство, яка його мета й завдання, чого

домагаються українці й якими шляхами до своїх домаганнів простують. Поміж цими працівниками гадаємо тут: Д. Донцова, Д. Дорошенка, В. Левинського, В. Липинського, М. Лозинського, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, А. Ніковського, С. Петлюру, В. Пісначевського, В. Прокоповича, П. Стебницького. Багато, oprіч згаданих, є й інших ще робітників, яких працею жила і живе українська преса (перші і визначніші газети: „Діло“ у Львові, „Громадська Думка“ і „Рада“ у Києві; журнали: „Зоря“ і „Літературно-Науковий Вістник“. Тепер українських виданнів на самій Наддніпрянській Україні виходить близько сотні).

М. Коцюбинський. Найбільшою цього часу в нашому письменстві постаттю був *Михайло Коцюбинський*, що лишив по собі не так числом, як вагою своєю велику спадщину. Народився Коцюбинський

23. М. Коцюбинський.

1864-го року в м. Вінниці на Поділлі; освіту pobірав по духовних школах, але курсу в них не добув. Пішовши в світ, заробляв на хліб службою в Бесарабії, в Криму, а потім у вемстві в Чернігові. Багато обертаючись по світах, Коцюбинський набірався матеріялу для своїх оповіданнів, з яким виступив уперше р. 1890-го. Останні роки свого життя Коцюбинський дуже слабував і через те мусів часто проживати в Італії. Помер він 1913-го року в Чернігові.

Коцюбинський почав писати ще тоді, коли панувала в нашому письменстві пошутова повість Левицького-Нечуя та Мирного,—отже не дивно, що в перших своїх творах молодий письменник

тюрмою й перебуванням на чужині. По першому тюремному сидінню Винниченко, хоч одбував військову службу, виїхав р. 1903-го в Галичину, потім спіймався на кордоні, як перевозив заборонені книжки на Україну, одсидів за це півтора року в фортеці (військовій тюрмі), потім знову сів до в'язниці р. 1906-го, а 1907-го виїхав за кордон і проживав то в Парижі, то в Швейцарії то в Галичині, наїздючи потай мало не щороку на Україну за літературним матеріалом. Світова війна захопила Винниченка на Україні, він не міг

25. В. Винниченко.

виїхати вже, а мусів ховатись, аж поки почалась революція. За революції Винниченко був одним з ватажків українства, головою першого секретаріата при Центральній Раді і першого ж міністерства, а в листопаді 1918-го року підняв повстання проти Скоропадського, ставши на чолі Директорії поновленої Української Народньої Республіки.

Разом з такою кипучою політичною роботою, Винниченко невстипує працює і в письменстві, даючи приклад великої плідності й розмаху творчої сили. Вдача його, палка і кипуча, виявляється і в його творах. У перших своїх оповіданнях

(„Краса і сила“, „Контрасти“, „Біля машини“, „Голота“ й ин.) Винниченко найбільш захоплюється суперечністю й боротьбою між трудящими людьми, робітництвом, та їхніми хазяїнами. Ця суперечність здається письменникові непримиренною, і він чорними рисами малює ту боротьбу, стаючи в ній звичайно за окривдженими. Далі Винниченко торкається життя салдатського („Боротьба“, „Салдатики“), а надто революційного, яке виводить у цілій низці оповіданнів та драматичних творів. Боротьба між голотою та багатирами все більш захоплює письменника і робиться для його ознакою немов світової боротьби між старим і новим життям, між „Впередом“ та „Назадом“, як це списав він у казці „Дим“. Основи нового життя, але досить невдатно й однобічно, Винниченко пробує також показати в цілій низці творів (драми—„Щаблі життя“, „Базар“, „Брехня“, повість—„Чесність з собою“ й ин.). Не пощастило з цим Винниченкові через те, що він вигадував події й образи і силоміць припинав їх до своїх думок.— і вони виходили силуваними, вигаданими, неправдивими. Винниченко в цих своїх творах занадто силкувався вчити і це виходило їм на шкоду. Але там, де він не так учив, як справжнє малював життя, там він по всяк час давав твори справді великої краси і сили (оповідання: „Раб краси“, „Хто ворог?“, „Темна сила“, „Честь“ і багато інших). Винниченко ще своєї сили не вичерпав, не дійшов кінця своїх письменських завданнів, а через те письменство наше може сподіватись од його ще багато визначних, повних огню і краси творів.

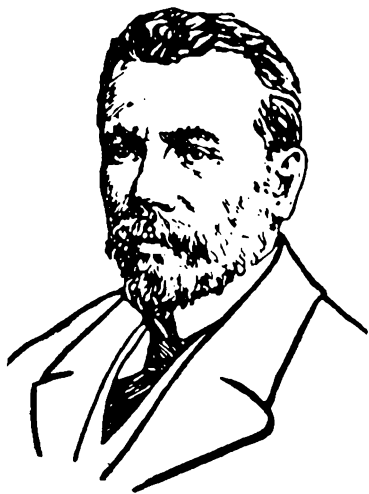
Два напрями. В письменстві буває два напрями. Один О. Кобилянська. на перше місце ставить життя і силкується дати з його мистецький, правдивий одбиток,—це *реальний* напрямок, життєвий тобто. Другий же доводить, що мистецтво само вище

ми, ніби задумливими рисами, иноді посміхаючись, оповідає і про події з життя („Мужицька арифметика“, „Роман“, „Свекор“, „На роскоші“), і про вигадані, фантастичні речі, які у Васильченка набірають все ж великої життьової правди. Дуже правдиво малює Васильченко дитячу душу і через те оповідання його про дітей („Волошки“, „Оксана“, „Циганка“ й інші) виставляють низку живих дитячих постатів. *Антін Крушельницький* між иншим дав гарну повість з гуцульського життя— „Рубають ліс“. *Спиридон Черкасенко* (народ. 1876 р.) малює вдатно шахтарське життя (збірка оповіданнів „Вони перемогли“), а в повіях ніби стоїть на варті народніх інтересів. Докладніше варт спинитись на двох письменниках-повістярх—*Стефаніку* та *Винниченкові*.

Стефаник Василь народився 1871 р. в **В. Стефаник.** Галичині, в селянській родині. Батьки дали талановитого хлопця до гімназії, а потім Стефаник вчився на лікаря у краківському університеті. Скінчивши університета, Стефаник пра-

цював на селі, був обраний до парламенту, де обороняв народні права. Перші оповідання Стефаника надруковано в кінці 90-х років і вже набралось їх на кілька книжок: „Синя книжечка“, „Камінний хрест“, „Дорога“, то-що.

Стефаник має свій власний, дуже своєрідний, спосіб писання. Його твори—це коротенькі оповіданнячка, а в них письменник просто, спокійно й скупю на слова розкаже вам такі пригоди з буденного життя, що немов

24. В. Стефаник.

обухом ударить по голові. Одна-дві рисочки і перед вами неначе якась безодня зійне темного лиха й злиднів та ровпачу Напр. оповідання „Новина“ про те, як в голоду „Гриць Летючий утопив у річці свою дівчину“ і „хотів утопити і старшу, але випросилася“. Цих і таких Летючих ви безліч разів сами бачили на селі, але вони такі дрібні й непомітні, що кожен минає їх, не завваживши. А от письменник прочув оту „велику пісню болю“ од цих дрібних людей і тією піснею зворушує й кам'яні серця. Часто за зверхнім оповіданням у Стефаника прочувається ще якийсь инший, таємний, схований глибоко зміст. Ось напр. умирає мати, та ще і в останню хвилину мусить заколисувати дитину свою, вже туж-туж сиріточку, й співає над нею пісню про кленові листочки, що їх вітер розвіяв по полю і ніхто їх не повбірає й ніколи не завеленіють вони („Кленові листки“). Отака має бути й доля тих сиріток, — мимоволі прийде на думку, прочитавши це оповідання. Спокійно розповідає Стефаник, але страшно за людину робиться і од тих простеньких оповіданнів, і од того супокою. Вміє зворушити людську душу Стефаник.

В. Винни- Инавшим способом, але теж глибоко ченко. зворушує душу *Володимир Винниченко*, чи не найбільший з наших живих тепер письменників. Винниченко народивсь 1880-го р. на Херсонщині, теж у селянській родині. Вже змалечку непокійний дух ганяв хлопця з однієї школи до другої, а вступивши до київського університету, Винниченко зразу опинився серед членів і ватажків молодії „Револуційної Української Партії“, що саме тоді, на початку 900-х років, повстала на Україні. Разом виступає він і на ниву літературну, надрукувавши перше оповідання своє, „Краса і сила“, в „Кіевскої Старинї“ 1902-го року. Все дальше життя Винниченкове поділено між письменством та—

там творить великої сили й щирости поезії. Останніми часами виходить наперед молодий поет *Павло Тичина* і подає гарні надії вже першими своїми поезіями, що виробиться в його небуденна сила.

Везцеречно найбільшої між молодими поетами зажив собі слави письменник, що підписує свої твори прибраним ім'ям—*О. Олесь*. Поезія Олесь—щасливе поєднання дужого й м'якого слова з глибоким змістом, красою форми й щирістю почування. Олесь почав писати саме перед революцією 1905-го року і бурхливі часи одбилися на його поезії гнівом проти напастників та захватом перед народнім відродженням. Тут бачить поет не тільки могутню силу, але й красу надзвичайну.

Яка краса—відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І журно дзвін по мертвому гудів.
Коли відкільсь ваялася міць шалена,
Як буря, все живе скопила, проняла,
І ось—дивись: в руках замаяли знамена
І гимн побід співа невіляна сторона.

Згодом, коли спадає хвиля народнього розворушення, Олесь виступає спершу з повними гніву й обурення докорами проти зрадників та зневірених людей, але потроху й сам він у зневіря вкидається, й сам поділяє тодішнього громадянства долю. І тихне громадянський запал його пісень, усе частіше брешуть у них чисто ліричні струни глибокого жалю й туги за недавнім минулим. Поет обертається до природи, прозирає в глибини її зв'язків з життям людським (поема „Що-року“), міркує про суперечність між великими й сильними духом ватажками та юрбою буденних, звичайних людей („По дорозі в казку“), дає цілу низку теплих одгуків на запити зраненого, самотності змученого серця. Події останніх років знов викликали були цілу низку сильних одгуків од Олесь, але вже у його самого нема ні тієї віри, як перше, ні того за-

хоплення. Поет глибше зазирає в події і більш розумує, не піддаючись самим почуванням.

Інші письменники. Можна б чимало ще назвати молодих і старших письменників останнього часу, які або починають надійно свою путь письменську, або вже й дали дещо добре на цьому полі. Згадаємо тут ще—Хр. Алчевську, Ю. Будяка, М. Жука, Г. Журбу, П. Капельгородського, Майорського, Л. Пахаревського, В. Пачовського, Н. Романович. Ці й інші письменники разом з своїми старшими товаришами розробляють усіма сторонами нашу ниву літературну, одбивають у своїй творчості всі домагання і запити життя й творять гуртом те велике й вільне письменство, яке перебуло вже бурі життєві й ворожі напади, випробувало на них свою міць незломну й може спокійно і впевнено верстати свою нелегку путь наперед. А що вона справді нелегка, показують сумні пригоди як-раз останніх часів—тієї кривавої заверюхи, що увесь світ охопила, але найтяжче, може, далася в знаки на Україні.

Народно-просвітне письменство. Перше, ніж про ті пригоди оповідати, спинимось хоч коротенько на тому письменстві, що призначене для народної освіти, що подає всякі користні або цікаві відомости в науки, легко і для всіх зрозуміливо вилужені. Таке письменство зветься народно-просвітнім або *популярним*,—по нашому тоб-то народнім.

Спроби такого письменства, як знаємо, починаються дуже давно: ще в тих старовинних творах можна вбачати початок їх, де оповідано про світ і людей, як от „Шестоднев“, „Фізіолог“, „Християнська топографія“ Кузьми Індикоплова, або в пізнішому „Люцидарії“. Багато в цих книгах було вигадок і нісенітниць, бо люде тоді ще мало знали і не було справжньої науки, та й писано книги ті церковною мовою. До популярного

од життя і через те варто про саму красу дбати, не зважаючи на те, чи відповідає вона дійсності, чи малює правдиво життя, чи оживається на його болі, потреби й турботи. В творах письменства ніби-то найбільш важить настрій письменника, не самі події й образи, а той таємний зміст, символи, що в них він вкладає. Краса існує ніби за-для самої краси, і мистецтво теж за-для самого себе повинно існувати й розвиватись, зовсім не зважаючи на життя. Цей напрям звється — *естетичний*, тоб-то самій красі відданий, а до його близько підходить і *символізм* та *модернізм*, тоб-то найновіша в письменстві течія, що дбає про таємний зміст по-за околичніми подіями.

Всі письменники, про яких була мова, належали до реального напрямку, тоб-то в гарних образах силкувалися показувати справжнє життя людське. Але в у нас письменники і в цього другого напрямку, а між їми найславніша — *Ольга Кобилянська*. Народилась вона 1865 р. на Буковині і мало не ціле життя своє прожила серед буковинських гір і над усе злюбила гірську красу своєї рідної околиці. Кобилянська виховувалась на творах німецьких письменників, а найбільш уподобала собі думки знаменитого мудреця-філософа Ф. Ніцше,—і так думками тими перенялася, що переказує їх і в своїх власних творах. У перших своїх повістях („Людина“, „Царівна“, то-що) Кобилянська, слідом за Ніцше, малює великих, дужих людей, „людей духа“, що високо стоять над буденщиною та звичайними людьми й дбають тільки про саму красу, звичайно й себе не забуваючи. Краса для таких людей, виведених у Кобилянської—то все, але шукаючи краси, авторка часто дає щось темне, незрозуміле, чого навіть і розібрати до ладу не можна („Мати божя“, „Покора“, „Жебрачка“, „Поети“ і ин.). Далеко кращими виходять у Кобилянської ті її твори, де вона малює природу: тут справді вміє вона

дати те, чого шукає, і здобувається часто на картини небуденної краси („Битва“, „Природа“. „Некультурна“). Не згірш уміє Кобилянська торкнути й струн душ людської, а надто в її таємних особистих переживаннях („Земля“ і ін.)

Слідом за Кобилянською йде у нас кілька письменників, а з них найталановитіший—*Михайло Яцків* (народ. 1873-го р.). Яцків ніби хитається між двома крайностями: то дає сильні, часом аж переборщені малюнки з дійсного життя (напр. „В царстві сатани“), то поринає в такі тумани символізму, що й не доміркуватися, що і до чого він пише („Білий коник“). Взагалі у цього письменника хоч є великий хист, та нема міри, і через те він марнує часто свої гарні заміри.

**Сучасна
поезія.**

Під прапором краси йдуть здебільшого і визначніші з теперішніх поетів на Україні,

Одесь.

хоча й життя вони не цураються, стоячи ніби по середині між реальним та естетичним напрямом. Поезії *Миколи Вороного* (народ. 1871-го р.) здебільшого бездоганні формою, з легким і гучним, мов добра музика, віршем, що буває окрасою навіть і аби-якому змісту. Проте поет намагається надати своїм поезіям і змісту глибокого, оспівуючи напр. переживання закоханої людини і взагалі особисті почування душі людської („За брамою раю“ і інші). Більше нахилу до громадянських настроїв має *Василь Шурат* (народ. 1872-го р.), який шукає ясних промінів серед понурої темряви нашого життя. *Богдан Лепкий* (народ. 1872-го р.) дає задумані і трохи одноманітні, осінні співи в їх журбою по витраченій силі життя. Сумним настроєм овіяні й поезії *Миколи Філянського*, співця природи, особливо під час її замірання. — *Грицько Чупринка* (народ. 1879-го р.) кохається в самих звуках, упивається музикою їх, так що иноді замість доброї музики дає явесь порожнє бринькання. Але де він перестас натужитися на порожні блисвучки,

і дуже просто—для маловчених, а то й зовсім невчених людей.

Окріче згаданих вже Чиваленка та Грінченка (останній ще писав чимало в історії та природних наук), багато популярних книг понаписували оці письменники: *Ол. Степовик*—про віврів та комах, *Марія Грінченкова (Загірня)*—про всякі громадські справи та про життя великих людей; *Гр. Коваленко*—історію й про всякі ліварські справи; *Василь Доманицький*—про Галичину, Буковину та про господарство й кооперацію; *Модест Левицький*—ліварські книжки; *Василь Королів*—як худобу вигодувати й доглядати; *Гр. Гетьманець*—про письменників. Ці й інші письменники, викладаючи науку, роблять це надзвичайно просто й цікаво, так що книжки їхні дуже легко читати. Це справді популярне—народне письменство і велику вагу має воно для освіти нашого народу, аж до останніх часів повзавленого науки й рідної школи.

Письменство Вернемось ще на часинку до останніх від час війни. років у нашому письменстві. Року 1914-го спалахнула пожежа світової війни. Забули люде, що содом'яна згода навіть од золотой звади краща, і брат пішов на брата, напастуючи не тільки життя і добро його, а й саму навіть душу. Як-раз це й сталося з нами.

Вже згадано було в цій книзі, як правитель-ство в Росії душшло українське письменство, як воно хотіло одібрати душу в нашого народу—бо в письменстві ж душа народу—щоб він перестав самим собою бути. Революція 1905-го р. вибила з рук йому оту іржаву зброю й скинула, хоч і не до 'станку, вайдани з українського слова. Як почалась ото війна, то правитель-ство надумало давню поновити неволю для українського письменства. Всювала Росія між иншим і в Австрію, а під нею був шмат землі української—Галичина, і Австрія не боронила нашим братам у Галичині

жити власним життям. Виходить ніби, що в Австрії українцям жилося краще. А коли жилося краще, то і всі українці повинні ніби-то тягнути руку за Австрію. Так розсудило російське правительство та й ухвалило — знищити українців зовсім у себе дома, а тоді звоювати Галичину та й там те ж саме зробити. Отже з першого ж дня війни заборонено на Україні всі газети українською мовою, а далі і всі інші видання, навіть ті книжки, що перше ніхто не боровив друкувати. Потім прийшла й на Галичину лиха черга. Російське військо, темне й одурене, чорною галіччю посіло вільний шматок української землі й почалося тоді дике знущання з людности. Українські газети і в Галичині всі до одної знищено, українські книги шматовано; школи покасовано, науку припинено, товариства всі понищено, кращих людей на Сибір вивезено... Замовкло по всіх просторах широкої України друковане слово українське й навіть за саму розмову, траплялось, лютими карами людей катовано.

Але те, що нам зготували вороги й на погибель нашу виміряли, те як-раз стало пасткою на їх самих. Війна, що спершу таку силу дала була правительству, сама ту силу й знищила. Неправду й нелад кожне у нас відчувало й перше, а тепер ще гірш дались вони в зваки, бо вже останню крихту совісти верхи загубили. Стала людям на очі неправда і в нашій, українській, справі, і дуже у великій тут пригоді стала Галичина, а навіть і та руїна, що наробило там нерозумне начальство російське. Хоч і якими темними прийшли туди наші вояки-українці, а все ж і вони не могли не побачити, що живуть у Галичині наші люде, рідні брати нам, і що багато чого було у них краще, ніж під Росією,—як от своя школа, багато книг рідною мовою,—і що саме оце краще й звелено було нищити та виводити. Народилася з цього думка, а з думки—свідомість. І справді чимало наших людей поверталися з Галичини вже свідомими, та зрозумівши, хто вони й яка над ними кривда коїться та панує.

письменства належать і ті переклади та витолкування св. письма, що так їх багато у нас написано і навіть надруковано було в XVI та XVII століттях. Згаданий напр. на своїм місці Скорина, перекладаючи святе письмо на мову, вближену до народньої, сам каже, що робить це „людем посполитим“, тоб-то невченим, простим на добру науку. Про те ж саме говорять і всі інші письменні люде, подаючи свої праці „для латвішого вирозуміння християнським дітям“ — щоб краще діти розуміли; або „для ліпшого вирозуміння люду християнського посполитого,“ — і через те вони свідомо вже намагаються писати „барзо простою мовою“, себ-то дуже по-просту й легко витолковувати всякі божественні справи. Трохи згодом, як почала до нас і справжня наука доходити, то починаються й спроби подавати ту науку чистою народньою мовою і в дуже простому викладі, щоб і неучені могли писане розібрати. Так напр. здавна вже ходила по людях така „Книжица для господарства, указующая, як рятувати в хворобах всякую скотину“, або звісна „Політика свіцькая“ — про те, як пристойно і звичайно поводитись на людях, — не кажучи вже про всякі букварі для науки читання й письма. Ще більше таких книг з'являється вже тоді, як по Котляревському починається на Україні щиро-народне письменство.

Так, вже *Квітка-Основ'яненко* в своїх „Листах до любезних земляків“ пробує по-просту розказувати людям де-що з науки. Далеко краще це зробив незабаром *П. Куліш*, видавши свою „Граматку“ та з історії нашої „Хмельницину“, „Виговщину“ і ин., і цим ніби почав був доводити до діла ті думки про народню освіту, що виконали в 40-х роках славні братчики Кирило-Мефодієвці. Тоді, як видавав згадані книги Куліш, тоб-то на початку 60-х років, саме почали були заводитись на Україні недільні школи. Та була надія, що й звичайних школах дозволено буде вчити по-укра-

їнському. Треба було й визволеним кріпакам дати добру науку. Ото ж і беруться освічені люди залопадливо до складання й друкування популярних книг і для школи. *Шевченко* складає „Букваря“, *Кониський* і *Мороз*—арифметики, пан-отець *Опатович*—священну історію, київська громада гуртом вложила надзвичайно гарну книжку „Дещо про світ божий“ і чимало иншого. Почали були навіть збирати в громади гроші на друкування цих і инших таких книжок. Та начальство, боючись, щоб освіта не доходила до народу, всі такі книжки звеліло забороняти (1863 р). Згодом, в 70-х роках, знов у Києві заходилась українська громада дбати про народні книжки: видано напр. книжечку—„Про холеру“, *Комарова Михайла*—„Розмова про небо та землю“ та „Розмова про земні сили“, *Ів. Левицького*—з нашої старовини, книжки про закони, військову службу, то-що. На жаль, і цим разом не довго можна було науку по-нашому вивладати: р. 1876 знов це робити заборонено і заборона та тяглась аж до 1906 року. Тільки в Галичині ще можна було друкувати народно-популярні книжки українською мовою й багато зробило там на цьому полі товариство „Просвіта“.

Та хоч як пильнувало начальство через цензуру, щоб в науки по-українському нічого не друковано, проте письменники наші потроху почали таки популярні книги друкувати, беручись на всякі способи—напр., ніби це й не наука, а так собі оповідання: чоловік розказує, що чув і знає. Так появились напр. прегарні „Ромови про сільське хазяйство“ *Євгена Чикаленка* (як хазяйнувати, сад заводити, коні доглядати то-що). Так і *Борис Грінченко* подавав свої „оповідання“ про українських письменників. Та й инші так само робили. І вже тільки, як скасовано року 1906-го заборону в українського письменства та поважались були й у нас „Просвіти“, то настає чимало письменників, що виєладають усяку науку нашою мовою

З м і с т.

Розділ I Про письменство	Стор. 3—57.
------------------------------------	----------------

Історія (стор. 3) — Народи (4) — Слово і мова (5). Як люде мовою порізнялись (6) — Початки творчости (8). — Творчість словесна і письменство (9). — Початки письма (10). — Азбукове письмо (13). — Писання і друкарство (15) — Історія письменства (17). — Поділ історії укр. письменства (18). — Теорія словесности (19). — Основа духової творчости. Речення (20) — Форма творів (23). — Мова уривчаста й періодична (24). — Віршована мова і прозова (26). — Який буває вірш (27) — Стопа у вірші Цезура (29). — Рима. Строфа (31). — Народній вірш (32). — Образна мова (33) — Звідки береться образність (35). — Стиль (36). — Форма викладу (37). — Елементи словесних творів (37). — Проза і поезія (39). — Прозові твори (40). — Опис (40). — Розповідь (41). — Розправи (42). — Твори поетичні (43) — Епос (43). — Народній епос (44). — Епос літературний (44). — Лірика (48). — Народня лірика (48). — Лірика літературна (49). — Письменство драматичне (51). — Трагедія, комедія, драма (51) — Світове письменство й національні (56).

Розділ II. Стародавнє письменство на Україні .	58—72.
--	--------

Початок на Україні християнства (58). — Первоцвіт письменства (59). — Школи. Списування книг (60). — Мова стародавнього письменства (62). — Перекладне письменство (63). — Самостійне письменство церковне (66). — Данило Пеломник та Володимир Мономах (67). — Літопис (68). — „Слово о полку Ігоревім“ (70). — Чим визначається давнє письменство (71).

Розділ III. Середуще письменство 73—96

Спілка з Литвою та Польщею (73) — Боротьба за віру і народність. Школа (74). — Друкарство на Україні (76). — Перекладне письменство (77). — Духовне письменство і вища наука (78). — Унія (79). — Полемичне письменство (80). — Шкільні книги і наука (82). — Віршове письменство (84) — Драматичне письменство (88) — Наука (92). — Григорій Сковорода (93). — Лихоліття на Україні (94).

Розділ IV. Народня словесність 97—118

Що таке народня словесність? (97). — Українська народня поезія (99) — Досліди коло народньої поезії (100). — Пісня народня (102). — Обрядові пісні (102) — Історична поезія і кобзарі (104). — Давніші пісні та думи (105). — Новіші пісні та думи (108). — Побутові пісні (112). — Інші твори народні (113). — Казка, байка, легенда (113) — Замовляння, приказки та загадки (116). — Вага народньої поезії (117). — Занепад і відродження народньої поезії (118).

Розділ V. Письменство на Україні часів відродження 119—136

Оновлення в письменстві (119). — Життя Котляревського (120). — „Енеїда“ (122). — Драматичні твори Котляревського (124). — Заслуги Котляревського (124) — Вороття до народу (125). — П. Артемовський-Гулак (126). — Інші поети (127). — Гр. Квітка-Основ'яненко (129). — Україна в чужих письменствах (132). — Початок національного письменства в Галичині (133). — М. Шашкевич (134). — Заслуга перших письменників (135).

Розділ VI. Письменство під час розцвіту 137—157

Тарас Шевченко (137). — Життя Т. Шевченка (138). — Вага Шевченка, національна і світова (141) — Шевченкова спадщина (142). — Думки Шевченкові (143). — Любов до України та народу (144). — Любов до життя (145).

—Чим славен Шевченко (147). Нова робота і нове лихоліття (148).—Письменство 60-х років (150).—Панько Куліш (150)—Заслуги Кулішеві (151).—Марко Вовчок (152)—Твори М. Вовчка (153).—Повісті 60-х років (154).—Поети 60-х років (155).—

Розділ VII. З часів лихоліття 158—188

Зріст українства (158).—Ворожі заходи (159)—Тісні роки (160).—М. Драгоманов, його життя (161).—Думки Драгоманова (163).—Вага Драгоманова (165).—Ів. Левицький-Нечуй (166).—Панас Мирний (169).—Ів. Франко (170) Драма і театр (174). М. Старицький (174)—М. Кропивницький (175).—Ів. Тобілевич (Карпенко-Карий) (177).—Інші письменники 70-х років (179) На порозі 80 х років (180)—Життя Б. Грінченка (180)—Заслуги Б. Грінченка (182)—Повісті 80-х років (183).—Леся Українка (184).—Поети 80-х років (187).—

Розділ VIII. На світанку 189—210

Одживлення в кінці віку (189).—Письменство (191).—М. Грушевський (191).—Публицистика останніх часів (193)—М. Коцюбинський (194). Повістярське письменство останнього часу (196).—В. Стефаник (197).—В. Винниченко (198).—Два напрями О. Кобилянська (200). Сучасна поезія. Олесь (202).—Інші письменники (204).—Міжнародно-просвітне письменство (204).—Письменство під час війни (207).—Тяжким шляхом (209).

Додаток: список книжок
Зміст
Пошилені друкарські

I.
III.
VI.

Тяжко довелося нашому письменству під час військової ції заверюхи. „Коли зброя говорить, музи (письменство то-б-то) мовнуть“—так ще старі латинці говорили. Не до того людям, а надто ще, як у нас це було, коли їм колодку на уста вчеплено. І за перших півтретя року війни дуже мало по-українському книг виходило, однаково і у нас і в Галичині. Краще ніби стало, як скинуто царя і царські порядки скасовано: вже нікому стало душити та забороняти. Але знов же й коли заворушення одбуваються—музи так само мовчать: знов же не до них тоді людям. Дуже важко було налагодити знов те, що війна зруйнувала, та ще за тієї дорожнечі на папір і всяке друкарське приладдя. Та й то довелося спершу всякі діри затицати—видавати переважно газети і на-швидку книжечки за-для освідмлювання народа, за-для освіти, для шкіл підручники і т. и. Справжньому письменству і тепер ще вельми сутужно і важко пробивати собі дорогу, хоч і не стоїть вже над ним ніхто чужий з ломакою. І ще певне не мало часу пройде, поки життя наше заспокоїться і письменство знов стане на свій шлях роввитку, з якого збили його великі і страшні події наших часів.

Тяжкий шлях. Киньмо лиш оком тепер на всю історію юм. нашого письменства, що перейшла оце перед нами.

Зародилося воно, як уже знаємо, з давніх-давніх часів,—саме тоді, коли прийшла до нас разом з християнством і європейська *культура*, то-б-то найкращі здобутки людського розуму, до яких дійшли вже були найосвіченіші народи. І хоч у чужій одежі прийшло до нас письменство і спершу тільки про віру та божественне говорило, але потроху живе життя його порероблювало і ставило на послуги народові, про його потреби при-неволювало говорити. Разом з тим усе наближа-

ється до народу письменство і своєю мовою. Вже за часів польських письменство наше виступає на оборону прав рідного народу, допомагає освіті, бореться за те, щоб ми не були покидьками серед інших народів на землі. Надто виходить це наперед з того часу, як письменники наші, починаючи з Котляревського, покинули стару півнародню мову й заговорили до народу так, як він сам говорить. З письменства ото й почалося воскресення нашого народу і повільна боротьба за краще, повне життя.

Тяжко йти було нашому письменству тією дорогою віків. Серед боротьби, утисків і заборон, серед байдужности свого рідного, неписьменного народу, працею і силами одиниць росло воно і йшло все далі й далі. Але не збочило воно з правдивої путі і свою роботу довело до краю — воскресило наш народ і витворило з його *націю*, себ-то громаду свідомих і свідомістю зв'язаних тісно й тим самим дужих людей. Почавши говорити народньою, „мужицькою“, мовою, письменство викрило в мужикові людину, вернуло до народу його освічених синів, інтелігенцію, і стало справжньою душею і розумом народніми.

Так: письменство — це душа і розум народа, воно прокавує стежки, не дає з них зблудити, навчає, як жити краще й веде до того осяйного, недосяжного, але все ж принадного щастя, що зветься *- ідеал*. Отже найперше і найголовніше, що з нашого минулого виходить — так це наука: любіть рідне письменство, як свою душу народню, і шануйте письменників, як тієї душі творців. Письменство бо вивело нас у люде, воно ж адобуде нам і місце почесне серед народів світа.

ДОДАТОК.

Список книжок.

Хто докладніше хотів би довідатись про письменство і письменників наших, той повинен насамперед поперечитувати сам їхні твори,—найперше тих письменників і ті твори, що згадуються в цій книзі. А разом треба читати й оці книги, яких список тут подаємо

- Коваленко Гр.—Людина і громада.
Грушевський М.—Про старі часи на Україні.
Коваленко Гр.—Українська історія.
Чикаленко Є.—Розмова про мову.
Грушевський М.—Про українську мову й українську справу.
Грушевський М.—Про українську мову й українську школу.
Грінченко Б.—Якої нам треба школи.
Грінченко Б.—Про книги, як їх вигадано друкувати.
З історії української літератури: 1. Лепкий Б.—Чим жива українська література. 2. Симович В.—Короткий огляд української літератури.
Ще потьєв В.—Розмови про українських письменників.
Дорошкевич Ол. і Білецький Л.—Хрестоматія по історії української літератури.
Сумцов М. і Плевако М.—Хрестоматія по українській літературі (2 книзі).
Ст-кий—Первоучителі слов'ян (про Кирила та Мефодія).
Князь Володимир Св. та хрещення Русі.
Грінченко Б.—Брацтва і просвітна справа на Україні.
Касіль Ол.—Український вертеп.
Гетьманець Гр.—Хто такий Григорій Сковорода.
Снявський О.—Про що співають кобзарі.
Грінченко Б.—Оповідання про Івана Котляревського.
Грінченко Б.—Оповідання про Євгена Гребінку.
Гетьманець Гр.—Наші перші народолюбці і письменники-псети.
Грінченко Б.—Оповідання про Гр. Квітку-Основ'яненка.
Гетьманець Гр.—Батько української поезії (Гр. Квітка-Основ'яненко).
Доманицький В.—Про Галичину та життя галицьких українців.

- Доманицький В.—Про Буковину та життя буковинських українців.
Плевако М.—Про Маркіяна Шашкевича і відродження галицьких українців.
Ковняський О.—Оповідання про Тараса Шевченка.
Кукулевський О.—Оповідання про життя Кобзаря.
Ефремов С.—Тарас Шевченко, життя його та діла.
Доманицький В.—Життя Тараса Шевченка.
Гетьманець Гр.—Хто такий Тарас Шевченко.
Ефремов С.—Шевченкова могила.
Дорошенко Д.—На громадській роботі (про П. Куліша).
Дорошенко Д.—П. О. Куліш, його життя і літературно-громадська діяльність.
Франко Ів.—Життя і діяльність Ол. Кониського.
Гетьманець Гр.—Борець народній (про М. Ковалевського та М. Драгоманова).
Коваленко Гр.—Про життя і працю Марка Кропивницького, батька українського театру.
Ефремов С.—Іван Франко, життя його та діла.
Ефремов С.—Борис Грінченко, життя його та діла.
Плевако М.—Життя та праця Бориса Грінченка.
Гетьманець Гр.—Поет-народолюбець (про П. Грабовського).

Читати подані тут книги найкраще в такому порядку, як їх списано: тоді перед очима і в пам'яті буде більш-менш повний образ українського письменства, а почасти й розумового розвитку українського народу. Звичайно, держатися списку, може, кому буде й важенько, коли нема напр. усіх цих книжок під рукою, або, може, хто зацікавиться більш одним яким-небудь письменником. Тоді треба вибрати з списку про тих письменників, що більш до душі припадуть. Та ще раз кажемо і нагадуємо, що треба читати *твори* самих письменників, — тоді би й історія письменства більш розумові промовлятиме і глибше до серця доходигиме.
